

Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University

Засновано 2012 р.
Щокварталу

Since 2012
Quarterly

СИНОПСИС

ТЕКСТ, КОНТЕКСТ, МЕДІА

————— 2025 ——— ISSN 2311-259X ——— 31(4) —————

Склад редакційної колегії затверджено на засіданні Вченої ради
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка від 30.11.2022

Головний редактор:

Роман Козлов, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Заступники головного редактора:

Тетяна Вірченко, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Русудан Махачаєвілі, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Члени редколегії:

Людмила Анісімова, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Олена Бондарєва, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Олена Бровко, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Тетяна Видайчук, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Наталія Віннікова, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Кароліна Гіллесгайм, д-р філології, Бамберзький університет Отто Фридриха (Німеччина)

Юрген Гіллесгайм, д-р філології, Аусбурзький університет (Німеччина)

Олена Єременко, д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Сніжана Жигун (випусковий ред.), д-р філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Христо Кафтанджієв, д-р габілітований з маркетингових комунікацій, маркетингових трансмедіа та маркетингової семіотики, Софійський університет (Болгарія)

Віталій Корнєєв, д-р н. із соц. комунікацій, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Тетяна Крайнікова, д-р н. із соц. комунікацій, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Тетяна Опришко, канд. н. із соц. комунікацій, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Віллі ван Пір, д-р філософії в галузі філології, Мюнхенський університет Людвіга Максиміліана (Німеччина)

Андрій Рижков, канд. філол. н., Національний автономний університет Мексики (Мексика)

Олексій Сінченко, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Вікторія Сошинська, канд. н. із соц. комунікацій, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Тетяна Фісенко, канд. н. із соц. комунікацій, Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського

Світлана Фіялка, канд. н. із соц. комунікацій, Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського

Ольга Хамедова, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Ганна Чеснокова, канд. філол. н., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ЗМІСТ

Теоретичні обрії літературознавства

Проблема художнього перекладу в концепції Д. Чижевського — компаративіста крізь оптику культурної пам'яті. *Частина перша*. Книга як метафора культури: між минулим і майбутнім. Читання — сприйняття — інтерпретація 263
Ольга Тетеріна

Трансформація гендерних стереотипів в українській літературі: еволюція моделей маскулінності та фемінності 273
Степан Антонюк

Практики інтерпретації тексту

Від індивідуальної травми до колективної пам'яті. Екокритичне осмислення постчорнобильського нарративу в книзі Ольги Купрієнко та Алли Багірової «Чорнобильська хроніка. Люди» 280
Наталія Розінкевич

Співвідношення публіцистичності та художності в романі Петра Кралюка та Олександра Красовицького «Королівський гамбіт. Роман про стійкість Енергодара». До питання про метадискурсивну природу сучасної мілітарної літератури 287
Валентина Мусій

Інформаційна структура дипломатичних промов Ради Безпеки ООН у січні — лютому 2025 року 295
Марія Гольцева

Історична й теоретична лінгвістика

Становлення граемної системи категорії часу дієслова в українських граматиках початку ХХ століття 303
Василь Ожоган

«М'шати горох з капустою годъ»: проблематика й прагматика правописних дискусій у журналі «Подкарпатська Русь» 318
Василь Шаркань

Медіа та віртуальна реальність

Наративи та контрнаративи в російсько-українському протистоянні: підходи до класифікації 327
Олександр Костюченко

Висвітлення ролі незалежної журналістики в працях Тімоті Снайдера в контексті політичних трансформацій і концепції свободи 335
Марта Стельмах

Симулякр в алгоритмічних стрічках соцмереж: сприйняття правди в епоху штучної візуальності 343
Ольга Пелешок

Візуальна комунікація музейних закладів: виклики часу та сучасні технології 352
Ольга Обласова, Валентина Ривліна

Застосування штучного інтелекту в спортивній журналістиці: від автоматизації новин до персоналізації контенту 360
Богдан Войченко

Переклади та інтерпретації

Сказання про мисливця Коджоджаша. Киргизький героїчний епос 367
Володимир Нарозя (переклад українською мовою)
Микола Васьків (науковий коментар)

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.1>
УДК 82.091:930.85

Ольга Тетеріна

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-8722-8707>
olgateterina@ukr.net

ПРОБЛЕМА ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ В КОНЦЕПЦІЇ Д. ЧИЖЕВСЬКОГО — КОМПАРАТИВІСТА КРИЗЬ ОПТИКУ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

*Пам'ять збегірає все минуле, змінюючи тим самим все сучасне (Д. Чижевський)
Книга, як міст, еднає читача з далеким минулим, для автора вона є зверненням до нащадків
у майбутньому (Д. Чижевський)
Читання і переклад — уже інтерпретація... Кожен читач — наполовину перекладач... Переклад — це наче міст між двома мовами. Він з'єднує два береги одного материка (Г.-Г. Гадамер)*

Частина перша

Книга як метафора культури: між минулим і майбутнім. Читання — сприйняття — інтерпретація

У праці вперше комплексно осмислено погляди одного з чільних представників літературознавства українського закордоння Д. Чижевського на переклад як багатоаспектну наукову проблему, що становить предмет пропонованого дослідження. Мета роботи та зумовлені нею завдання полягають у вивченні перекладознавчої концепції автора як вагомого складника компаративістської моделі вченого кризь призму культурної пам'яті. У дослідженні застосовано здобутки історико-порівняльного, контекстуального аналізу, методики рецептивно-естетичної та культурно-історичної шкіл.

Результати дослідження. У першій частині роботи розглянуто принципи рецептивного підходу, які застосував Д. Чижевський ще в ранній період своєї наукової діяльності, зокрема до осмислення читання з погляду психології (що досі залишалось поза увагою дослідників). У другій частині праці доведено: теоретико-методологічний інструментарій, який залучив учений, переформатує й вивчення перекладу як прояву рецепції та механізму інтерпретації / трансформації закордонної культурної спадщини на національному ґрунті.

Перекладознавча концепція Д. Чижевського, продовжуючи традицію осмислення художнього перекладу в проєкції міждисциплінарного підходу, яку заклали, зокрема, українські вчені другої половини ХІХ — першої третини ХХ століття, принципово поглиблює його багатоаспектне дослідження (підпорядковуючи суто перекладацькі питання загальнолітературним / загальнокультурним); автор уперше привертає увагу до ролі перекладу як найактивнішого «фігуранта» в полілозі — кризь час і простір — не лише мов, літератур, культур, а й епох і традицій, що переконливо вияскравлює осмислення означеного феномена кризь оптику культурної пам'яті. Закцентовано увагу на тому, що новаторські погляди Д. Чижевського на художній переклад водночас збагачують компаративістську модель вченого (що охоплює широкий спектр взаємопов'язаних між собою проблем контактології й типології) та присутньо увиразнюють уявлення про неї.

Перекладознавча концепція Д. Чижевського, яку розглянуто в контексті суголосних поглядів представників насамперед герменевтики й рецептивної естетики, сучасних теорій культурного трансферу, тотального перекладу, культурної пам'яті та ін., дає всі підстави для переконливого висновку про те, що вчений-емігрант значно випередив свій час. Новаторські думки й ідеї дослідника, сигналізуючи про важливість розширення меж комплексного вивчення феномена перекладу на багатьох рівнях і в різних контекстах (із залученням теоретико-методологічного інструментарію літературознавства, насамперед порівняльного, філософії, психології, антропології, соціології, культурології та ін.), не тільки окреслюють місце / внесок тогочасної української науки в розвиток світової гуманітаристики в цілому, а й указують великі перспективи для майбутніх міждисциплінарних досліджень означеного художнього явища «під зводом» компаративістики.

Ключові слова: художній переклад; читання; культурна пам'ять; літературознавча компаративістика; художня рецепція; вплив; стимул; інтерпретація.

Постановка проблеми. За сучасної доби, яку визначає напружене протистояння глобалізаційних та антиглобалізаційних процесів, значної ваги в царині гуманітаристики набуло звернення вчених до різноаспектного вивчення пам'яті, серед багатьох видів якої особливо важливе місце належить культурній пам'яті. Дослідження культурної пам'яті реактуалізують проблему традицій і новаторства в літературі / культурі, вияскравлюючи й «місію» художнього перекладу як потужного чинника розвитку культури загалом.

Водночас автори наголошують на «певній інтегративній ролі» *cultural memory studies* (Грінченко, 2014, с. 9) у виробленні / формуванні широкої теоретико-методологічної парадигми міжdisciplinarnого підходу, який нині виразно демонструє свою функціональність, засвідчуючи методологічну переорієнтацію гуманітарних наук, зокрема й літературознавства (Будний, 2008). Варто зауважити, що великою мірою інтегративну роль у такому контексті виконують і ті перекладознавчі студії, які спрямовані на вивчення перекладу як багатоаспектної наукової проблеми, з акцентом на вагомому значенні цього художнього явища насамперед як одного з винятково важливих механізмів розвитку культури на багатьох рівнях, що також зумовлене антропологічним і пов'язаним із ним культурним поворотом у сфері гуманітарних галузей у цілому. З іншого боку, застосування різних підходів до дослідження такого складного феномена, як художній переклад, що передбачає залучення методологічного інструментарію літературознавства, насамперед порівняльного, мовознавства, перекладознавства, філософії, психології, антропології, культурології, соціології та ін., уможливорює його цілісне осмислення.

Американський дослідник С. Тотосі де Зепетнек, який обґрунтував важливість оновлення порівняльного літературознавства, окреслив великі перспективи теоретико-методологічного потенціалу галузі для міжdisciplinarnого й кроскультурного вивчення письменства та культури загалом (Tötösy de Zepetnek, 1999). Одразу треба наголосити на ключовій — і щодо вивчення художнього перекладу — ролі літературознавчої компаративістики, яка концептуально поглиблює та контекстуально збагачує дослідження означеного явища, виводить / підносить його на якісно новий рівень.

Осмислення перекладу насамперед із погляду його функціональності в літературному розвитку з акцентом на вирішальній ролі культури-реципієнта, що репрезентують концепції, думки, ідеї закордонних та українських учених (серед яких С. Баснет, Д. Дюришин, Л. Грицик, Р. Гром'як, І. Івен-Зогар, М. Ільницький, Л. Коломієць, М. Лановик, А. Лефевр, І. Лімборський, О. Павленко, Г. Сиваченко, П. Топер, П. Тороп, С. Тотосі де Зепетнек, Г. Турі та інші), посутньо розширює межі

його вивчення в міжdisciplinarnій проєкції. Про це виразно сигналізує діапазон підходів до перекладу, який постійно збільшується та вражає своєю масштабністю: від зосередження уваги на питаннях методу, принципів, стратегії відтворення змісту й форми оригіналу іншою мовою, а також на інформаційно-просвітницькій функції перекладу через принципове розширення розуміння цього художнього явища не лише як міжмовного, а й міжлітературного та міжкультурного феномена (що виразно засвідчує й культурний поворот у перекладознавстві), через потрактування його як важливого прояву рецепції інонаціонального художньо-естетичного досвіду на змістовому та формальному рівнях, із акцентом на двосторонньому характері міжкультурного діалогу (залучаючи здобутки насамперед герменевтики й рецептивної естетики), і до вивчення перекладу в проєкції інтертекстуального, інтермедіального аспектів, теорій тотального перекладу, культурного трансферу тощо.

Особливо показова в окресленому контексті теорія культурного трансферу, що демонструє «зворотний бік компаративізму», за словами одного з її засновників М. Еспаня («Історія цивілізацій як культурний трансфер», 2009), який привернув увагу водночас до проблематики пам'яті, стверджуючи важливість її осмислення / переосмислення з погляду міжкультурної взаємодії. Французький учений наголошує на тому, що культурний трансфер не є вивченням літературного впливу одного автора на іншого, бо зумовлюється не так «експортом», як «потребами» культурного простору, у якому відбувається засвоєння чужого, обстоює тезу про визначальну роль культури-реципієнта і її контексту, що передбачає інтерпретацію / реінтерпретацію інонаціональних художніх здобутків. Цю концептуальну думку дослідник проєктує й на проблему художнього перекладу.

Подібна логіка мислення, близька концепціям представників різних наукових шкіл ХХ століття, насамперед герменевтики й рецептивної естетики, які об'єднує увага до осмислення механізмів рецепції як тріади взаємопов'язаних процесів «пізнання / розуміння — сприйняття / засвоєння — переосмислення / трансформація», спостерігалась і за попередніх періодів у поглядах мислителів, письменників та дослідників, зокрема українських.

Утім за радянського періоду під тиском ідеології загальмовано / деформовано розвиток компаративістики, яка переорієнтовується на дослідження міжлітературних зв'язків, насамперед впливу російської літератури на письменства інших народів, що власне обмежує / витісняє вивчення національної специфіки літератур, а також особливостей творчого засвоєння й переосмислення світових художніх здобутків (насамперед через переклад) у національному

культурному контексті. Не випадково, що в тогочасних перекладознавчих дослідженнях учених материкової України переважав лінгвістично-стилістичний підхід (Шмігер, 2009, с. 190–209) на противагу поодиноким спробам розглянути означений феномен у культурологічному аспекті.

За постколоніальної доби вагома роль належить вітчизняним компаративістам у переформатуванні зокрема й моделі дослідження перекладу як важливого складника порівняльного літературознавства (див.: Гром'як, 2004, с. 13), а власне у відновленні та розвитку, що принципово важливо, перерваної за часів тоталітаризму вітчизняної традиції багатоаспектного вивчення художнього перекладу (див. ширше: Тетеріна, 2004), яку ще в XIX столітті визначав міждисциплінарний підхід (Тетеріна, 2023).

Поглиблюючи осмислення проблеми літературознавчої рецепції, учені привертають увагу до вивчення явища взаємодії «свого» й «чужого» при перекладі художнього твору крізь призму національної ідентичності, із наголосом на його винятковій важливості за епохи глобалізації (Лімборський, 2011). Окреслений вектор компаративних студій, увиразнюючи сучасний стан розвитку галузі, уповні узгоджується з головною темою порівняльного літературознавства, яку Д. Наливайко визначив як зустріч «свого» й «іншого», особливо «експлікація того, як “інше” стає “своїм”» (2007, с. 42).

Посутньо розширює дослідження перекладу як діалогу літератур / культур, насамперед з огляду на актуалізацію контекстуальних проблем, його осмислення в аспекті проблематики пам'яті (див. ширше про це: О. Павленко, «Художній переклад як носій культурної пам'яті», 2018), що потребує залучення «чинників культурологічного, психологічного й філософського порядку» (Павленко, 2018, с. 176).

Варто розглянути й засадничі положення теорії культурної пам'яті А. Ассман («Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті», 2014), що вирізняється серед широкого кола сучасних cultural memory studies комплексністю вивчення означеної проблеми.

Розвиваючи логіку думки німецької науковиці, важливо привернути увагу й до перекладу (невід'ємної частини літератури / культури!) як важливої — специфічної — форми культурної пам'яті, а водночас — функціонального механізму її сприйняття і трансформації, що, своєю чергою, дає імпульси для появи нових художніх здобутків / сенсів та оновлення літературної / культурної традиції, стимулюючи подальший культурний «рух» у цілому.

З одного боку, якщо осмислити крізь призму поглядів авторки, яка визначає функції, засоби та носії культурної пам'яті в згаданій праці, й феномен перекладу, то окреслений контекст спроможний посутньо розширити уявлення про багатогранність і різновимірність означеного художнього

явища (перекладу). Концепція культурної пам'яті А. Ассман актуалізує рецептивний підхід до вивчення художнього твору (пам'ятника культури) у проєкції антропологічного, психологічного, філософського та культурологічного аспектів. Винятково важливо наголосити й на ролі перекладу в динаміці трансформаційних процесів у культурі (у синхронії та діяхронії) загалом.

З іншого боку, погляд на переклад у широкому сенсі (як багатогранне явище, що репрезентує різні рівні рецепції культурних надбань і їхньої трансформації / «пересотворення» в нових культурних просторах) посутньо вияскравлює розуміння ваги самого феномена культурної пам'яті з огляду на складні процеси взаємодії двох її частин — функціональної та накопичувальної (Ассман, 2014, с. 144–154), забезпечуючи взаємопроникнення та взаємообмін культурними цінностями, що є, своєю чергою, запорукою / «рушієм» розвитку культури.

Серед багатьох теоретико-методологічних концепцій вивчення перекладу як особливого прояву літературної / культурної рецепції, форми зв'язків між авторами, літературами, культурами, видами мистецтв, що відіграє винятково важливу *поліфункціональну* роль у процесах сприйняття та переосмислення культурних пам'яток (своєрідного їхнього повернення / «оживлення» в нових інтерпретаціях), вирізняється багатоаспектна перекладознавча модель Дмитра Чижевського, що репрезентує лише одну зі сфер різнобічних інтересів ученого-емігранта, який зробив вагомий внесок у розвиток різних галузей гуманітаристики, зокрема й закордонної. Праці українського «полігістора» (Фізер, 2005, с. 56), що протягом тривалого часу викликають великий інтерес дослідників (див. ширше: Пельо, 2019), зберігають свою актуальність і нині.

Наукові здобутки Д. Чижевського «належать до того феномена європейської культури, <...> — констатує Р. Мних, — котрий можна окреслити як проблема *єдності філософії та філології* у духовній історії» (2003, с. 17) (курсив автора. — О. Т.), що власне пояснює масштабність і «стереоскопічність» мислення вченого і як компаративіста — одного з найчільніших представників порівняльного літературознавства українського закордоння 30–80-х років XX століття. Принагідно слід зацентувати, що значення внеску дослідників-емігрантів, які продовжили національні традиції XIX — першої третини XX століття та творчо застосували західні методології, полягає не тільки в забезпеченні безперервного розвитку української компаративістики з огляду на неможливість її повноцінного поступу в умовах тоталітаризму в підрадянській Україні — передусім в осмисленні вітчизняної літератури / культури в широкому європейському контексті, з акцентом на її національній специфіці, а й в інтеграції української науки про літературу в простір світової гуманітаристики в цілому (див. ширше: Тетеріна,

2025). З цим пов'язана винятково вагома місія Дмитра Чижевського (насамперед як відкривача українського бароко й осмислення означеного феномена в європейському культурному просторі, автора однієї з перших порівняльних історій слов'янської літератури, а також багатьох інших новаторських праць), що здобула високе поцінування й закордонних колег.

Показово: дослідження вченого віддзеркалюють широкий спектр проблем контактології та типології (із виходом у сфери філософії, психології, культурології та ін.), серед яких важливе місце посідає багаторівневе вивчення феномена рецепції, зокрема функціональності художнього перекладу в розвиткові національного письменства.

Проблема художнього перекладу — важливий компонент «синтетичної» концепції літератури / культури Д. Чижевського як компаративіста, теоретико-методологічну основу якої визначає міждисциплінарний характер. Попри те, що літературознавчий і філософський доробок ученого, який становить певну цілість, перебуває в полі дослідницької уваги в різних проєкціях, перекладознавчі погляди Д. Чижевського ще не поставали предметом окремого вивчення, зокрема й в окресленому контексті. Варто зазначити, що науковці різних поколінь, аналізуючи літературознавчі праці автора, насамперед його історію української літератури, лише принагідно згадують про інтерес Д. Чижевського до перекладів (І. Величковського, Г. Сковороди, С. Тодорського), який трактують, утім, крізь призму суто перекладацьких питань (Мишанич, 2003; Брайко, 2009; Василенко, 2023).

Це, своєю чергою, переконливо сигналізує про назрілу потребу комплексного вивчення перекладознавчої моделі Д. Чижевського як вагомого складника компаративістської концепції вченого крізь оптику культурної пам'яті, що становить мету пропонованої праці. Завдання дослідження полягають у визначенні принципів рецептивного підходу, які застосував Д. Чижевський ще в ранній період своєї наукової діяльності, зокрема до осмислення читання з погляду психології; аналізі залученого вченим теоретико-методологічного інструментарію до вивчення перекладу як прояву рецепції та механізму інтерпретації / трансформації закордонної культурної спадщини на національному ґрунті крізь призму культурної пам'яті; з'ясування внеску Д. Чижевського щодо розширення меж вивчення феномена перекладу як проблеми порівняльного літературознавства в проєкції міждисциплінарного підходу.

Особливий інтерес у цьому контексті становить осмислення поглядів Д. Чижевського, який випереджав свій час, на прояви та механізми рецепції в духовно-культурному та художньо-естетичному вимірах у світлі сучасних наукових концепцій, що репрезентують праці представників герменевтики й рецептивної естетики, а також теорії культурного трансферу, тотального

перекладу, інтермедіального підходу, досліджень культурної пам'яті та ін. Усім цим зумовлені *актуальність* і *новизна* пропонованої роботи.

Основна частина. У центрі багатоаспектної перекладознавчої моделі Д. Чижевського — погляд на художній переклад як вагому частину національного письменства, чинник його змістового й формального збагачення / оновлення, а також як механізм «пересотворення» оригіналу на власному ґрунті в процесі взаємопізнання / взаємобміну двох культур і потужний стимул для оригінальної творчості.

Вагомості та масштабності перекладознавчим поглядам ученого надає трактування перекладу як з'єднувальної ланки між епохами — не лише як чинника формування уявлення про культури, історії та духовне життя за попередніх періодів («джерело їхнього пізнання»), а і як ретранслятора-перетворювача культурної пам'яті на новому етапі та в іншому національному просторі, механізму засвоєння та переосмислення художньо-естетичних здобутків іноземних літератур з огляду на розвиток / трансформацію традиції.

Перекладознавча концепція Д. Чижевського як невід'ємний складник компаративістської моделі вченого принципово увиразнює функціональність рецептивного підходу серед багатого теоретико-методологічного інструментарію, який застосовував і поєднував учений (насамперед історико-порівняльний, контекстуальний, інтермедіальний методи), досліджуючи національну літературу в європейському контексті, обґрунтовуючи погляд на розвиток культури як зміну культурно-історичних епох, з акцентом на проблемі стилю та ролі традиції.

Важливо наголосити на увазі автора, ще в початковий період його наукової діяльності, до феномена сприйняття (який донині викликає особливе зацікавлення дослідників). У зв'язку з цим значний інтерес становить призабута праця вченого «До психології читача та читання» (побачила світ ще 1929 року на сторінках празького часопису «Книголюб»), яка до останнього часу залишалась не охопленою увагою науковців. Ця робота Д. Чижевського, що принципово увиразнює уявлення про формування теоретико-методологічного підґрунтя компаративістської концепції автора на етапі її становлення, потребує докладного вивчення, зокрема й із огляду на визначений аспект пропонованої статті.

Покажемо у цьому контексті є дослідження відомого діаспорного вченого Г. Грабовича «Теорія та історія: “горизонт сподівань” і рання рецепція нової української літератури (Prolegomena)», у якій автор обстоює функціональність рецепційної теорії для вивчення, зокрема, окресленого періоду вітчизняної літератури та наголошує: «Модель рецепції мала би бути пріоритетною для українського літературознавства» (2003, с. 46), — що, власне, вповні узгоджується з традицією української науки про літературу останніх

десятиліть XIX століття, яку репрезентують на-самперед «психологічно-філософські концепції» О.Потебні та І.Франка (див. ширше: Гнатюк, 2017), увагою до означеного методологічного підходу сучасних представників материкового літературознавства, а також учених-емігрантів 1930–80-х років, серед яких одне з центральних місць належить Д.Чижевському.

Розвідка «До психології читача та читання» винятково важлива не тільки тим, що демонструє на етапі становлення компаративістської моделі вченого (це має присутнє значення і щодо питання формування його перекладознавчої концепції) глибоке осмислення проблеми сприйняття художнього твору як діалогу / співтворчості автора й читача з головним акцентом на ролі реципієнта як «актанта» міжлітературного / міжкультурного спілкування, об'єднуючи погляд українського дослідника (який творчо засвоїв ідеї вітчизняних і закордонних мислителів попередніх епох) і концепції представників літературно-критичної думки другої половини XX століття, насамперед герменевтики й рецептивної естетики, які оприявнилися значно пізніше. Ця робота водночас виразно сигналізує про функціональність і психологічного аспекту, що разом із компаративістським, філософським, а також антропологічним (див. ширше: Мейзерська, 2009) становлять теоретико-методологічне «осердя» / основу концепції вченого, яку визначає міждисциплінарний характер.

Особливої значущості ранній праці Д.Чижевського додає те, що автор у ній чи не вперше осмислює означені проблеми крізь призму концепту «культурна пам'ять», послуговуючись цим терміном.

Хоча Д.Чижевський у своїй розвідці і не проводить паралелі між процесами читання та перекладу, як Г.-Г.Гадамер у значно пізнішому дослідженні «Читання як перекладання»¹, важко не помітити суголосності в поглядах обох авторів на проблему рецепції: дослідники трактують читання не лише як розуміння / засвоєння, а і як інтерпретацію. Навіть можна було б зауважити в праці німецького вченого (якого наснажують думки представників Романтизму, зокрема Ф.Шлегеля про «тямушого читача-інтерпретатора» (Гадамер, 2001а, с. 146), спроектовані Г.-Г.Гадамером і на процес перекладу) своєрідне розгортання логіки мислення й Д.Чижевського. У цьому контексті важливий не тільки творчий діалог, а й товаришування колег. Як згадує сам Г.-Г.Гадамер, їхня «приязнь» із Д.Чижевським розпочалася ще 1923 року (2003, с. 175). Прикметно, що в праці «Читання як перекладання» автор орієнтується на думку Д.Чижевського про неперекладність

творів М.Гоголя (2001а, с. 150) — такий висновок впливає на підставі спогадів німецького вченого про українського колегу (див. ширше: Гадамер, 2003, с. 175–176). Г.-Г.Гадамер, який вважав Д.Чижевського «великим мудрецем», акцентував на широті його універсальних знань та оригінальних ідей, також зазначав, що Д.Чижевський йому «пізніше завжди давав свої вчені нотатки з питань історії літератури» (2003, с. 178). У цьому контексті варто наголосити: наведені дані лише підтверджують факт взаємообміну думками й ідеями учених як стимул для подальших розмислів, а згадані їхні праці, між якими відстань у пів століття, переконливо підтверджують близькість поглядів дослідників на рецепцію як творчий процес.

Д.Чижевський, який одне з головних завдань своєї розвідки вбачав у тому, щоб встановити типи читачів і форми читання, окреслив проблему, що пізніше стане визначальною насамперед для концепцій представників герменевтики й рецептивної естетики — це активна роль читача, яку вчений-емігрант трактує, об'єднуючи процеси розуміння, сприйняття й інтерпретації, як своєрідний механізм «переходу від засвоєння самих думок, що “вложені” в книгах, до передумовання й обмірковування їх, до власного знайомства — з природою, <...> пам'ятниками старовини, “джерелами історії”» (1929, с. 20) (курсив мій. — О. Т.). Прикметно: Г.-Г.Гадамер також звертає увагу у своїй праці на появу нових сенсів у процесі сприйняття читачем тексту автора: «Коли, виходячи з пізнішого власного досвіду й яснішого бачення, переконливо трансформуватимеш зміст прочитаного тексту у своє мовлення, навіть не помічаючи, як багато свого вкладаєш у читання» (Гадамер, 2001а, с. 146) (курсив наш), — що німецький автор проєктує і на переклад.

Принципово важливе спостереження Д.Чижевського, яке виразно засвідчує широкий міждисциплінарний характер його концепції загалом (із виходом, зокрема, у сфери психології та соціології), над тим, що «читання, як психічне явище є не лише індивідуальний психічний процес, а і процес соціальний. В кожному творі сконцентрований певний соціально-психічний матеріал (власне те, що зберегла й трансформувала культурна пам'ять, який, незалежно навіть від волі та бажання читача, входить у його свідомість через читання» (1929, с. 23) (курсив мій. — О. Т.). Прикметно, що й Г.-Г.Гадамер не оминає питання віддзеркалення певного стану суспільства в художніх образах, яке розглядає в дещо іншій проєкції, зумовленій уже іншою часовою перспективою (2001b, с. 162–163).

Принагідно варто підкреслити, що до трактування проблеми читання як прояву рецепції, з акцентом на взаємопов'язаності процесів розуміння, засвоєння й інтерпретації, учений-емігрант звертається і в наступних своїх працях (зокрема, «Платон в Давній Русі», 1931; «Антична

¹ Слід зауважити, що неточний переклад назви праці Г.-Г.Гадамера «Lesen ist wie Übersetzen» (1989) як «Читання і перекладання» (Гадамер, 2001а, с. 145) нейтралізує закладений у назві концептуально важливий акцент автора саме на герменевтичному підході до тексту.

література в старій Україні», 1956). Цікаві, насамперед із погляду психології, розмисли автора, який порушує також проблему пам'яті, над специфікою самого процесу читання в давній період: «Старовинний читач читав не так, як модерновий, що пробігає очима десятки сторінок. Стационарне читання допомагало окремим дрібним зауваженням і фразам міцно втриматися в пам'яті <...> читача; з декількох побіжних вказівок складалася яскрава і опукла картина» (2005с, с. 65). Не випадково вчений, осмислюючи сприйняття культурних здобутків Античності давньою українською літературою, зокрема крізь призму проблеми читацької рецепції, надавав значення не тільки перекладам, а й, поряд із цитатами та переказами, навіть «дуже далеким *рефлексам* читання античної літератури» (2005а, с. 54) (курсив мій. — О. Т.), підкреслюючи її творчий характер. Прикметна заувага дослідника, що «латинська література стає звичним, щоденним читанням» (2005а, с. 54): українські мислителі цитують із пам'яті античних авторів (слід додати: у власній інтерпретації).

У праці «До психології читача та читання» Д. Чижевський, послуговуючись терміном «культурна пам'ять», привертає увагу до «трансформаційних» процесів, які відбуваються в культурі під її (культурної пам'яті) впливом. Означена проєкція готувала ґрунт для становлення вчення автора (що творчо засвоїв і переосмислив, як сам зауважував, здобутки попередників, насамперед Г. Вельфліна, М. Антоновича, М. Зерова) про культурно-історичні епохи як зміну стилів і визрівання його поглядів на роль традиції в розвитку літератури / культури, зокрема й на значення перекладу як багатофункціонального художнього явища в окресленому контексті.

Наголошуючи на активній ролі читача, дослідник порушує ще одну проблему, що тісно пов'язана з процесом читання, — критичного сприйняття твору. На переконання вченого, «літературний критик має бути ідеальним читачем» (1929, с. 22). Розвиваючи думку Д. Чижевського та проєктуючи її на пізніші його розмисли над проблемою художнього перекладу, можна додати: перекладач має прагнути до того, щоб водночас бути «ідеальним» і читачем, і критиком оригіналу (згідно з логікою мислення автора).

У своїй праці вчений, випереджаючи час, обґрунтував концептуальну тезу про «діалогічний характер процесу читання та розуміння» (1929, с. 23) — основоположну й для пізніших літературознавчих теорій (насамперед герменевтики та рецептивної естетики). Трактуючи процес читання як розмову з автором книги, дослідник стверджує: «Найкраща книга є та, що *передбачає* завдання та завваги цього абстрактного *співбесідника-читача*» (Чижевський, 1929, с. 23) (курсив мій. — О. Т.). Водночас «читач, який не помічає соціально-психологічного елементу в тому, що він читає, в першу чергу не помічає автора, є взагалі

поганий читач» (1929, с. 23). Наведену думку можна також потрактувати і як вимогу до перекладача, який спочатку постає в ролі читача оригіналу. У зв'язку з цим варто зазначити, що Д. Чижевський як дослідник художнього перекладу надавав великої ваги проблемі сприйняття й переосмислення першотвору згідно зі світоглядом тлумача, контекстом літератури-реципієнта, органічності засвоєння художніх цінностей іноземних літератур на національному ґрунті загалом (про що мовитиметься в другій частині пропонованої статті).

Принципово важливе також положення вченого про твір / книгу як єдність змісту й форми, що мало засадниче значення в процесі формування його концепції літературного розвитку загалом і перекладознавчих поглядів зокрема. Диференціюючи словесну та графічну форми книги, він привертає увагу й до проблеми сприйняття творів візуальних видів мистецтва, що трактує як один зі «шляхів пізнання минулого», — власне «прочитання» / «перепрочитання» певних ареолів культурної пам'яті (проєктуючи розмисли Д. Чижевського крізь оптику *cultural memory studies*). Автор поціновує вдало дібраний ілюстративний матеріал, перегляд якого здатний посутньо збагатити рецепцію, зокрема історії літератури (1929, с. 25), наближаючись і до осмислення феномена перекладу з «мови» одного виду мистецтва «мовою» іншого (що залишається винятково актуальним для досліджень означеного художнього явища в проєкції інтермедіального підходу).

Масштабність мислення Д. Чижевського як ученого вже на початковому етапі наукової діяльності засвідчує увага автора до «колозального діапазону», за його словами, окресленої проблеми та багатоаспектного її вивчення в широкому контексті, з акцентом на особливостях культурно-історичних епох, стилів, національного менталітету тощо (1929, с. 13–14). Типи читачів, наголошував учений, залежні від тих психічних типів, що панують у певну добу і в певного народу, від тих літературних стилів і того літературного репертуару, який цим читачам приступний, і від тих культурних умов, які більше сприяють виробленню того чи іншого типу читання і читачів (1929, с. 15).

Не випадково особливий інтерес автора, який обстоює активну роль реципієнта, викликають ті типи читачів, які найвиразніше демонструють творчий потенціал, вияскравлюючи діалогічний характер сприйняття, і відповідно потребують «детального історичного і культурного освітлення» (1929, с. 14). Дослідник виокремлює тип читача-мрійника, який «доповнює прочитане власними здогадами», тип читача-талмудиста, що «вишукує в прочитаному захований сенс і відповіді на свої казуїстичні запитання», тип читача, «який звик до езопівської мови і читання “між рядків”» (1929, с. 15).

Показово, що багато питань, пов'язаних із осмисленням читання як прояву рецепції, широкий спектр яких визначив Д. Чижевський уже в ранній праці «До психології читача та читання» (1929), а також сам підхід, який він обґрунтував, набувають особливої актуальності, як уже зауважувалось, і через декілька десятиліть. Окрім поглядів Г.-Г. Гадамера, винятково суголосні з думками українського автора розмисли найяскравіших представників рецептивної естетики Г.-Р. Яусса та В. Ізера, зосібна останнього, викладені в дослідженні «Процес читання: феноменологічне наближення». Осмислюючи читання як герменевтичну проблему, зокрема з погляду психології, німецький учений також обстоює думку про «інтерпретацію як базовий елемент процесу читання» (1996, с. 267). Переосмислюючи погляди насамперед Р. Інґардена, Е. Гуссерля, Н. Фрая, дослідник характеризує «активність читача як вид калейдоскопу перспектив, пре-інтенцій і спогадів» (1996, с. 266). У фокусі уваги автора також перебувають проблеми пам'яті, часової відстані, уяви, досвіду, світогляду читача (що впливає на формування різних типів читачів), критичного осмислення твору тощо.

Книга — це своєрідна метафора культури в «стереоскопічній» концепції культурного розвитку Д. Чижевського. До такого висновку-спостереження опосередковано підводить та вповні з ним узгоджується й інтерес ученого до самої теми «Книга як символ космосу», яку він досліджує в однойменній праці на матеріалі слов'янських літератур у «розрізі» історико-літературних епох, хоч згадка про книгу як метафору культури в розвідці відсутня (Чижевський, 2003). Принагідно варто зацентувати на заувазі Д. Чижевського, висловленій на початку цієї роботи, щодо особливого значення книги — у широкому сенсі — передусім для митця як людини, котра сама пише книги (чи переписує), для вченого, поета, публіциста тощо» (2003, с. 367), яку пізніше вчений-емігрант спроектує і на творчу діяльність перекладача як інтерпретатора. Процес «написання» такої книги, що тісно пов'язаний із проблемою культурної пам'яті, механізмами її сприйняття й переосмислення / трансформації, не має кінця: книга-культура кожного разу, «єднаючи читача з далеким минулим», за словами автора, наповнюється новими інтерпретаціями / сенсами, що продукують / генерують реципієнти (читачі-митці-перекладачі), продовжуючи безперервний процес її творення / читання / переосмислення. Тому Д. Чижевський, актуалізуючи проблему культурної пам'яті, надавав винятково важливого значення традиції, яка «несе духовний зміст попередньої доби далі, спочатку як ціле, пізніше — окремі лише елементи, що помалу перетворюються, переробляються, переплавляються і дістають нове оформлення або й замінюються іншими,

“новими”» (2005d, с. 18). На підставі такого концептуального спостереження учений констатував: «Можемо сформулювати стан речей в парадоксальній формі: духовні періоди мають початки, але не мають кінців» (2005d, с. 20). Особливо показовими автор вважав «нові, “барокові” обрібки старого матеріалу», що репрезентують різні сфери культури (мистецтво, філософію, політику) тощо.

Учений розглядав в означеному контексті й функціональність перекладу на різних етапах культурного розвитку. Свою думку Д. Чижевський обґрунтував на матеріалі перекладної повісті, яка «у добу ренесансу і бароко, наганяючи занедбаний час, переповняє літературу сюжетами та стилістичними елементами минулого, зокрема середньовіччя. Часто така праця над уже “вмираючим” або й інде давно “похованим” матеріалом цілком входить у рамки стилістичної праці сучасності» (2005b, с. 31). Спостереження автора вражає нині своєю актуальністю, відлунюючи й у поглядах дослідників культурної пам'яті. Зосібна А. Ассман, яка (переосмислюючи здобутки попередників) також трактує читання як джерело появи нових сенсів і наголошує на його інтерпретативних можливостях, обстоює великий стимулювальний потенціал накопичувальної частини культурної пам'яті для подальшого культурного розвитку.

Засадничі принципи методології ученого-компаративіста, що виразно проступають / окреслюються вже в його ранніх студіях, засвідчують багатогранність теоретико-методологічної парадигми, яку визначає міждисциплінарний характер. Усе це переконливо демонструє піднесення на новий рівень тогочасної вітчизняної науки, яка мала власну традицію та здобутки, вирізнялася своєю специфікою (на чому наголошував Л. Білецький), а також нерідко випереджала розвиток закордонної. Увага Д. Чижевського в першій половині ХХ століття до проблем рецептивної естетики крізь оптику культурної пам'яті (з акцентом на її функціональності щодо розвитку / трансформації стилю, традиції), застосування рецептивного підходу, який автор поєднує з багатьма іншими, має принципово важливе значення стосовно питання про місце української науки про літературу у світовому контексті, адже «визнання за проблемою сприйняття центральної позиції, як стверджують дослідники, перебудовує літературознавчі дослідження, переформатовує традиційні концепції» (Markiewicz et al., 1976, с. 385). Отже, те, як Д. Чижевський осмислював проблеми художньої рецепції (з наголосом на інтерпретативних ресурсах означеного багаторівневого явища), зокрема психології читання, указувало перспективи для подальшого розвитку галузі й водночас готувало ґрунт для становлення перекладознавчих поглядів ученого — вагомого складника його компаративістської моделі.

Покликання

- Ассман, А. (2014). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (К. Дмитренко, Л. Доронічева, & О. Юдін, Пер.). Ніка-Центр.
- Брайко, О. (2009). Українська компаративістика другої половини ХХ — початку ХХІ століття. У *Національні варіанти літературної компаративістики* (с. 386–438). Стило.
- Будний, В. (2008). Між дисциплінами: розширення контекстів літературознавчої галузі чи зміна статусу? *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 44(1), 22–31.
- Василенко, В. (2023). Дослідження Дмитра Чижевського: культура, епоха, стиль. *Вісник НАН України*, 9, 42–61. <https://doi.org/10.15407/visn2023.09.042>
- Гнатюк, М. (2017). Українське класичне літературознавство і деякі проблеми сучасної рецептивної естетики. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Літературознавство»*, 46, 13–31. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/9157>
- Грабович, Г. (2003). Теорія та історія: «горизонт сподівань» і рання рецепція нової української літератури (Prolegomena). У Г. Грабович, *До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка* (с. 46–126). Критика.
- Грінченко, Г. (2014). Das kulturelle Gedächtnis в сучасних дослідженнях. У А. Ассман, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (с. 9–17). Ніка-Центр.
- Гром'як, Р. (2004). Вступ. Літературознавча рецепція в компаративістичних студіях. У Р. Гром'як, & І. Папуша (Ред.), *Літературознавча рецепція і компаративістичний дискурс* (с. 9–14). Підручники і посібники.
- Гадамер, Г.-Г. (2001a). Читання і перекладання. У Г.-Г. Гадамер, *Герменевтика і поетика* (с. 145–152). Юніверс.
- Гадамер, Г.-Г. (2001b). «Еміненітний» текст і його істинність. У Г.-Г. Гадамер, *Герменевтика і поетика* (с. 153–175). Юніверс.
- Гадамер, Г.-Г. (2003). Спогади про Дмитра Чижевського. У Р. Мних, & Є. Пшеничний (Ред.), *Славістика. Т. 1: Дмитро Чижевський і світова славістика* (с. 175–178). Коло.
- Ізер, В. (1996). Процес читання: феноменологічне наближення. У М. Зубрицька (Ред.), *Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки* (с. 261–277). Літопис.
- Лімборський, І. (2011). Межі національної ідентичності: зустріч «свого» й «чужого» в художній свідомості як проблема художнього перекладу. У І. Лімборський, *Світова література і глобалізація* (с. 77–96). Брама-Україна.
- Мейзерська, Т. (2009). Антропологічна складова літературознавчої філософії Дмитра Чижевського. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Літературознавство»*, 27, 311–315.
- Мишанич, О. (2003). Дмитро Чижевський — історик давньої української літератури. *Слово і Час*, 4, 7–14.
- Мних, Р. (2003). PRO ET CONTRA, або Три парадокси Дмитра Чижевського. У Р. Мних, & Є. Пшеничний (Ред.), *Славістика. Т. 1. Дмитро Чижевський і світова славістика* (с. 13–20). Коло.
- Наливайко, Д. (2007). Компаративістика в системі літературознавчих дисциплін. У Д. Наливайко, *Компаративістика й історія літератури* (с. 5–42). Акта.
- Павленко, О. (2018). Художній переклад як носій культурної пам'яті. *Питання літературознавства*, 97, 175–190. <https://doi.org/10.31861/putlit2018.97.175>
- Пельо Н. (2019). «Дмитро Чижевський — учений-енциклопедист світового рівня» [Бібліографічний список літератури]. *Наукова бібліотека Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка* <http://library.tnpu.edu.ua/index.php/bibliography-lists/276-bib-lists-liter-19/2599-chuzevskuj>
- Тетеріна, О. (2004). *Художній переклад як наукова проблема в українській літературно-критичній думці ХІХ — початку ХХ ст.: компаративний дискурс* [Дисертація кандидата філологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Тетеріна, О. (2023). Перекладознавча концепція П. Куліша: у проєкції міждисциплінарного підходу. *Вісник Маріупольського*

- кого державного університету. Серія: філологія*, 29, 82–104. <https://doi.org/10.34079/2226-3055-2023-16-29-82-104>
- Фізер, І. (2005). Про гадане гегельянство Дмитра Чижевського в його «Історії української літератури». *Magisterium*, 21, 54–56. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14222>
- Чижевський, Д. (1929). До психології читача та читання. *Книголюб*, 3–4, 12–26.
- Чижевський, Д. (2003). Книга як символ космосу. У Р. Мних, & Є. Пшеничний (Ред.), *Славістика. Т. 1. Дмитро Чижевський і світова славістика* (с. 367–398). Коло.
- Чижевський, Д. (2005a). Антична література в старій Україні. У Д. Чижевський, *Філософські твори* (Т. 2, с. 43–56). Смолоскип.
- Чижевський, Д. (2005b). Культурно-історичні епохи. У Д. Чижевський, *Філософські твори* (Т. 2, с. 24–35). Смолоскип.
- Чижевський, Д. (2005c). Платон в давній Русі. У Д. Чижевський, *Філософські твори* (Т. 2, с. 57–66). Смолоскип.
- Чижевський, Д. (2005d). Початки і кінці нових ідеологічних епох. У Д. Чижевський, *Філософські твори* (Т. 2, с. 14–23). Смолоскип.
- Шмігер, Т. (2009). *Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя*. Смолоскип.
- Espagne, M. (2009). *L'histoire de l'art comme transfert culturel*. Belin.
- Markiewicz, H., & Sławiński, J. (Eds.). (1976). *Problemy metodologiczne wspólnego literaturoznawstwa*. Wydawnictwo Literackie.
- Teterina, O. (2025). The model of comparative studies developed by the Ukrainian emigre community in the 1930s–1980s: Experience and prospects. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філологія*, 32, 79–105. <https://doi.org/10.34079/2415-3168-2025-18-32-79-105>
- Tötösy de Zepetnek, S. (1999). From comparative literature today toward comparative cultural studies. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, 1(3), Article 2. <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1041>

References (translated and transliterated)

- Assmann, A. (2014). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiati* [Spaces of memory: Forms and transformations of cultural memory] (K. Dmytrenko, L. Doronicheva, & O. Yudin, Trans.). Nika-Tsentr.
- Braiko, O. (2009). Ukrainka komparatyvistyka druhoi polovyny XX — pochatku XXI stolittia [Ukrainian comparative studies of the second half of the 20th — early 21st century]. In *Natsionalni varianty literaturnoi komparatyvistyky* (pp. 386–438). Stylos.
- Budnyi, V. (2008). Mizh dystsyplinamy: rozshyrennia kontekstiv literaturoznavchoi haluzi chy zmina statusu? [Between disciplines: Expanding the contexts of literary studies or changing their status?]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna*, 44(1), 22–31.
- Chyzhevskiy, D. (1929). Do psykholohii chytacha ta chytannia [On the psychology of the reader and reading]. *Knyholiub*, 3–4, 12–26.
- Chyzhevskiy, D. (2003). Knyha yak symvol kosmosu [The book as a symbol of the cosmos]. In R. Mnykh, & Ye. Pshenychnyi (Eds.), *Slavistyka. Vol. 1. Dmytro Chyzhevskiy i svitova slavistyka* (pp. 367–398). Kolo.
- Chyzhevskiy, D. (2005a). Antychna literatura v starii Ukraini [Ancient literature in old Ukraine]. In D. Chyzhevskiy, *Filosofski tvory* (Vol. 2, pp. 43–56). Smoloskyp.
- Chyzhevskiy, D. (2005b). Kulturno-istorychni epokhy [Cultural-historical epochs]. In D. Chyzhevskiy, *Filosofski tvory* (Vol. 2, pp. 24–35). Smoloskyp.
- Chyzhevskiy, D. (2005c). Platon v davnii Rusi [Platon in old Rus]. In D. Chyzhevskiy, *Filosofski tvory* (Vol. 2, pp. 57–66). Smoloskyp.
- Chyzhevskiy, D. (2005d). Pochatky i kintsi novykh ideolohichnykh epokh [Beginnings and ends of new ideological epochs]. In D. Chyzhevskiy, *Filosofski tvory* (Vol. 2, pp. 14–23). Smoloskyp.
- Espagne, M. (2009). *L'histoire de l'art comme transfert culturel*. Belin.
- Fizer, I. (2005). Pro hadane hehelianstvo Dmytra Chyzhevskoho v yoho "Istorii ukrainskoi literatury". *Magisterium*, 21, 54–56. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14222>
- Gadamer, H.-G. (2001a). Chytannia i perekladannia [Reading and translating]. In H.-G. Gadamer, *Hermeneytyka i poetyka* (pp. 145–152). Yunivers.

- Gadamer, H.-G. (2001b). "Eminentnyi" tekst i yoho istynnist [The "eminent" text and its truth]. In H.-G. Gadamer, *Hermenevtyka i poetyka* (pp. 153–175). Yunivers.
- Gadamer, H.-G. (2003). Spohady pro Dmytra Chyzhevskoho [Memoirs about Dmytro Chyzhevskiy]. In R. Mnykh, & Ye. Pshenychnyi (Eds.), *Slavistyka. Vol. 1. Dmytro Chyzhevskiy i svitova slavistyka* (pp. 175–178). Kolo.
- Hnatiuk, M. (2017). Ukrainske klasyчне literaturoznavstvo i deiaki problemy suchasnoi retseptivnoi estetyky [Ukrainian classical literary studies and some problems of contemporary receptive aesthetics]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya "Literaturoznavstvo"*, 46, 13–31. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/9157>
- Hrabovych, H. (2003). Teoriia ta istoriia: "horizont spodivan" i rannia retseptsiia novoi ukrainskoi literatury (Prolegomena) [Theory and history: The "horizon of expectations" and early reception of modern Ukrainian literature]. In H. Hrabovych, *Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, esei, polemika* (pp. 46–126). Krytyka.
- Hrinchenko, H. (2014). Das kulturelle Gedächtnis v suchasnykh doslidzhenniakh [Cultural memory in modern research]. In A. Assmann, *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty* (pp. 9–17). Nika-Tsentr.
- Hromiak, R. (2004). Vstup. Literaturoznavcha retseptsiia v komparatyvistychnykh studiiakh [Introduction. Literary reception in comparative studies]. In R. Hromiak, & I. Papusha (Eds.), *Literaturoznavcha retseptsiia i komparatyvistychnyi dyskurs* (pp. 9–14). Pidruchnyky i posibnyky.
- Izer, V. (1996). Protses chytannia: fenomenolohichne nablyzhennia [The reading process: A phenomenological approach]. In M. Zubrytska (Ed.), *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky* (pp. 261–277). Litopys.
- Limborskyi, I. (2011). Mezhi natsionalnoi identychnosti: zustrich "svoho" y "chuzhoho" v khudozhnii svidomosti yak problema khudozhnoho perekladu [Borders of national identity: Encountering the "own" and the "other" in artistic consciousness as a problem of literary translation]. In I. Limborskyi, *Svitova literatura i hlobalizatsiia* (pp. 77–96). Brama-Ukraina.
- Meizerska, T. (2009). Antropolohichna skladova literaturoznavchoi filosofii Dmytra Chyzhevskoho [The anthropological component of Dmytro Chyzhevskiy's literary philosophy]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya "Literaturoznavstvo"*, 27, 311–315.
- Mnykh, R. (2003). PRO ET CONTRA, abo Try paradoksy Dmytra Chyzhevskoho [PRO ET CONTRA, or Three paradoxes of Dmytro Chyzhevskiy]. In R. Mnykh, & Ye. Pshenychnyi (Eds.), *Slavistyka. Vol. 1. Dmytro Chyzhevskiy i svitova slavistyka* (pp. 13–20). Kolo.
- Myshanych, O. (2003). Dmytro Chyzhevskiy — istoryk davnoi ukrainskoi literatury [Dmytro Chyzhevskiy — historian of early Ukrainian literature]. *Slovo i Chas*, 4, 7–14.
- Nalyvaiko, D. (2007). Komparatyvistyka v systemi literaturoznavchykh dystsyplin [Comparative studies in the system of literary disciplines]. In D. Nalyvaiko, *Komparatyvistyka y istoriia literatury* (pp. 5–42). Akta.
- Pavlenko, O. (2018). Khudozhnii pereklad yak nosii kulturnoi pamiaty [Literary translation as a carrier of cultural memory]. *Pytannia literaturoznavstva*, 97, 175–190. <https://doi.org/10.31861/pytlit2018.97.175>
- Pel'o, N. (2019). Dmytro Chyzhevskiy — uchenyi-entsyklopedyst svitovoho rivnia [Dmytro Chyzhevskiy — a world-class encyclopedic scholar] [Bibliographic list of sources]. <http://library.tnpu.edu.ua/index.php/bibliography-lists/276-bib-lists-liter-19/2599-chuzevskuj>
- Markiewicz, H., & Sławiński, J. (Eds.). (1976). *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*. Wydawnictwo Literackie.
- Shmihir, T. (2009). *Istoriia ukrainskoho perekladoznavstva XX storichchia* [History of Ukrainian translation studies in the 20th century]. Smoloskyp.
- Teterina, O. (2004). *Khudozhnii pereklad yak naukova problema v ukrainskii literaturno-krytychnii dumtsi XIX — pochatku XX st.: komparatyvnyi dyskurs* [Literary translation as a scholarly problem in Ukrainian literary-critical thought of the 19th — early 20th centuries: Comparative discourse] (Doctoral dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv).
- Teterina, O. (2023). Perekladoznavcha kontseptsiia P. Kulisha: u proiektii mizhdystsyplinarnoho pidkhodu [P. Kulish's translation studies concept: In the projection of an interdisciplinary approach]. *Visnyk Mariupol'skoho derzhavnoho universytetu. Seriya: filolohiia*, 29, 82–104. <https://doi.org/10.34079/2226-3055-2023-16-29-82-104>
- Teterina, O. (2025). The model of comparative studies developed by the Ukrainian emigre community in the 1930s–1980s: Experience and prospects. *Visnyk Mariupol'skoho derzhavnoho universytetu. Seriya: filolohiia*, 32, 79–105. <https://doi.org/10.34079/2415-3168-2025-18-32-79-105>
- Tötösy de Zepetnek, S. (1999). From comparative literature today toward comparative cultural studies. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, 1(3), Article 2. <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1041>
- Vasylenko, V. (2023). Doslidzhennia Dmytra Chyzhevskoho: kultura, epokha, styl [Research on Dmytro Chyzhevskiy: culture, epoch, style]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 9, 42–61. <https://doi.org/10.15407/visn2023.09.042>

Olga Teterina

Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, Ukraine

THE PROBLEM OF LITERARY TRANSLATION IN THE VIEWS OF D. CHYZHEVSKYI AS A COMPARATIST THROUGH THE LENS OF CULTURAL MEMORY

Part one

A book as a metaphor for culture: between the past and the future.

Reading — perception — interpretation

This work is the first comprehensive analysis of the views of one of the leading representatives of Ukrainian literary studies abroad, D. Chyzhevskiy, on translation as a multifaceted scientific problem, which is the subject of the proposed study. The purpose of the work and the tasks it entails are to study the author's translatology concept (with an emphasis on its integrity) as a significant component of the scholar's comparative model through the lens of cultural memory. The work applies the achievements of historical-comparative, contextual analysis, and methods of receptive-aesthetic and cultural-historical schools.

The results. The first part of the study examines principles of the receptive approach, which D. Chyzhevskiy applied in the early period of his scientific activity, in particular to the compre-

hension of reading from a psychological point of view (which until then remained unnoticed by researchers). The second part of the work proves that theoretical and methodological tools used by the scholar also reshape the study of translation as a manifestation of reception and a mechanism for interpreting / transforming cultural heritage that belongs to other nations.

D. Chyzhevskiy's translatology concept carries on the tradition of understanding literary translation in the projection of the interdisciplinary approach established, in particular, by Ukrainian scholars of the second half of the 19th — first third of the 20th centuries, and fundamentally deepens his multifaceted research (subordinating purely translation issues to general literary / cultural ones): for the first time the author draws attention to the role of translation as the most active “player” in polylogue — across time and space — not only of languages, literatures, cultures, but also of epochs and traditions, which convincingly illustrates his understanding of this phenomenon through the lens of cultural memory. Attention is focused on the fact that D. Chyzhevskiy's innovative views on literary translation simultaneously enrich the scholar's comparative model (which covers a wide range of interconnected problems of contactology and typology) and significantly clarify the idea of it.

D. Chyzhevskiy's translatology concept, which is considered in the context of the consonant views of representatives, preeminently, of hermeneutics and receptive aesthetics, modern theories of cultural transfer, total translation, cultural memory, etc., provides every reason to decisively conclude that the émigré scholar was far ahead of his time. The researcher's innovative thoughts and ideas, while signaling the importance of expanding the boundaries of comprehensive study of the phenomenon of translation on many levels and in different contexts (with the involvement of theoretical and methodological tools of literary studies, principally comparative, philosophy, psychology, anthropology, sociology, cultural studies, etc.), not only outline the place / contribution of Ukrainian science of that time to the development of global humanities as a whole, but also indicate great prospects for future interdisciplinary studies of the specified artistic phenomenon “under the dome” of comparative studies.

Keywords: literary translation; reading; cultural memory; comparative literary studies; literary reception; influence; stimulus; interpretation.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.2>
УДК 821.161.2.09:305

Степан Антонюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна
 <https://orcid.org/0009-0002-6869-2640>
antonjukstepan@knu.ua

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ЕВОЛЮЦІЯ МОДЕЛЕЙ МАСКУЛІННОСТІ ТА ФЕМІННОСТІ

Предметом дослідження в цій статті є трансформація жіночих і чоловічих стереотипів в українській прозі, а також способи, якими художні тексти конструюють, закріплюють або підтверджують їх. Актуальність роботи зумовлена потребою осмислити історичний розвиток гендерних моделей у літературі, еволюцію гендерних стереотипів, що впливає на суспільні уявлення про ролі й поведінкові норми, а також необхідністю переосмислити класичний канон у контексті гендерних студій. Метою статті є комплексне пояснення трансформацій, яких зазнають фемінні та маскулінні образи під впливом політичних і соціокультурних процесів. Ключовим завданням є виявлення закономірностей, що визначають перехід від стандартних моделей поведінки, які пов'язані зі стереотипним уявленням про стать, до індивідуалізованих, психологічно та соціально ускладнених форм суб'єктності. Методологічну основу дослідження становить поєднання порівняльно-типологічного методу, який дає змогу порівнювати літературні твори різних періодів, виявляючи зміни в образах маскулінності та фемінності; методу контекстуального аналізу для вивчення того, як гендерні стереотипи відображаються в контексті історичних, політичних і культурних змін, що впливають на суспільні уявлення; а також гендерного підходу, що фокусується на аналізі гендерних ролей крізь призму гендерних студій, досліджуючи, як літературні образи закріплюють або змінюють стереотипи щодо ролей чоловіків і жінок. Аналітичний корпус охоплює твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, О. Кобилянської, В. Підмогильного, О. Забужко, Ю. Андруховича та інших авторів. Вибір текстів для аналізу обґрунтований тим, що вони є показовими для свого часу та досі залишаються актуальними для читачів, і це дає можливість розглядати їх як репрезентативні моделі літературних уявлень про гендер у різні історичні періоди.

У результаті дослідження доведено, що гендерні стереотипи в українській літературі зазнали суттєвої трансформації — від патріархальних моделей, за якими жінка була позбавлена суб'єктності, а чоловік сприймався тільки як господар чи воїн, до різноманітних конструктів, у яких підкреслюються індивідуальна свобода, освіченість, внутрішня конфліктність і багатомірність. У текстах початку ХХ століття з'являється образ жінки як особистості, що прагне освіти та самореалізації, тоді як чоловічі образи модернізуються, віддзеркалюючи кризу маскулінності. У постмодерній літературі відбуваються деконструкція усталених гендерних ролей і формування нових, часто іронічних або фрагментованих моделей ідентичності.

Наукова новизна роботи полягає в переосмисленні гендерної динаміки крізь міжперіодне порівняння та в обґрунтуванні взаємозалежності між літературними образами і змінами в соціальних уявленнях. Практичне значення дослідження пов'язане з потенційною інтеграцією отриманих висновків у ширший дискурс гендерних студій, а також у викладання історії української літератури й теорії літератури. Перспективи подальших розвідок передбачають аналіз гендерних стратегій у літературі ХХІ століття, а також можливість порівняння українського літературного матеріалу з іншими постколоніальними традиціями для виявлення спільних і специфічних закономірностей трансформації гендерних моделей.

Ключові слова: гендер; гендерні стереотипи; маскулінність; фемінність; гендерна ідентичність; теорія літератури; поетика роману; сучасна українська література.

Постановка проблеми.

Попри активні соціальні зміни гендерні стереотипи й далі впливають на уявлення про ролі чоловіків і жінок у культурі та суспільстві. Література, як чутливий індикатор цих трансформацій, відображає зміни в сприйнятті маскулінності та фемінності, демонструючи перехід від традиційних моделей до індивідуалізованих форм

самовираження. Український літературознавчий дискурс, сформований на перетині постколоніального досвіду і сучасних європейських тенденцій, активно переосмислює усталені гендерні ролі. Аналіз художніх текстів у цьому контексті дає змогу виявити, як література стає простором ревізії стереотипів і відображення ширших соціокультурних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання гендерних стереотипів у літературі стали предметом наукових студій у працях С. де Бовуар, Дж. Батлер, Е. Шовалтер. В Україні гендерні дослідження активно розвиваються завдяки провідним науковцям у різних сферах. На жіночому письмі та культурі зосередили свою увагу С. Павличко та В. Агеєва. У соціологічному аспекті цінним є доробок Т. Марценюк, а в мовознавстві важливі праці А. Мартинюк і Ф. Бацевича, які займаються гендерними аспектами мови та соціолінгвістики, досліджуючи, як гендер впливає на комунікацію. Ці науковці об'єднують гуманітарні й соціальні науки, створюючи міждисциплінарні гендерні студії в Україні.

Мета дослідження — продемонструвати трансформацію гендерних стереотипів в українській літературі, зокрема через еволюцію образів чоловіків і жінок, та дослідити динаміку гендерних ідентичностей. Досягненню її сприяють кілька **методологічних підходів**. Застосування порівняльно-типологічного методу дає змогу простежити еволюцію уявлень про маскуліність і фемінність у різні історичні періоди шляхом зіставлення текстів, створених у різних соціальних умовах. Контекстуальний аналіз забезпечує можливість інтерпретувати літературні образи в межах ширших історичних, культурних і політичних процесів, що формували суспільне уявлення про гендерні ролі. Не менш важливим є гендерний підхід, який зосереджується на виявленні механізмів конструювання жіночих і чоловічих ідентичностей у художніх текстах, а також на розкритті способів, якими література може як підтримувати, так і підважувати усталені стереотипи. Сукупне застосування цих методів дає змогу не лише описати зміни в літературному відображенні гендерних уявлень, а й пояснити їхні причинно-наслідкові зв'язки та культурну значущість.

Завдання дослідження — з'ясувати, як українська література відображає та переосмислює традиційні уявлення про маскуліність і фемінність, демонструючи трансформацію гендерних стереотипів у художніх текстах; проаналізувати творчість Ольги Кобилянської, Оксани Забужко, Валер'яна Підмогильного, Юрія Андруховича й інших авторів із метою виявлення нових моделей чоловічої та жіночої ідентичності в контексті суспільних і культурних змін. **Вибір текстів** для дослідження зумовлений прагненням представити різні етапи формування й трансформації гендерних уявлень в українській літературі. До аналітичного корпусу включено твори авторів, які у своїх епохах виконували роль індикаторів соціокультурних настроїв і відображали ключові моделі жіночої та чоловічої поведінки. Вони є репрезентативними для відповідних історичних періодів, демонструючи, як змінювались очікування щодо ролей жінок і чоловіків у суспільстві, а також як література фіксувала та художньо переосмислювала ці зміни. Аналіз проводиться

на основі текстів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, О. Кобилянської, В. Підмогильного, О. Забужко, Ю. Андруховича, що утворюють послідовний історико-літературний зріз, який дає можливість дослідити моделі маскуліності та фемінності в динаміці. Залучення творів Г. Квітки-Основ'яненка та І. Карпенка-Карого зафіксує домінування традиційної патріархальної моделі, у межах якої жіночі та чоловічі ролі були нормативними й практично не піддавались індивідуалізації. Творчість Ольги Кобилянської позначає перший етап подолання цього нормативізму, адже її героїні постають носійками інтелектуальної й моральної автономії. Романи Валер'яна Підмогильного допомагають простежити кризу модерної маскуліності та появу нового типу чоловічої суб'єктності, пов'язаної з урбаністичним і культурним середовищем. Постмодерні тексти Юрія Андруховича демонструють радикальну деконструкцію гендерних ролей, а творчість Оксани Забужко — глибоке осмислення гендерної травми й асиметрії в стосунках між чоловіками і жінками. Таким чином, кожен з обраних авторів не лише фіксує окремий етап у розвитку української літератури, а й пропонує унікальну модель репрезентації гендеру, що робить їхні твори ключовими для аналізу еволюції стереотипів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному літературознавстві гендерні студії займають одне з провідних місць, оскільки дають можливість виявити складні взаємозв'язки між художнім текстом, соціокультурним контекстом і колективною пам'яттю. Аналіз гендерних стереотипів як явища відкриває можливості не лише для переосмислення традиційних уявлень про маскуліність і фемінність, а й для спостереження динаміки відображення гендерних ідентичностей.

Поняття «стереотип» у науковій традиції визначається як те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності (Лук'янюк, 2001). У гендерному вимірі цей термін набуває специфічного значення: гендерні стереотипи — узагальнені усталені уявлення стосовно спільнот чоловіків і жінок (Оксамитна, 2004, с. 158). Стереотип формує соціальні очікування, але не завжди пов'язаний із конкретно діяльністю, може стосуватися зовнішності, інтелекту, емоційності тощо. Стереотипи обмежують індивідуальну свободу та відтворюють ієрархічні моделі взаємин між статями. Саме тому критичний аналіз гендерних стереотипів у літературі набуває особливої актуальності, оскільки сприяє виявленню прихованих механізмів нормалізації певних соціальних ролей і пропонує альтернативні моделі їх інтерпретації. Світлана Оксамитна зазначає: «Гендерні стереотипи виявляються насамперед як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто психологічних

та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам» (2004, с. 158). Індивід засвоює й приймає певні уявлення про маскуліність і фемінність, які закріплені у її культурному середовищі, однак вони не є сталими чи незмінними та залежать від історичного часу, соціального контексту, культурних трансформацій. Те, що вважалося нормою для чоловіків і жінок у минулому, зазвичай утрачає актуальність у сучасному суспільстві.

Для жінки початку XIX століття ключовими соціальними орієнтирами були успішний шлюб, материнство та підтримання домашнього укладу, що знаходило відображення в літературних текстах того часу. Наприклад, у повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Маруся» головна героїня — це ідеалізований образ жінки, що відповідала тодішнім суспільним стандартам краси: «Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають...» (2023, с. 52).

Іван Карпенко-Карий у п'єсі «Сто тисяч» за допомогою персонажів Мотрі та Параски відтворює модель «традиційної» жіночої ролі в тогочасному соціокультурному контексті: «Дівка красива, здорова, зна всі порядки, коло птиці, коло свиней, коло корів — одне слово, хазяйка біля всього» (2007, с. 158).

У літературних інтерпретаціях жіноча ідентичність редукується до виконання соціально зумовлених функцій, що формує стійкий стереотип жінки як «берегині домашнього вогнища». Водночас відсутня індивідуалізація особистості — цінність героїні вимірюється не її власними прагненнями чи внутрішнім світом, а ступенем корисності для інших: чоловіка, сім'ї чи громади.

Проте вже на початку XX століття відбувається процес переосмислення жіночої ролі, що відображено в літературі, де образи жінок поступово набувають більшої глибини та самостійності, стаючи важливими носіями власних прагнень і переконань. Фактором, що зумовлював відносну пасивність жінок у виборюванні рівних соціальних можливостей, була обмеженість доступу до освіти. Однак у 20-х роках XIX століття окреслюються початкові кроки до трансформації ситуації, засвідчені створенням інститутів шляхетних дівчат. В українській літературі приклад змін у зображенні жіночих образів продемонструвала Ольга Кобилянська. У «Людині» Олена Ляуфлер вважає економічну незалежність наріжним каменем особистої свободи. Вона заявляє доктору: «Відповідно до моїх сил, відповідно до моїх здібностей <...> хочу собі сама заробляти на кусник хліба» (2008, с. 28). Крім того, вона відкрито виступає проти традиційного розуміння шлюбу як інституту економічного виживання, стверджуючи, що «жінкам було вільно <...> в житті самій

удержуватися, не ждати лише подружжя, котре сталося простим прибіжищем проти голоду й холоду!» (2008, с. 8). Ця репліка є її маніфестом, що проголошує цінність особистої свободи та моральної гідності вищою за матеріальне благополуччя. Вона прагне до шлюбу, заснованого на справжніх почуттях та інтелектуальній близькості, а не на комерційному розрахунку. Кобилянська показує, що шлях до емансипації є надзвичайно болісним, а ціна за власну ідентичність може бути надто високою. Хоча Олена і прогала у своїй боротьбі, її історія стала важливим прецедентом, який відкрив шлях для подальшого осмислення жіночого питання в українській літературі. Таке змалювання жінки було епатажним для тогочасного суспільства, але це було чи не першою серйозною трансформацією гендерного стереотипу жінки як «берегині сімейного вогнища». Згодом прагнення жінки здобути освіту не сприйматиметься як щось дивне, а стане нормою, що відобразить суттєві зміни в соціальному та культурному контексті.

У наш час жінки часто зображуються як особистості, які відстоюють власні переконання, шукають гармонію між особистим життям і професійною реалізацією. Головна героїня роману Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу» постає як особистість, для якої творчість, зокрема поезія, виступає не лише сферою професійної реалізації чи хобі, а екзистенційною потребою й засобом самоідентифікації. Її найглибший зв'язок із навколишнім світом опосередковується мовою, яку вона осмислює як живий організм і єдиний дім: «Дім твій — мова, яку до пуття хіба ще скількасот душ на цілм світі й знає, — завжди при тобі, як у равлика, й іншого, непересувного дому не судилось тобі» (2009, с. 15). Особистісний вимір героїні водночас розкривається через її стосунки з художником Миколою К. — він у романі репрезентує патріархальну модель поведінки, у межах якої жінка підлягає об'єктивізації та знеціненню, що протестується в побутових ситуаціях. Коли героїня наголює: «Якщо в тебе були якісь плани на сьогоднішній вечір, то не вадило б дати мені про це знати до того, як я пішла спати, замість сидіти шкробати свою графіку» (2009, с. 11), вона отримує у відповідь байдужість, що спричиняє її внутрішній протест. Подібні ситуації свідчать про системність проблеми — стосунки в романі мають характер асиметрії, що ґрунтується на бажанні чоловіка домінувати й утверджуватися за рахунок жінки. Цей феномен героїні визначає поняттям «український секс», яке вона осмислює як спадок патріархального середовища й історичної травми. У творі він постає як форма «рабства», що є «інфікованістю страхом». Таким чином, приватний досвід героїні набуває узагальненого значення, відображаючи національно-культурні травми та їхній вплив на гендерні взаємини. Хоча за століття, що пролягло між персонажами Кобилянської

та Забужко, відбулись глибокі суспільні зміни, жінки, як і раніше, продовжують боротися з гендерними стереотипами. Нехай навіть сучасна жінка отримує можливість самореалізуватися, не залежати від «сильної статі» й традиційних ролей, але її особистість усе одно залишається «неповною», якщо вона не має сім'ї або чоловіка. Це свідчить про те, що хоча трансформація жіночого образу й відбулась, вона ще не завершена. Боротьба за рівність і автономію жінки триває, у суспільстві все ще існує стереотип, що справжня цінність жінки полягає саме в її зв'язках із чоловіком і дітьми, а не в її особистих досягненнях чи інтелектуальній самостійності.

Концепція гегемонної маскулінності, яку розробила соціологиня Рейвін Коннелл, описує домінуючу модель чоловічої ідентичності, яка історично формувала уявлення про «справжнього чоловіка». Ця модель, що панувала протягом ХХ століття, ґрунтувалась на трьох ключових елементах: беззаперечній владі над жінками й іншими чоловіками, жорсткому контролю емоцій (особливо «жіночих» — таких як ніжність чи страх), а також на постійній демонстрації фізичної сили та соціального статусу (1995, р. 186). Маскулінність в українській літературі репрезентує історично зумовлену систему уявлень про чоловічу ідентичність, яка формується під впливом суспільних норм, культурних традицій і художніх тенденцій. У ХІХ столітті у творах Івана Котляревського («Енеїда»), Тараса Шевченка («Гайдамаки»), Пантелеймона Куліша («Чорна рада») образ чоловіка-борця втілює мужність, силу й готовність до самопожертви заради громади та Батьківщини. Іван Котляревський в «Енеїді» формує постать Енея як «парубка моторного» і «хоть куди козака» (2023, с. 50), що поєднує завзятість, хитрість, харизматичність — здатність, «прочумавшись, проспавшись», зібрати людей після поразки та повести їх далі, а також уміння жертвувати особистим щастям заради вищої мети. У Шевченкових «Гайдамаках» Ярема із «сироти убогого» перетворюється на месника, який «не знав, сіромаха, що вирости крила» (2025, с. 69) і чия боротьба стає символом пробудження народного духу. У «Чорній раді» Пантелеймона Куліша полковник Шрам постає як державницький ідеал, уособлення духовної мудрості й військової доблесті: «по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга», готовий навіть віддати сина «за цілість України» (2006, с. 5). Однак у цих образах можна побачити й стереотипи, що супроводжують уявлення про «справжнього чоловіка» і пов'язані з тим, що він має бути сильним, рішучим, не виявляти емоційної слабкості, демонструвати фізичну й соціальну перевагу. Вони визначають ідеали маскулінності, які не лише підпорядковують чоловіків соціальним вимогам, а обмежують їхні можливості для самовираження. Відтак навіть у тих персонажах, що уособлюють

національні ідеали (Еней, Ярема), постійно присутні наративи про мужність, безжалісність і стриманість емоцій, що є частиною стереотипного образу «справжнього чоловіка».

Наприкінці ХІХ століття українська проза фіксує новий тип чоловічої ідентичності — господаря, який визначається через зв'язок із землею, фізичною працею та функцією годувальника, що бере на себе відповідальність за фінансові витрати сім'ї й стає гарантом її економічної та соціальної стійкості. У романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» образ Грицька Чупруненка є втіленням прагматичного та послідовного шляху до ідеалу господаря. Його праця мотивована не гордістю за свій соціальний статус, а раціональною метою «заробити грошей, вернутись у село, купити дворище, оженитися та й зажити тихим сільським громадянином» (2008, с. 59). У його мріях домінує бажання тихого, стабільного сімейного життя: «Нічого я б у світі не хотів, — шептав він серед таких думок, — тільки б хату теплу, жінку любку та малу дитинку!» (2008, с. 58). Ще один персонаж роману, Мирон, «старий січовик» (2008, с. 73), змушений перейти до хліборобства після руйнування Січі. Його ідеал — це «козацька воля», яка протистоїть новим «порядкам» і «каламуті», що панують у суспільстві: «Минулося козацьке царство, настало хліборобське господарство... Пора й синові хазяїном стати...» (2008, с. 73). Ці слова персонажа є ключовими, оскільки вони фіксують історичний злам і зміну парадигми маскулінного — від войовничого лицаря до мирного трудівника. Але й тут ми виявляємо стереотипи, адже суспільні уявлення про господаря часто передбачають, що чоловік повинен бути основним фінансовим джерелом стабільності родини. Образи Грицька і Мирона й далі корелюють із культурними стереотипами про «правильного» чоловіка, жорсткими нормами щодо того, що є очікуваним від чоловіка, що його соціальна цінність вимірюється через матеріальний добробут і здатність до праці.

У ХХ столітті маскулінність більше не сприймається лише через фізичну силу чи домінування — вона передбачає емоційну глибину, інтелектуальну спроможність і психологічну наповненість. Літературні персонажі, які демонструють ці риси, виявляються більш цікавими і правдоподібними, адже їхній внутрішній конфлікт між зовнішніми соціальними вимогами й особистими переживаннями відображає реальні процеси змін, які відбуваються в суспільстві. Замість однозначної моделі годувальника з'являється тип чоловіка-інтелегента або денді, який дистанціюється від господарсько-трудівницької ідентичності й прагне реалізації в інтелектуальній, мистецькій чи урбаністичній сферах. Хрестоматійним прикладом такої трансформації є образ Степана Радченка в романі Валер'яна Підмогильного «Місто». Радченко уособлює нову маскулінність доби модернізації: з одного боку, він відчуває потребу

в традиційній стабільності, але з іншого — прагне утвердитись як інтелектуал, денді, завойовник культурного простору міста. Відповідно до інтелектуальної та психологічної трансформації зовнішність стає важливим елементом його урбаністичного перетворення, що відображає його прагнення до успіху та визнання в місті. Момент перевтілення є для нього актом самотворення: «Оглянувши себе цілого в люстро, завмер від бентежного задоволення, ніби вперше себе побачив і спізнав» (2016, с. 90). Це не просто зміна стилю, а народження нової ідентичності, яку він згодом закріплює, змінивши своє ім'я на «Стефан», що робить його «письменником» (2016, с. 53). Внутрішні суперечності, боротьба між кар'єрними амбіціями й особистими почуттями персонажа свідчать про злам традиційної моделі мужності та перехід до багатовимірного образу чоловіка як особистості, що перебуває в пошуку місця в суспільстві. Проте з формуванням нового, більш складного образу чоловіка в літературі виникає й новий стереотип — «чоловік-інтелектуал», який повинен бути успішним у професійному плані, демонструвати емоційну стриманість, а також займати активну позицію в культурному просторі. Новий стереотипний образ чоловіка прагне до внутрішньої гармонії та самореалізації, але все ж стикається із соціальним тиском, що вимагає від нього досягнень у сфері культурної, інтелектуальної або мистецької діяльності.

У постмодерній літературі тема кризи маскулітності набуває ще радикальнішого вираження. У романі Юрія Андруховича «Рекреації» чоловік більше не є ані героєм, ані годувальником, ані стабільним господарем. Натомість він постає у вигляді іронізованого, фрагментованого суб'єкта, який балансує між культурною деконструкцією та особистісною кризою. Маскулітність у романі редукується до набору означників — зовнішніх атрибутів, символів ролі, які втрачають свій зміст. Така іронічна деконструкція чоловічого образу в романі демонструє остаточний відхід від традиційної парадигми маскулітності й виявляє її умовність у сучасному світі. Образ Хомського є яскравою ілюстрацією постмодерної кризи маскулітності, що розгортається на тлі хаотичного перехідного періоду. Його «маски» мають символізувати свободу та творчу незалежність. Герой характеризує себе як «мандрівник, рок-зірка, поет і музикант Хомський, чи просто Хома, веселий скурвий син» (1997, с. 9), який прибуває до провінційного Чортополя. Його зовнішній вигляд є ретельно підібраним набором атрибутів: «довгий і широкий сірий плащ, тижневий заріст на підборідді (бродвейський стиль), волосся на потилиці зібране хвостиком, темні окуляри зразка шістдесят п'ятого року, капелюх» (1997, с. 9). Ці промовисті аксесуари мають створити образ вільного, непередбачуваного чоловіка, який перебуває поза суспільними рамками. Однак за цим зовнішнім фасадом криються глибока внутрішня

порожнеча та невпевненість. У своєму внутрішньому монолозі Хомський виявляє повний розрив між своїм уявним образом і жалюгідною реальністю. Він подумки молиться, «тільки б не опинитися там самотнім і нікому не потрібним» (1997, с. 8), і зізнається, що почувачється «трохи безпорадним, хоч зовні самовпевнений, як індійський гуру» (1997, с. 10). У критичну мить, коли він не бачить знайомих на пероні, він навіть називає себе «старий цап» та «імбецил нещасний» (1997, с. 10). Це іронічне самосприйняття є основним механізмом його психологічного захисту, але воно підкреслює, що його самовпевненість «індійського гуру» є лише зовнішньою грою, яка не має справжнього змісту. Неспроможність його маскулітності також проявляється в епізоді зваблення жінки в поїзді. Це є не актом домінування, а радше імпульсивною і деструктивною спробою самоствердження, яка закінчується ганебною невдачею. Таким чином, образ Хомського демонструє, що в постмодерному карнавальному просторі ідентичність є не чимось постійним, а костюмом, який можна обрати, але який не рятує від внутрішнього відчаю та безсилля. У «Московіаді» Ю. Андрухович іде далі, показуючи, що криза маскулітності призводить до руйнації самої можливості кохання. Стосунки Отто фон Ф. із жінками є пародією на традиційні чоловічо-жіночі взаємини. Його криза маскулітності проявляється в тому, що він не може керувати навіть власним задоволенням. Він описує жінку як «орхідею, що знищить, розтопить, зіжмакає тебе» (2023, с. 26), а себе — як пасивну жертву. У роздягальні, виходячи з душової, він почувачється «як мисливець, котрий щойно переможною стрілою повалив золоту лань» (2023, с. 27), що різко контрастує з його попередніми переживаннями. Замість гармонійних стосунків чоловік може запропонувати лише агресію та насильство. Жінка перетворюється з партнерки на «ворога», з яким потрібно боротися, а сексуальні взаємини стають пародією на справжню близькість. Ця неспроможність є прямим наслідком соціального безсилля Отто, який, не маючи змоги протистояти системі, переносить свою агресію на найближчих людей.

У романі «Польові дослідження з українського сексу» Оксана Забужко конструює багатовимірний образ чоловічого персонажа, що поєднує риси індивідуальні та колективної історико-культурної травми. Центральний персонаж, Микола К., амбівалентно постає як інтелектуал і митець та водночас як репрезентант патріархальної системи, чия поведінка й мислення зумовлені традиційними моделями гендерної ієрархії. З одного боку, він володіє мистецькою харизмою та високим творчим потенціалом, що сам він визначає через екзистенційне прагнення «реалізуватися». Його означено як «damned good painter» (2009, с. 35), що стосується не лише професійної діяльності, а й способу виживання та самоствердження в умовах соціальних і особистісних криз.

З іншого боку, психологічна структура персонажа виявляє глибоку вразливість і залежність від усталених патріархальних стереотипів. Його висловлювання на кшталт «Якби ти була мужиком, я б тобі зараз ввалив!» (2009, с. 20) чи «То ти себе що, “победительницею” почуваєш?» (2009, с. 20) демонструють редукцію міжособистісних стосунків до моделі боротьби за владу. Така позиція є наслідком внутрішнього прийняття культурних стереотипів, що розглядають жіночий суб’єкт як загрозу чоловічій ідентичності. На особливу увагу заслуговує історичний вимір його травмованості. Максими «Раби не повинні родити дітей» (2009, с. 75) чи «В мені просто багато речей убито!» (2009, с. 94) репрезентують усвідомлення глибинної спадкової травми, пов’язаної з тоталітарним минулим і колективним досвідом нації. Персонаж утілює подвійність — поєднання творчого потенціалу та деструктивних психологічних настанов, індивідуальної геніальності й колективної травмованості, що виявляє межі та вразливості традиційної маскулінності, а також її неспроможність до адаптації в умовах трансформації гендерних ролей.

Висновки. У сучасній українській літературі спостерігається трансформація гендерних стереотипів, що втілюються в еволюції образів маскулінності та фемінності. Архаїчні моделі поступово змінюються на більш складні, зокрема через урахування емоційної глибини, інтелектуальної складності та психологічних трансформацій персонажів. Образи жінок в українській літературі стають більш самостійними й глибокими, що свідчить про поступову зміну уявлень про роль жінки в суспільстві. Щодо чоловічих образів у романах ХХ століття ми бачимо, як з’являється новий тип чоловічої ідентичності, що орієнтується на інтелектуальний розвиток і культурну діяльність, а не на фізичну силу чи традиційну роль господаря. У постмодерній літературі гендерні ролі зазнають значної деконструкції, що виражається в кризі маскулінності. Це призводить до формування нових моделей чоловічої ідентичності, які відображають соціальні та культурні зміни, а також внутрішні конфлікти персонажів.

Таким чином, література виступає як важливий інструмент для перегляду гендерних стереотипів, сприяючи формуванню нових очікувань у сучасному суспільстві.

Покликання

- Андрухович, Ю. (2023). *Московиада*. Видавництво Старого Лева.
Андрухович, Ю. (1997). *Рекреації*. Лілея-НВ.
Забужко, О. (2009). *Польові дослідження з українського сексу*. Факт.
Карпенко-Карий, І. (2007). «Сто тисяч», «Хазяїн» та інші п’єси. БАО.
Квітка-Оснoв’яненко, Г. (2023). *Маруся*. Фоліо.
Кобылянська, О. (2008). *Людина*. Фоліо.
Котляревський, І. (2023). *Енеїда*. Фоліо.
Куліш, П. (2006). *Чорна рада*. Фоліо.
Лук’янюк, В. (2025). Стереотип. *Словник іншомовних слів* [Онлайн-словник]. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/s2.pl?Article=17307&action=show>
Мирний, П. (2008). *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Фоліо.
Оксамитна, С. (2004). Гендерні ролі та стереотипи. У В. Агеєва, Л. Кобелянська, М. Скорик (Ред.), *Основи теорії гендеру* (с. 157–181). К.І.С.
Підмогильний, В. (2016). *Місто. Невеличка драма*. Знання.
Шевченко, Т. (2025). *Кобзар. Вибрана поезія*. Віват.
Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Polity Press.

References (translated and transliterated)

- Andrukhovych, Y. (1997). *Recreatsii* [Recreations]. Lileya-NV.
Andrukhovych, Y. (2023). *Moskoviada*. Old Lion Publishing House.
Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Polity Press.
Karpenko-Karyi, I. (2007). “Sto tysyach”, “Khaziain” ta inshi piesy [“One hundred thousand”, “The master”, and other plays]. BAO.
Kobylanska, O. (2008). *Liudyna* [Person]. Folio.
Kotliarevskyi, I. (2023). *Eneida* [Aeneid]. Folio.
Kulich, P. (2006). *Chorna rada* [The black council]. Folio.
Kvitka-Osnovyanenko, H. (2023). *Marusia*. Folio.
Lukianuk, V. (2001). Stereotype. *Dictionary of foreign words* [Online dictionary]. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/s2.pl?Article=17307&action=show>
Myrny, P. (2008). *Khiba revut voly, yak yasla povni?* [Do the oxen bellow when the manger is full?]. Folio.
Oksamytna, S. (2004). Henderni roli ta stereotypy [Gender roles and stereotypes]. In V. Aheieva, L. Kobelianska, M. Skoryk (Eds.), *Fundamentals of gender theory* (pp. 157–181). K.I.S.
Pidmohylnyi, V. (2016). *Misto. Nevelychka drama* [The City. A little drama]. Znannia.
Shevchenko, T. (2025). *Kobzar. Selected Poetry*. Vivat.
Zabuzhko, O. (2009). *Polovi doslidzhennia z ukrainskoho seksu* [Fieldwork in Ukrainian Sex]. Fakt.

Stepan Antoniuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF GENDER STEREOTYPES IN UKRAINIAN LITERATURE: EVOLUTION OF THE MODELS OF MASCULINITY AND FEMININITY

This article studies the transformation of female and male stereotypes in Ukrainian prose, as well as how literary texts construct, reinforce, or confirm them. The relevance of this work is determined by the need to understand the historical development of gender models in literature, the evolution of gender stereotypes that influence social perceptions of roles and behavioral norms, as well as the need to rethink the classical canon in the context of gender studies. The purpose of the article is to provide a comprehensive explanation of the transformations that feminine and masculine images undergo under the influence of political and sociocultural processes. The key task is to identify the patterns that determine the transition from standard

models of behavior associated with stereotypical perceptions of gender to individualized, psychologically and socially complex forms of subjectivity. The methodological basis of the study is a combination of the comparative-typological method, which allows comparing literary works from different periods, revealing changes in the images of masculinity and femininity; the method of contextual analysis, which allows studying how gender stereotypes are reflected in the context of historical, political, and cultural changes that influence social perceptions; and a gender approach that focuses on analyzing gender roles through the lens of gender studies, examining how literary images reinforce or change stereotypes about the roles of men and women. The analytical corpus covers works by H. Kvitka-Osnovyanenko, I. Karpenko-Karyi, O. Kobylianska, V. Pidmohylnyi, O. Zabuzhko, Y. Andrukhovych, and a number of other authors. The selection of texts for analysis is justified by the fact that they are representative of their time and remain relevant to readers today, which allows them to be considered representative models of literary representations of gender in different historical periods.

The study proved that gender stereotypes in Ukrainian literature have undergone a significant transformation: from patriarchal models, in which women were deprived of subjectivity, and men were perceived only as masters or warriors, to diverse constructs that emphasize individual freedom, education, internal conflict, and multidimensionality. In early 20th-century texts, the image of women as individuals seeking education and self-realization appears, while male images are modernized, reflecting the crisis of masculinity. Postmodern literature deconstructs established gender roles and forms new, often ironic or fragmented models of identity.

The scientific novelty of the work lies in rethinking gender dynamics through interperiod comparisons and in substantiating the interdependence between literary images and changes in social perceptions. The practical significance of the study is related to the potential integration of the findings into the broader discourse of gender studies, as well as into the teaching of Ukrainian literature and literary theory. Prospects for further research include the analysis of gender strategies in 21st-century literature, as well as the possibility of comparing Ukrainian literary material with other postcolonial traditions to identify common and specific patterns in the transformation of gender models.

Keywords: gender stereotypes; masculinity; femininity; gender identity; literary theory; novel poetics; contemporary Ukrainian literature.

Стаття надійшла до редколегії 06.09.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.3>
УДК 821.161.2-3.09:[316.4:504]

Наталія Розінкевич

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13-Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-7292-1015>
n.rozinkevych@kubg.edu.ua

ВІД ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТРАВМИ ДО КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ: ЕКОКРИТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОСТЧОРНОБИЛЬСЬКОГО НАРАТИВУ В КНИЗІ ОЛЬГИ КУПРІЄНКО ТА АЛЛИ БАГІРОВОЇ «ЧОРНОБИЛЬСЬКА ХРОНІКА. ЛЮДИ»

Предмет дослідження становить постчорнобильський літературний наратив як форма репрезентації техногенної травми, колективної пам'яті та етичної рефлексії в сучасній українській культурі на матеріалі книги Ольги Купрієнко та Алли Багірової «Чорнобильська хроніка. Люди» (2021), що об'єднує мемуари шістнадцяти безпосередніх учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Актуальність статті зумовлена потребою нового осмислення чорнобильського досвіду в контексті антропоцену, екологічних загроз і реалізації пам'яті про катастрофу в умовах сучасних викликів. Чорнобильська трагедія 1986 року стала однією з наймасштабніших техногенних катастроф ХХ століття, що радикально змінила взаємини людини з природним середовищем і спричинила глибокі соціальні, моральні та культурні травми. Мета статті полягає в аналізі механізмів формування колективної пам'яті, постпам'яті та повільної екологічної пам'яті в документально-мемуарному наративі про Чорнобиль.

Методи дослідження ґрунтуються на міждисциплінарному поєднанні екокрітики та студій пам'яті, зокрема концепцій функціональної пам'яті, пам'яті-сховища, постпам'яті та повільної пам'яті, що дало змогу здійснити текстуально-інтерпретаційний аналіз чорнобильського наративу як процесу тривалого осмислення травматичного людського досвіду і наслідків техногенного втручання в природне середовище. Новизна дослідження полягає в екокрітичному та меморіальному прочитанні документально-мемуарної збірки як цілісного наративного утворення, що функціонує одночасно як архів пам'яті, поліфонічний дискурс травми та інструмент переходу від індивідуальних свідчень до колективної культурної пам'яті.

Результати дослідження засвідчують, що книга функціонує як поліфонічне «місце пам'яті», у якому приватні свідчення ліквідаторів трансформуються в колективний наратив, актуалізуючи Чорнобиль як тривалий екологічний і морально-етичний процес. Текст виконує важливу мнемонічну функцію, перетворюючи індивідуальні травми учасників ліквідації аварії на колективний досвід і формуючи «живу» соціальну пам'ять, а також постає медіумом постпам'яті, що забезпечує емоційний зв'язок між поколіннями.

Ключові слова: екокрітика; екологічна пам'ять; Чорнобиль; травма; студії пам'яті; повільна пам'ять; постпам'ять; функціональна пам'ять; пам'ять-сховище; антропоцен.

Вступ. Більшість публікацій про аварію на Чорнобильській АЕС починаються зі стандартного визначення: це одна з наймасштабніших і найтрагічніших техногенних катастроф ХХ століття. Зазвичай далі наголошується, що Чорнобиль — це екзистенційна подія, яка радикально вплинула на переосмислення взаємин людини з природою, спричинила глибокі соціальні, моральні та культурні травми, що вплинули на формування нових світоглядних орієнтирів.

Чорнобиль став символом технічного й екологічного краху, антропологічного зламу, який оголив межі людської самовпевненості та активізував потребу у відповідальному співіснуванні людини з природним світом.

Аналіз досліджень і публікацій. У літературному контексті Чорнобильська катастрофа

зумовила формування особливого типу письма — постчорнобильського наративу, у якому трагізм техногенного лиха переплітається з філософськими роздумами про пам'ять, час і моральну відповідальність.

Зразком такого наративу є мемуари шістнадцяти безпосередніх учасників ліквідації аварії — атомників, пожежників, медиків, монтажників і операторів, які спільно відтворюють хроніку катастрофи та складну драму людини, що опинилась на межі до і після, життя і смерті, обов'язку і страху, пам'яті й забуття.

Книга «Чорнобильська хроніка. Люди» Ольги Купрієнко та Алли Багірової — «це книжка-присяга, книжка-уклін героям, які <...> віддали своє життя і здоров'я задля порятунку мільйонів інших людей» (2021, с. 3). Вона має кілька смислових

рівнів: хронологічно зафіксовані події катастрофи подані крізь призму особистих історій свідків та учасників. Це не технічний звіт, а гуманістична оповідь про мужність і жертвність тих, хто опинився в епіцентрі трагедії, про досвід, який залишає глибокий слід у колективній пам'яті.

На момент, коли авторки-упорядниці збирали ці спогади, що формують своєрідний архів пам'яті, усі ліквідатори були членами громадської організації «Промінь 5-2» і пережили променеву хворобу (лат. *morbus radioactivus*) — захворювання, що розвивається внаслідок впливу іонізуючого випромінювання, яке ушкоджує клітини організму, провокує слабкість, нудоту й інші симптоми, підвищує ризик появи лейкемії, спричиняє генетичні порушення (Самура, n. d.).

Сучасна українська література пропонує багатогранне осмислення Чорнобильської теми, поєднуючи документальні, мемуарні та художні стратегії репрезентації травматичного досвіду.

У документально-мемуарних творах Володимира Шовкошитного (2019), Олега Векленка (2019), Анатолія Андржеєвського (2019), Сергія Плохія (2019; 2025), а також у спільній праці Катерини Міхаліциної та Станіслава Дворницького (2020) акцент спрямований на аналітичне пояснення катастрофи, реконструкцію хронології подій і фіксацію індивідуальних переживань очевидців. Поєднання історичного фактажу з особистими спогадами дає авторам можливість інкорпорувати приватні наративи в широкий контекст культурної пам'яті.

Окрему нішу в документальному сегменті становить книга Михайла Букова «Роботи Чорнобиля» (2021), присвячена застосуванню робототехніки в ліквідаційних роботах. Текст репрезентує специфічний технарратив Чорнобиля, адже містить детальні описи технічних рішень, дозиметричних приладів та інженерних експериментів, що є важливими для реконструкції історії науково-технічного реагування на аварію.

Художні твори Маркіяна Камиша (2015; 2016; 2021), Антона Мухарського (2022), Олександра Єсаулова (2016) та Теодозії Зарівної (2022) пропонують імагінальне, подекуди експресіоністичне осмислення катастрофи, у якому Чорнобиль постає як метафора цивілізаційного зламу, екзистенційної порожнечі та втрати. У цьому ряду вирізняється «Чорнобильський роман» Анатолія Демського (2021), який моделює альтернативні сценарії життя в зоні та поза її межами.

Сукупно ці документальні, мемуарні й художні наративи формують поліфонічний образ Чорнобиля як особистої, національної й екологічної травми, що продовжує визначати світоглядні орієнтири сучасного українського суспільства та впливати на способи репрезентації минулого в культурі.

Важливо, що зазначені тексти орієнтовані на широку читачку аудиторію — від дітей і підлітків, для яких створено доступні за формою та

сюжетною динамікою візуалізовані оповіді, до дорослих реципієнтів, яким адресовані глибокі філософські й екзистенційні інтерпретації катастрофи. Сучасний постчорнобильський нарратив охоплює широкий віковий і жанровий спектр, забезпечуючи збереження та передачу колективної пам'яті про трагедію Чорнобиля між поколіннями.

Актуальність дослідження зумовлена потребою нового осмислення чорнобильського нарративу як феномена, що формує сучасну етику відповідальності людини і перед іншою людиною, і перед нелюдським — природним, техногенним, тваринним — світом.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять підходи екокритики (*ecocriticism*), студій пам'яті (*memory studies*) і концепції повільної пам'яті (*slow memory*), які дають змогу інтерпретувати текст Ольги Купрієнко та Алли Багірової як поліфонічний дискурс пам'яті, травми й етичної рефлексії.

Результати дослідження. Чорнобильська катастрофа 1986 року — це історична подія й екологічний процес, що триває десятиліттями (у 2026 році виповниться сорок років від його початку). Аварія не завершилася з вибухом реактора: її наслідки продовжують розгортатись у просторі зони відчуження, яка поступово перетворилась на специфічний ландшафт пам'яті.

Традиційно пам'ять про Чорнобиль інтерпретували крізь призму травми, проте в епоху антропоцену вона набуває повільного, розгорнутого в часі характеру, що виходить за межі індивідуального людського життя й охоплює ширші соціальні, культурні та екологічні виміри.

Екокритика як міждисциплінарна методологія досліджує стосунки між літературою та природою, способи репрезентації довкілля в художньому слові та моральну відповідальність людини перед екосистемою (Glotfelty & Fromm, 1996; Buell, 1995). У межах цього підходу літературний текст розглядається як простір екологічного мислення, у якому художнє слово відтворює природне середовище й осмислює наслідки його руйнування.

Застосування екокритичної оптики до аналізу книги Ольги Купрієнко та Алли Багірової показує, що Чорнобильська катастрофа осмислюється локально — як «зелений, недоторканий десятиліттями край волає на весь світ: "Зупиніться, люди! Час замислитися та піти іншим шляхом, на якому є місце гуманізму, гармонії і співжиттю з природою — неоціненним даром, котрий дано людині від Всесвіту!"» (Купрієнко & Багірова, 2021, с. 8), і глобально, у метафоричному вимірі — як «рана на тілі Землі» (2021, с. 3).

Драматична трансформація простору — від гармонійного, щедрого, життєдайного середовища («Приїхавши до Прип'яті, був вражений красою цього мальовничого краю. <...> А грибний сезон на Поліссі — це взагалі казкова реальність»

(2021, с. 15)) до зони екологічного спустошення («Щомиті, щохвилини, щогодини, щодня — нам про себе нагадає Чорнобиль! Онкозахворюваністю... <...> У загублених сотнях тисяч гектарів землі неповторної краси та природного багатства...» (2021, с. 8)) — відображає глибину моральної й екологічної криз, спричинених техногенною катастрофою. Утручання людини в природні процеси радикально змінило довкілля, а сама катастрофа постає як метафора екологічного апокаліпсиса: природа перетворюється на німого свідка людської саморуйнації.

Показовим є образ річки Прип'ять — «справжньому велика ріка — не річечка, не струмочок, це одна з найкращих рік України! На жаль, вона мертва, в її затоках сплять повалені на бік заіржавілі колишні річкові велетні: баржі та кораблі» (2021, с. 8). Річка уособлює втрату природної цілісності та порушення гармонії між людиною й довкіллям, характерні для постчорнобильського дискурсу. Антитеза між величчю природного об'єкта і його теперішнім станом актуалізує концепт екологічної травми: водний простір, традиційно символ життя й оновлення, постає свідком антропогенного лиха. Метонімічний образ «повалені на бік заіржавілі колишні річкові велетні: баржі та кораблі» підсилює мотив занепаду, перетворюючи пейзаж на простір екологічної руїни, у якому зникають ознаки руху й життя.

Водночас Чорнобиль — це місце формування повільної пам'яті (*slow memory*), що накопичується впродовж десятиліть, передається між поколіннями й осмислюється крізь художнє слово (Wüstenberg, 2023). Така пам'ять не є результатом миттєвої реакції на подію, вона формується через тривалу рефлексію, нашарування інтерпретацій і тривале переживання.

Методологію студій пам'яті (*memory studies*) започаткували своїми працями П'єр Нора (Nora, 1989) та Аляйда Ассман (Assmann, 2011). З огляду на те, що пам'ять є соціально та культурно сконструйованим феноменом, вона зберігає минуле, формує колективну ідентичність, транслює цінності та створює «місця пам'яті» (*lieux de mémoire* в термінах П'єра Нора), у яких час матеріалізується в просторі. Через механізми культурної пам'яті суспільство здатне відтворити минуле, фіксувати його сліди й осмислювати їх із певної історичної дистанції.

Аляйда Ассман виокремлює два ключові типи культурної пам'яті — функціональну пам'ять і пам'ять-сховище. Функціональна пам'ять є динамічною та актуальною, «складається з життєво важливих спогадів, що виникають у процесі відбору, зв'язку та змістовної конфігурації», натомість пам'ять-сховище охоплює все «те, що непридатне для використання, застаріле або датується; воно не має життєво важливих зв'язків із сьогоденням і не має жодного відношення до формування ідентичності» (2011, с. 127). Вона існує як резервуар,

до якого культура може звернутися за будь-яких нових історичних умов.

Окрім того, Аляйда Ассман розрізняє зовнішні стабілізатори пам'яті — письмо, зображення, мову та місця пам'яті, які фіксують і матеріалізують культурний досвід, і внутрішні — афект, символ, травму, які забезпечують емоційне та психологічне вкорінення пам'яті. Разом ці механізми утворюють складну систему збереження й передачі колективного минулого (2011, с. 247–253).

Книга «Чорнобильська хроніка. Люди» функціонує як місце пам'яті: текстові свідчення, світлина та документальні фрагменти є зовнішніми стабілізаторами пам'яті, тоді як емоції, пережиті травми, почуття провини, відповідальності чи гордості ліквідаторів — внутрішніми. Саме у взаємодії цих двох рівнів формується цілісне поле колективної пам'яті, де приватні історії набувають суспільного значення.

Функціональна пам'ять у книзі виявляється передусім через живі свідчення ліквідаторів, у яких особистий досвід стає частиною національного нарративу: «Щорічно 26 квітня внутрішній метроном змушує нас здригнутися та згадати про чорну мітку, яку по собі залишила ця дата» (2021, с. 7). Цей день активує механізм циклічного повернення травми, засвідчуючи її присутність у сучасності.

У спогадах наголошується на тривалості та неперервності катастрофи, адже відлуння цієї події відчуватиметься десятки, а можливо, й сотні років, тому що вона «мільйони людей, які живуть і які ще народяться на цій землі, приречена на вічне сусідство із атомом, який хоч і приспаний, захований під саркофагом, однак жевріє та лякає непередбачуваністю» (2021, с. 7). Тож часовість чорнобильської пам'яті розширена — вона виходить за межі поколінь.

Час спливає, рани загоюються, приходять нові покоління... Старі проблеми відходять у тінь порівняно з новими. І попри те, що потенційно вся Україна — це зона чорнобильського лиха, ми живемо так, ніби пристрасі вщухли й загроза віддалилася. Ми ніби при звичаїлися до стану, коли над нами висить дамоклів меч. (2021, с. 7)

У цьому парадоксальному уривку простежується тенденція, яку Аляйда Ассман окреслює поняттям «пам'ять-сховище»: стан «призвичаєності» до загрози засвідчує поступовий перехід Чорнобильської катастрофи з простору функціональної пам'яті (живої, осмисленої, емоційно актуальної) у сферу відстороненого «архівного» минулого. Катастрофа нібито забувається в повсякденні, проте ніколи не зникне зі структур культурної свідомості, продовжуючи існувати як латентний пласт колективного досвіду.

Авторки підкреслюють, що з плином часу травма Чорнобиля втрачає актуальність у суспільній

уяві, поступово редукуючись до архівної пам'яті — наявної, але пасивної: «30-кілометрова зона чорнобильського лиха стала своєрідним місцем пам'ятництва любителів гострих відчуттів з усього світу» (2021, с. 8). Цей феномен указує на кризу культурної пам'яті: подія, яка колись була живою раною, перетворюється на символічний об'єкт, утрачає свій етичний та емоційний потенціал, стаючи елементом історичного архіву. Саме на цей процес — «застарівання» травматичного досвіду — звертає увагу Аляйда Ассман.

З подібною тенденцією забуття полемізують авторки книги й учасники громадської організації «Промінь 5-2», чий свідчення було зібрано до 35-ї річниці трагедії — ще до початку повномасштабної російсько-української війни 2022 року. Після російського вторгнення Чорнобиль, позбавлений своєї колишньої «мертвої тиші», знову опинився в центрі глобальних загроз: став «найбільш несподіваною ціллю» (Плохій, 2025, с. 41), ареною бойових дій — «бойові дії ведуться в самій зоні» (Плохій, 2025, с. 47) — і водночас інструментом ядерного шантажу: «Російська агресія перетворила місце найважливішої ядерної катастрофи у світі на знаряддя війни» (Плохій, 2025, с. 64).

Тож сучасні події повернули Чорнобиль із пам'яті-сховища в простір функціональної пам'яті, актуалізувавши його як політичний, екологічний та екзистенційний виклик, що потребує нового осмислення і реактуалізації в культурному полі.

Поєднуючи документальну точність із художнім осмисленням, авторки фіксують свідчення, у яких виразно артикульовано прагнення подолати інерцію забуття та нагадати про тяглість екологічних і моральних наслідків катастрофи: «Нині в закритій зоні, довкола законсервованої станції, раз за разом виникають пожежі, дим від яких поширюється на великі відстані, зокрема й на столицю. І знову ожили вже призабуті розмови про мікрорентгени, бери, радіонукліди...» (2021, с. 206).

У книзі пам'ять-сховище матеріалізується через світлини, згадки про офіційні документи та статистичні звіти, що формують своєрідний «мовчазний архів» трагедії: «Сьогодні майже безлюдний край вражає тишею та символами, як-от аля втрачених сіл зони відчуження. Таблички, десятки табличок, сотні табличок... і докір всім і всьому» (2021, с. 8).

Цей наратив постає як медіація між травмою і пам'яттю, між минулим і сучасністю, повертаючи Чорнобиль у поле актуального етичного й екологічного осмислення. Збираючи голоси безпосередніх свідків катастрофи, упорядниці оживлюють архів, трансформуючи його на багатоголосся людських історій. Особисті спогади надають офіційним фактам емоційної глибини, перетворюючи їх на пережитий досвід, як-от у свідченні:

До 2005 року всі матеріали, пов'язані з інформацією про викачку радіоактивних вод, про загрози, які чатували на Україну, якби пожежники не виконали завдання, трималися під грифом «цілком таємно». А ми, як люди військові, зберігали мовчання. Саме тому ця сторінка в історичній хроніці подій аварії на ЧАЕС довго залишалася невідомою загалу. Як і імена людей, які не допустили катастрофи. Вони — справжні герої України. (2021, с. 140–141)

Проте текст не зводиться лише до героїзації «людей Чорнобиля». Він проголошує принципову ідею: людство має навчатись на власних помилках і переосмислювати межі втручання в природу, адже «правила безпеки пишуться кров'ю» (2021, с. 5). Через емоційність і щирість оповідей ліквідаторів — їхні історії про страх, біль і мужність («навіть уві сні аналізував, чи все я зробив правильно в ті миті» (2021, с. 43)) — підкреслюється самовідданість, відповідальність і жертвовність.

Книга долає межу між минулим і теперішнім, нагадуючи, що Чорнобиль є не завершеним епізодом історії, а живою травмою, яка продовжує впливати на свідомість: «впродовж травня-червня [померло] 26 чорнобильців» (2021, с. 30). Ці свідчення виконують мнемонічну функцію, підтримуючи живу пам'ять поколінь, та актуалізують Чорнобиль як етичний і культурний досвід, формуючи сучасне розуміння людяності, відповідальності й цінності життя.

Книга відновлює голос тих, хто в офіційному дискурсі залишався тільки «іменем у списку» або статистичною одиницею. Така репрезентація узгоджується з концепцією функціональної пам'яті Аляйди Ассман, згідно з якою минуле зберігає життєздатність тоді, коли воно стає значущим, морально осмисленим і соціально дієвим.

Поєднання документальних свідчень із глибоким емоційним виміром нараціє перетворює текст на інструмент актуалізації пам'яті, який переводить подію з архівного стану в простір сучасного культурного й етичного осмислення та підкреслює відповідальність живих за збереження пам'яті про загиблих і постраждалих.

Травма Чорнобиля зберігає актуальність для безпосередніх учасників аварії: «Скільки б років не минуло, а для тих, хто на власній шкірі відчув наслідки аварії, вона буде жити не лише у спогадах, а й у реальних проблемах» (2021, с. 141). Сліди радіоактивних опіків і хронічні порушення здоров'я є наочними доказом довготривалого впливу катастрофи. Щоденний досвід постраждалих нагадує про трагедію, роблячи її невід'ємною частиною їхнього існування. Такий особистий вимір травми формує й колективну пам'ять: ті, хто повернувся із зони аварії, об'єднані спільним досвідом, який трансформує індивідуальну травму в соціальну, «живу» пам'ять.

Текст також функціонує як медіум колективної постпам'яті: він зберігає травматичні наративи покоління, що пережило катастрофу, та формує емоційний зв'язок між тими, хто був безпосереднім учасником подій, і поколіннями, які знають про Чорнобиль лише опосередковано — з розповідей, документів, навчальних годин і культурних репрезентацій. Більшість сучасних читачів не мають власного досвіду переживання аварії на ЧАЕС у 1986 році, однак вони «пам'ятають» її через свідчення очевидців, які відтворюють атмосферу тодішньої невизначеності та небезпеки: «Жодних особливих засобів захисту у нас не було» (2021, с. 55); «Під реактором хлопці простояли у колоні машин кілька годин, отримали свою дозу радіації» (2021, с. 74); «Ми йшли на війну із цим невидимим ворогом — радіацією — не за нагороди, не за гроші. Лише виконували свою роботу. Чинили так, як мали вчинити» (2021, с. 81).

Концепт постпам'яті, який запропонувала Маріанна Гірш, допомагає глибше пояснити механізми засвоєння такого досвіду. Постпам'ятя вона визначає як

зв'язок покоління, що прийшло після тих, хто пережив культурну або колективну травму, з досвідом попередників — досвідом, який вони «пам'ятають» лише через історії, образи й поведінкові моделі, серед яких зростали. Однак ці переживання були передані їм настільки глибоко й емоційно, що сприймаються як власні спогади. <...> Ці події сталися в минулому, але їхні наслідки продовжують діяти у теперішньому. (2012, с. 106–107)

Постпам'ятя описує, як саме покоління, що не пережило трагедії безпосередньо, переживає (інтеріоризує) травматичний досвід попередників через історії, візуальні образи та соціальні практики, які формують відчуття особистої причетності.

Звернення до концепції повільної пам'яті (slow memory), яку запропонувала Дженні Вюстенберг (Wüstenberg, 2023), дає змогу інтерпретувати чорнобильський досвід не як подію, обмежену 1986 роком, а як тривалий історико-культурний процес переосмислення техногенної травми. Повільна пам'ять протиставляється «швидкій» (fast memory) — миттєвій, медійно стимульованій реакції на події — і натомість наголошує на поступових процесах осмислення травми.

У цьому контексті досліджуваний текст можна розглядати як прояв повільної екологічної пам'яті (ecological slow memory), де людські голоси, особисті досвіди й емоційні реакції взаємодіють із ландшафтом Зони відчуження. Так формується спільний хронотоп тривалої «земної» пам'яті, що поєднує людське і нелюдське, культурне і природне. Показовим у цьому сенсі є риторичне запитання: «Як можна було вбити цю

польську перлину і хто дав право людині в одну мить знижити те, що мільйони років створювалося і було захищене Богом?!» (2021, с. 8).

Упорядниці книги Ольга Купрієнко та Алла Багірова, збираючи й транскрибуючи розповіді ліквідаторів Чорнобильської катастрофи, здійснили багаторівневу редакторську роботу, що суттєво вплинула на стилістику та композицію текстів. Ідеться про фіксацію усних свідчень і про їх часткову уніфікацію та стилістичне «вирівнювання», що забезпечує інтеграцію автобіографічних історій у широкий меморіальний простір постчорнобильського наративу. Така уніфікація стає механізмом переходу від приватної травми до колективної пам'яті, даючи змогу перетворити множинність голосів на цілісний корпус культурно-історичного досвіду.

Усі тексти збірки мають чітку сюжетно-композиційну організацію, побудовану за універсальною моделлю «життя до — катастрофа — життя після». Упорядниці структурували свідчення за принципом монтажу великих часових блоків, вибудовуючи індивідуальні життєві історії як варіації спільного сценарію. Така композиційна стратегія систематизує різноспрямовані спогади й формує колективну наративну рамку, у якій окреме людське життя прочитується як частина ширшого історичного процесу.

Редакторське опрацювання спрямоване на зменшення характерних рис живого усного мовлення: спонтанності, пауз, повторів, емоційних вигуків, локальних діалектизмів або професійних жаргонів. Синтаксис висловлювань стабілізовано, інтонаційні коливання мінімізовано. Унаслідок цього формується єдина інтонаційна матриця викладу, що створює ефект «хору» та посилює відчуття спільності долі ліквідаторів. Приватний голос кожного респондента інтегрується в національну хроніку катастрофи, а індивідуальна інтонація певною мірою нейтралізується на користь меморіального «ми».

У мовленні багатьох оповідачів присутні кліше та штампи офіційно-ділового стилю другої половини ХХ століття, природні для їхнього професійного й соціального середовища. У текстах трапляються формули на кшталт «проходив курс лікування», «відсторонений від роботи», «розпочав трудову діяльність», «служба в лавах Збройних сил», «створив кооператив», «урядова комісія» тощо. Їхня присутність виконує дві функції: по-перше, відтворює мовну картину епохи, у якій сформувалось покоління ліквідаторів; по-друге, створює специфічний соціолінгвістичний код, що сприяє трансформації приватних свідчень у частину колективної пам'яті.

Оскільки більшість респондентів — фахівці технічних спеціальностей, їхнє мовлення природно марковане виробничо-технічною лексикою: «оперативний загін швидкого реагування», «оперативна діяльність», «журнал оперативного персоналу», «дозиметричний контроль» тощо.

Технічний дискурс функціонує як універсальний код опису трагедії, який впорядковує індивідуальні переживання в межах інженерної логіки та нормативної термінології.

Водночас упорядниці адаптували спеціалізовану технічну лексику до зрозумілого широкому читачеві художньо-мемуарного формату. Така редакторська стратегія сприяє тому, що технічні процеси стають зрозумілими для неспеціалістів, і це полегшує їхнє включення в загальний наратив катастрофи.

Попри загалом стриманий тон викладу в збірці присутня емоційно насичена та метафорична лексика, що надає свідченням експресивності й увиразнює драматизм: «розбурхана атомом квітнева ніч», «думки краями серце», «дзвін жалю, відлуння якого чути до останнього подиху». Такі вислови маркують глибину індивідуального переживання та сприяють збереженню — попри редакторське вирівнювання — особистісного виміру емоційного досвіду.

Стилістика збірки формує виразну морально-етичну рамку, у межах якої підкреслюються відповідальність, професійність, гідність і жертвність ліквідаторів. Така рамка виконує подвійну функцію: вона є етичним орієнтиром для читача й водночас механізмом конструювання позитивного, меморіально значущого образу героя-ліквідатора. Показовими є висловлювання про виконаний обов'язок: «Ми разом пройшли війну...», «Ми вибороли право на життя, бо кожен — це поєднання стійкості, професійності, інтелігентності» (2021. с. 194–195).

У книзі «Чорнобильська хроніка. Люди» поєднано документальність технократичного дискурсу з художньою образністю, а індивідуальні голоси — з колективною інтонацією. Упорядниці свідомо застосовують стратегії уніфікації, композиційного монтажу й інтонаційного вирівнювання, завдяки чому приватні свідчення стають частиною цілісного корпусу постчорнобильської колективної пам'яті. Це забезпечує перехід від окремої історії до спільного наративу, у якому особистий досвід набуває статусу культурного й екологічного уроку для сучасників.

Свідчення ліквідаторів, озвучені через десятиліття, не просто документують події минулого, а й спонукають до осмислення та співпереживання. Вони перетворюють пам'ять про Чорнобиль на екологічно-етичний обов'язок перед майбутнім, коли «справа живих — пам'ятати» (2021, с. 2), адже колективна травма може бути подолана через активне пам'ятання й переосмислення.

Висновки. Аналіз книги Ольги Купрієнко та Алли Багірової «Чорнобильська хроніка. Люди» засвідчує, що чорнобильський наратив постає як багатовимірний поліфонічний дискурс пам'яті, травми й етичної рефлексії. Текст функціонує як місце пам'яті, у якому перехрещуються зовнішні стабілізатори (усні свідчення, світлина, документи)

та внутрішні (емоції, травматичний досвід, почуття відповідальності).

Книга репрезентує функціональну пам'ять покоління ліквідаторів, забезпечуючи передачу їхнього колективного досвіду та підтримуючи живу пам'ять про катастрофу. Водночас у ній простежується поступовий перехід частини цього досвіду до пам'яті-сховища, коли те, що колись було актуальною травмою, починає осмислюватися як історичний факт, культурний символ або елемент архівної пам'яті.

Текст виконує важливу мнемонічну функцію, перетворюючи індивідуальні переживання на колективний досвід і виступаючи медіумом постпам'яті. Таким чином, він створює емоційний та моральний зв'язок між безпосередніми учасниками подій і поколіннями, що пізнають Чорнобиль опосередковано — через свідчення, документи й культурні репрезентації.

Залучення концепцій повільної пам'яті та екопам'яті дає можливість інтерпретувати Чорнобиль не тільки як подію 1986 року, а як тривалий процес осмислення техногенної травми, що продовжує впливати на людину й природу.

Покликання

- Андржеєвський, А. (2019). *Чорнобильська бувальщина*. Зелений пес.
- Буков, М. (2021). *Роботи Чорнобиля*. Домінант.
- Векленко, О. (2019). *Чорнобиль: етюди з натури*. Фабула.
- Демський, А. (2021). *Чорнобильський роман*. Саміт-книга.
- Єсаулов, О. (2016). *Мамо, а що це було?* Теза.
- Зарівна, Т. (2022). *Мовчання цезію*. Дух і літера.
- Камиш, М. (2015). *Оформляндія, або Прогулянка в Зону*. Нора-Друк.
- Камиш, М. (2016). *Київ-86*. Нора-Друк.
- Камиш, М. (2021). *Оформляндія. Чо́млет*. Ряска. Нора-Друк.
- Купрієнко, О., & Багірова, А. (2021). *Чорнобильська хроніка. Люди*. Фоліо.
- Міхаліцина, К., & Дворницький, С. (2020). *Реактори не вибухнуть. Коротка історія Чорнобильської катастрофи*. Портал.
- Мухарський, А. (2022). *Кістяк з Чорнобиля*. ТУТ.
- Плохій, С. (2019). *Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи*. Фабула.
- Плохій, С. (2025). *Чорнобильська рулетка. Війна в ядерній зоні*. Клуб сімейного дозвілля.
- Самура, Б. (n. d.). Променева хвороба. *Фармацевтична енциклопедія*. <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/969/promeneva-xvoroba>
- Шовкошитний, В. (2019). *Чорнобиль: Я бачив*. Український пріоритет.
- Assmann, A. (2011). *Cultural memory and Western civilization: functions, media, archives*. Cambridge University Press.
- Buell, L. (2005). *The future of environmental criticism: Environmental crisis and literary imagination*. Blackwell.
- Glotfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The ecocriticism reader. Landmarks in literary ecology*. University of Georgia Press.
- Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/hirs15652>
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Wüstenberg, J. (2023). Towards a slow memory studies. In B. A. Kaplan (Ed.), *Critical memory studies: new approaches* (pp. 59–67). Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781350233164.ch-4>

References (translated and transliterated)

- Andrzejewski, A. (2019). *Chornobylska buvalshchyna* [Chornobyl experience]. Zelenyi pes.
- Assmann, A. (2011). *Cultural memory and Western civilization: functions, media, archives*. Cambridge University Press.
- Buell, L. (2005). *The future of environmental criticism: Environmental crisis and literary imagination*. Blackwell.
- Bukov, M. (2021). *Roboty Chornobylia* [Chornobyl robots]. Dominant.
- Demskyi, A. (2021). *Chornobylskyi roman* [Chornobyl novel]. Samit-knyha.
- Glotfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The ecocriticism reader. Landmarks in literary ecology*. University of Georgia Press.
- Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/hirs15652>
- Kamysh, M. (2015). *Oformliandiia, abo Prohulianka v Zonu* [Oformlandia, or A Walk in the Zone]. Nora-Druk.
- Kamysh, M. (2016). *Kyiv-86* [Kyiv-86]. Nora-Druk.
- Kamysh, M. (2021). *Oformliandiia. Chomlet. Riaska* [Oformlandiia. Chomlet. Duckweed]. Nora-Druk.
- Kupriienko, O., & Bahirova, A. (2021). *Chornobylska khronika. Liudy* [Chornobyl Chronicle. People]. Folio.
- Mikhalitsyna, K., & Dvornitskyi, S. (2020). *Reaktory ne vybukhaiut. Korotka istoriia Chornobylskoi katastrofy* [Reactors do not explode. A short history of the Chornobyl disaster]. Portal.
- Mukharskyi, A. (2022). *Kistiak z Chornobylia* [The Skeleton of Chornobyl]. TUT.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Plokhii, S. (2019). *Chornobyl. Istoriia yadernoi katastrofy* [Chornobyl. History of the Nuclear Disaster]. Fabula.
- Plokhii, S. (2025). *Chornobylska ruletka. Viina v yadernii zoni* [Chornobyl Roulette. War in the Nuclear Zone]. Klub simeino-ho dozvillia.
- Samura, B. (n. d.). Promeneva khvoroba [Radiation sickness]. *Pharmaceutical Encyclopedia*. <https://www.pharmacencyclopedia.com.ua/article/969/promeneva-xvoroba>
- Shovkoshytnyi, V. (2019). *Chornobyl: Ya bachyv* [Chornobyl: I saw it]. Ukrainskyi priorytet.
- Veklenko, O. (2019). *Chornobyl: etudy z natury* [Chornobyl: Sketches from Life]. Fabula.
- Wüstenberg, J. (2023). Towards a slow memory studies. In B. A. Kaplan (Ed.), *Critical memory studies: new approaches* (pp. 59–67). Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781350233164.ch-4>
- Yesaulov, O. (2016). *Mamo, a shcho tse bulo?* [Mom, what was that?]. Teza.
- Zarivna, T. (2022). *Movchannia tseziu* [Silence of Cesium]. Dukh i litera.

Nataliia Rozinkevych

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

FROM INDIVIDUAL TRAUMA TO COLLECTIVE MEMORY: AN ECOCRITICAL REFLECTION ON THE POST-CHORNOBYL NARRATIVE IN *THE CHORNOBYL CHRONICLE: PEOPLE* BY OLHA KUPRIIENKO AND ALLA BAHIROVA

The subject of the study is the post-Chornobyl literary narrative as a form of representation of technogenic trauma, collective memory, and ethical reflection in contemporary Ukrainian culture based on the book *The Chornobyl Chronicle. People* (2021) by Olha Kupriienko and Alla Bahirova, which brings together the memoirs of sixteen direct participants in the liquidation of the accident at the Chornobyl Nuclear Power Plant. The need for a new understanding of the Chornobyl experience in the context of the anthropocene, environmental threats, and the reactivation of memory about the disaster in the face of contemporary challenges determines the relevance of the article. The Chornobyl tragedy of 1986 became one of the largest man-made disasters of the 20th century, radically changing human relations with the environment and causing deep social, moral, and cultural trauma.

The purpose of this article is to analyze the mechanisms of forming collective memory, post-memory, and slow ecological memory in the documentary and memoir narrative about Chornobyl. The research methods are based on an interdisciplinary combination of ecocriticism and memory studies, in particular the concepts of functional memory, storage memory, post-memory, and slow memory, which make it possible to conduct a textual and interpretive analysis of the Chornobyl narrative as a process of prolonged reflection on traumatic human experience and the consequences of technogenic intervention in the environment. The novelty of the study lies in its ecocritical and memorial reading of the documentary and memoir collection as a holistic narrative formation that functions simultaneously as an archive of memory, a polyphonic discourse of trauma, and an instrument of transition from individual testimonies to collective cultural memory.

The results of the study show that the book functions as a polyphonic “place of memory” in which the private testimonies of the liquidators are transformed into a collective narrative, actualizing Chornobyl as a long-term ecological and moral-ethical process. The text performs an important mnemonic function, transforming the individual traumas of the liquidators of the accident into a collective experience and forming a “living” social memory, as well as acting as a medium of post-memory that provides an emotional connection between generations.

Keywords: ecocriticism; ecological memory; Chornobyl; trauma; memory studies; slow memory; post-memory; functional memory; memory-storage; anthropocene.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.4>
УДК 821.161.2-311.6:7.017.4

Валентина Мусій

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар 24/26, Одеса, 65015, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-9641-7753>
valentinanew2016@gmail.com

СПІВВІДНОШЕННЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОСТІ ТА ХУДОЖНОСТІ В РОМАНІ ПЕТРА КРАЛЮКА ТА ОЛЕКСАНДРА КРАСОВИЦЬКОГО «КОРОЛІВСЬКИЙ ГАМБІТ. РОМАН ПРО СТІЙКІСТЬ ЕНЕРГОДАРА» (До питання про метадискурсивну природу сучасної мілітарної літератури)

Предметом дослідження в цій статті є роман сучасних українських авторів, які спирались на реальні події — захист Запорізької атомної станції від російської агресії. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона розглядає на матеріалі роману актуальну теоретичну проблему — співвідношення або співіснування двох дискурсів: художнього та публіцистичного. Основний метод дослідження — системний. Автор виокремлює кілька рівнів твору (сюжетний, композиційний, образний, а також рівень підтексту) і вирішує питання, як на кожному з них виявляється концептуальність, яка є ознакою того, що цей твір — художня система, тобто в ньому всі рівні взаємопов'язані художніми завданнями письменників. У висновку зазначено, що це роман із яскраво вираженою публіцистичністю, тобто спрямованістю на декларацію письменниками власного розуміння ситуації, яка склалась в Україні з початком повномасштабних воєнних дій, а також впливом на свідомість читачів, на формування їхньої громадянської позиції. Публіцистичність простежено на рівні паратексту (заголовкового комплексу, присвяти), метатексту (авторських коментарів найбільш важливих імен, назв і подій, які згадуються у творі), алюзій на виступи президента України у зв'язку з вторгненням російських військ на територію української атомної станції. Докладно проаналізовано вступну частину роману, яка за своїм жанром наближається до нарису (подорожнього, історичного та портретного). Водночас дослідження роману дає підстави вважати, що це художній твір. Художність аргументовано індивідуалізацією персонажів, використанням художніх композиційних прийомів, психологізмом у розкритті того шляху, який проходять герої. Найбільш докладно автор статті зупиняється на вивченні сюжету роману, виходячи з того, що у творах художньої групи жанрів епосу герой завжди перебуває у вкрай суперечливій ситуації, не тільки протистоїть обставинам, а й переживає внутрішній конфлікт, який і визначає подальший розвиток його особистості та його долі. Публіцистичність не заважає художності — навпаки, вона цілком зумовлена концептуальністю, що є головною ознакою роману як жанру, у якому автор завжди від аналізу окремих проявів дійсності рухається до синтезу і встановлення закономірностей. Сучасна ситуація в країні вимагає від письменників публіцистичного пафосу, який сприяє повноті та переконливості художнього дослідження дійсності.

Ключові слова: художність; публіцистичність; комунікативні стратегії; паратекстуальність; роман; нарис; дискурс; мілітарна література; образ; конфлікт; індивідуалізація; П. Кралюк; О. Красовицький.

Постановка проблеми. Роман, дослідженню якого присвячено статтю, заснований на реальних подіях — окупації Запорізької АЕС, яка спричинила загрозу не тільки економічному, господарському стану України, її територіальній цілісності, а й майбутньому всього світу у зв'язку з тим, що катастрофа на атомній станції може знищити життя людей і природи далеко за межами однієї країни. Саме як «базовий елемент глобальної безпеки» президент України Володимир Зеленський оцінив повну демілітаризацію станції та виведення з її території російських військових в одному зі своїх численних звернень: «Поки на ЗАЕС залишаються російські солдати, світ залишається на межі радіаційної катастрофи —

гіршої, ніж навіть Чорнобильська. І це спільна відповідальність усіх у Європі та у світі — прибрати російську присутність із території ЗАЕС» (Сьомий місяць війни, 2023, с. 272). Актуальність фактичного матеріалу, на якому засновано «Королівський гамбіт. Роман про стійкість Енергодара», вкрай посилює його публіцистичну спрямованість. При цьому твір автори визначили як роман, тобто як складник художньої групи жанрів епосу. Звідси проблема — характер співвідношення публіцистичності та художності в цьому тексті.

Огляд останніх публікацій із проблеми. Поняття «публіцистичність» містить як обов'язкові складники спірання автора на факт (суспільно значущий), чітке формулювання власного

сприйняття цього факту, скерованість твору на вплив на свідомість і внутрішній стан реципієнта, ідейне об'єднання суспільства в розумінні ним сутності актуальних проблем і шляхів їх вирішення. Значною мірою все це може бути присутнє в літературному творі, але тенденційність завжди є загрозою художності в ньому. Вихідною тезою статті О. Косюк є визнання «наскрізного» характеру публіцистичності, яка «наділяє інші дискурси і тексти аспектом суспільної важливості та актуальності», трактування публіцистичності як явища, не обмеженого простором і часом (2012, с. 68). С. Абрамович починає статтю про публіцистику та літературу з їхнього розмежування як двох «сфер словесної творчості»: «публіцистика спирається на аналітичне мислення й покликана висвітлювати <...> громадські проблеми», а «красне письменство мислиться як <...> образно-інтуїтивне переживання світу», — але зауважує, що «публіцистичність» є невід'ємним складником літературної діяльності на всій протяжності її існування (її «суттю») тому, що ця діяльність завжди відбувається як комунікація між письменником та його сучасниками, «і тому гостроактуальні проблеми наявні в найсуб'єктивнішому, в найпасейстичнішому і в найфантастичнішому творах» (2001, с. 463). Як тенденцію та манеру, «притаманні літературному твору» (Кушнар'ова, 2024, с. 62), а саме: «оперативне реагування на злободенні події чи тенденції суспільного життя; прагнення формувати громадську думку, дидактичність; популярне викладення», визначає публіцистичність М. Кушнар'ова (2024, с. 66). Дослідниця ілюструє свої тези аналізом творів різних видів мистецтва, робить висновки про те, що початок ХХІ століття можна вважати «добою масштабної експансії публіцистичності на всі сегменти художньої культури» (2024, с. 66). Одне з питань, до вирішення яких звертається М. Кушнар'ова і яке є ключовим для цієї статті, — шляхи перетину публіцистичності та художності:

Публіцистичність може проявлятися по-різному, але в будь-якому випадку, через різницю в ступені впливу на свідомість реципієнта публіцистичного та художнього образів, а відповідно публіцистичного та мистецького твору, естетична складова як у створенні, так і у сприйнятті мистецтва стає підпорядкованою суто фактичним, інтелектуальним, навіть емоційним чинникам. (2024, с. 68)

Звідси випливають завдання пропонованого дослідження про роман, одним із авторів якого є науковець і викладач (людина, за своїм фахом спрямована не на естетичний, а в першу чергу інтелектуальний вплив на реципієнта).

Постановка завдань статті. Дослідити текст роману П. Кралука і О. Красовицького «Королівський гамбіт. Роман про стійкість Енергодара»,

виявити публіцистичний та художній його складники, мотивувати їхню наявність у творі, вирішити питання, що і чому підпорядковане в романі — публіцистичне художньому чи, навпаки, використання художньої форми є лише комунікативною стратегією авторів у процесі декларації своїх тез.

Виклад основного матеріалу. З огляду на означені завдання можна окреслити основні параметри порівняння публіцистичного та художнього дискурсів. Обидві категорії на сьогодні ще не знайшли чіткого теоретичного обґрунтування, хоча, безумовно, існує значна кількість наукових праць, які безпосередньо присвячені розробці теорії цього питання. Стосовно художності доцільно покликатись на зауваження Євгена Черноіваненка з передмови до збірки праць «Художність літератури: аспекти теорії та історії»: «За півтора століття свого існування наша наука (ідеться про літературознавство. — В. М.) не спромоглася дати задовільно чітку відповідь як на питання про те, що таке література, так і на питання про те, що таке художність» (2016, с. 6). Вихідним в авторовому розумінні її сутності було те, що головною метою художньої діяльності є створення естетичних цінностей. Публіцистичність же спрямована на громадську думку, а тому головним чином підпорядкована соціально значущим цінностям. Художній твір — це завжди результат творчого пізнання митцем дійсності і відтворення її за допомогою образів, а художній світ (показаний у творі як віддзеркалення фактичного) — це завжди образна модель дійсності, а не сама дійсність. Натомість публіцист, намагаючись висловити своє розуміння суспільно-політичних проблем і вплинути на суспільну думку, не потребує перетворення дійсності за допомогою образів, а естетичні закони не головують у його творі над ідеологічними, моральними, виховними тощо, він наводить факти цієї дійсності безпосередньо. І при цьому автор твору з яскраво вираженою публіцистичністю (тенденційністю) підпорядковується законам логічного мислення на відміну від митця, який спирається на закони асоціативно-образного мислення з акцентом на суб'єктивності власного світобачення. А тому автор твору, у якому панує публіцистичність, не потребує такого складника художнього твору, як підтекст. Твір, який вирізняється публіцистичністю, переважним чином не імпліцитний (як художній), а експліцитний. В. Різун стосовно одного з таких творів — журналістського — зазначив: «Завдання автора — прогнозувати можливі підтексти і знімати їх через зміну структури тексту, якщо ці підтексти небажані» (Різун, 1998). У першу чергу таке ставлення до підтексту в нехудожньому творі зумовлене настановою на однозначність його сприйняття (на відміну від художнього, коли кожен читач може додати частку свого переживання, бачення до того, що висловив автор), текст спрямовано не на емоційну сферу (як

у художній літературі), а на інтелектуальну, і твір виконує не комунікативно-емоційну, а комунікативно-інформаційну функцію. Ілокутивна сила мовленнєвого акту автора твору з чітко визначеною публіцистичністю спрямована переважно на свідомість читача, спонукання його до дії або до певного умонастрою (звідси — наявність аргументів, доказів, обґрунтувань, спростувань), а не на катарсис, притаманний художньому тексту. У зв'язку з тим, що власні думки автора у творі з наявною в ньому публіцистичністю декларуються безпосередньо, а не шляхом зображення образів персонажів і їхніх дій, публіцистичність не передбачає індивідуалізації персонажів, розкриття їхньої суперечності (ні внутрішньої, ні такої, що полягає в протидії обставинам), неоднозначності трактування їхніх вчинків, як того вимагає художність. У публіцистичному творі припустимим є використання узагальнених образів, образів-масок для того, щоб дати уявлення про людину як «будь-яку», масову. Можна продовжувати порівняльну характеристику публіцистичності та художності, але й цього, як видається, достатньо, аби зробити висновок про те, що художність передбачає індивідуалізацію (на кількох рівнях: авторська індивідуальність; персонаж як індивідуальність; кожна з рецепцій художнього твору — процес, зумовлений суто індивідуальним устроєм душі та свідомості читача), а публіцистичність орієнтується здебільшого на поширене, масове і в сприйнятті твору, і в його героях головним чином тому, що передбачає об'єднання всіх, хто читає такий твір (не враховуючи індивідуальної неповторності кожного, до кого звертається автор), і в розумінні суспільно значущої ситуації, і у виборі стратегій дії.

На метадискурсивну природу роману П. Краляка та О. Красовицького налаштовує вже його назва. Вона має подвійну структуру: перша — «Королівський гамбіт» — суто художня, вона припускає низку тлумачень, зокрема й метафоричних; друга частина — «Роман про стійкість Енергодара» — уточнювальна, об'єднує художнє («роман») із фактографічним («стійкість Енергодара» — тобто те, що відбувалось насправді) і навіть публіцистичним (одразу дається настанова на піднесення мужності мешканців міста, їхньої протидії окупантам).

Варто більш докладно зупинитись на першій частині заголовкового комплексу твору.

Мотив гри в шахи пов'язаний у романі з образом головного героя, Віктора, і допомагає скласти повнішу картину усвідомлення ним того, що відбувається, зокрема й у його житті. Наприклад, він порівнює своє місце роботи на АЕС із шаховою дошкою: «Іноді Віктор жартував — казав, що на тому щиті він з реактором у шахи грає. Лише поле — набагато більше. І фігур чимало» (Краляк, Красовицький, 2024, с. 218). На перший погляд, повідомлення суто нейтральне і лише свідчить про захопленість людини грою, якщо вона

навіть під час роботи намагається підпорядкувати свої дії стратегіям гри в шахи. Але також тут частково міститься вказівка на усвідомлення Віктором власної відповідальності за стан «фігур» не тільки на станції, а й за її межами, коли він сприймає реактор як грандіозну стихійну силу, здатну як на підтримку порядку, так і на його деструкцію, а тому таку, якою слід керувати. В усіх інших випадках партія в шаховій грі отожднюється з протидією злу, руйнації.

Один із варіантів такого трактування мотиву гри — посилення на інший твір, тобто інтермедіальний складник тексту «Королівського гамбіту». Віктор згадує про фільм, який йому подобався, а подальші події (перебування в полоні) стають підґрунтям його уподібнення герою цієї кінострічки: «Особливо Віктору подобалася “Сьома печатка”. У цьому фільмі, дія якого відбувається в далекому чотирнадцятому столітті, лицар грав шахову партію зі смертю» (2024, с. 170). А пізніше всіх воїнів, які захищають незалежність своєї країни, він порівнює з гравцями в шахи. Після того, як Макс, згадуючи Іловайську трагедію, запропонував випити за тих, хто загинув, Віктор підтримує його і каже: «За тих, хто відіграв свою шахову партію зі смертю» (2024, с. 178). Тут уже відсутнє безпосереднє посилення на фільм Інгмара Бергмана, тому мотив гри в шахи як протидії життя смерті набуває символічного характеру.

Мотив шахової гри сприяє посиленню романічності образу Віктора. Під терміном «романічність» слід розуміти тип оповіді, герой якої є не схожим на інших, не так, як вони поводить, те так щось усвідомлює тощо. Це не обов'язково передбачає конфлікт з оточенням, але обов'язково свідчить про його неповторність, відокремленість — усе те, що й мотивує, чому саме він є героєм роману. Одна з особливостей гри в шахи — те, що результат залежить від несподіваної поведінки одного з гравців. Макс згадує про нестандартність поведінки Каспарова під час гри з Карповим. Саме нестандартність і стала підґрунтям перемоги. Він каже: «...Можна виграти, навіть коли перевага не на твоєму боці. На боці Каспарова були не лише вміння, добра підготовка, а й молодість, швидкість розуму, реакції. У Карпова — не те. Роки потроху давалися взнаки. І ось нестандартний хід і виграш!» На що Віктор питає: «Хочеш сказати: Україна теж нестандартно грає?» — «Не Україна, — відповідає Макс, — а українці. Різні вони. Є зрадники, колаборанти, є боягузи. А є воїни. Їх немало. Саме на них — надія. І сподівання, що ті люди виграють непросту шахову партію з ворогом. Це нічого, що вони — пішаки. Я теж за великим рахунком, пішак. Бо не генерал. Але хочу зіграти свою гру — нестандартно...» (2024, с. 249). Проте саме Віктору судилося зіграти таку нестандартну партію, і він її виграв. «Королівським гамбітом», тобто найгострішим і складним дебютом, став для Віктора той, де його противником був ефесбешник Сергій Іванович.

Пишаючись своєю владою і станом переможця, який захопив станцію й відтепер володіє і нею, і її працівниками, він із самого початку намагається і в грі продемонструвати свою силу: «Тепер знай, хохол, ми граємо російську партію. Її ще Петров і Чигорін грали. Білі ніколи в цьому розкладі не виграють проти мене. Росія — це головна шахова країна, у нас усе краще, ніж у вас, і шахісти теж...» (2024, с. 367). Під час гри він постійно пропонує Віктору отримати російський паспорт і підписати контракт із «Росатомом». Або — дати розписку та зізнатись на камеру, що буде співпрацювати з росіянами. Останнього вечора вони зіграли королівський гамбіт. Причому це була не просто партія двох гравців і навіть не «стража порядку» та полоненого. Головним було те, що під час гри протидіяли впевненість в абсолютній перевазі імперського російського та, хоча й мовчазна (через обставини), але незламана воля до перемоги, показова для українського національного характеру.

І тут Віктор робить хід ще одним пішаком — f2-f4, підставляючи його під удар.

— Ти що, хохол, ти вже не граєш російську партію? — питає здивовано феєсбешник.

— Ми, хохли, уже переситились вашим російським, — з викликом відповідає Віктор.

— Ну-ну, подивимось. Думаєш, що я відмовлюся від пішака? Росія завжди забирала своє. Сергій Іванович б'є білого пішака. Цього Віктору й треба. Щоб виграти — потрібно чимось пожертвувати. Можна захоплювати центр. Ходи Віктора збивають феєсбешника з пантелику. Не чекав... Він зазнає поразки. (2024, с. 374)

І тут слід звернути увагу на підтекст. На поверхні — опис шахової гри, у підтексті — не тільки протистояння двох національних ментальностей, а й двох стратегій у визвольному русі: «щоб виграти, потрібно чимось пожертвувати», тобто є впевненість у тому, що втрати, хоча й болючі, але тимчасові, головне — зберегти націленість на кінцеву перемогу. Безумовно, тут не можна не вказати на публіцистичний складник (уподібнення гри в шахи протистоянню України агресору), але переважає все ж те, що ця теза про неунікність перемоги подається в драматичній формі, не декларується, а супроводжує розвиток максимально загостреної протидії двох персонажів твору, крім того, введена у формі метафори, що сприяє перевазі художнього плану твору.

Отже, зауважена багатовекторність мотивувань назви роману підтверджує його художність.

Окремі частини роману також мають власні назви: «Інтродукція», «Війна і мир», «Біси», «Епілог». Кожна з цих назв впливає з художніх завдань авторів. У першу чергу впадають в око алюзії на широковідомі твори класиків російської літератури Л. Толстого та Ф. Достоєвського. «Війна і мир» та «Біси» — це вже прецедентні

назви. Але їхнє використання, як видається, зумовлене настановою авторів на дискусію. «Війну і мир» Л. Толстого можна трактувати як твір про поступове наближення до ідеального стану людства — братерства. Спочатку ідея нового світоустрою декларується в романі на суто теоретичному рівні: його герої висловлюються про Наполеона, який, за словами П'єра Безухова, подолав усі крайнощі революції, пов'язані з її руйнівною силою, але зберіг усе високе (свободу слова, друку тощо). Пізніше, за концепцією письменника, саме з початком війни 1812 року в Росії склалась особлива ситуація, коли вже не теоретично, а безпосередньо суспільство переходить у стан «миру» (тобто людської єдності). І імпульсом для цього «живого» процесу виявилась війна. У романі П. Кралюка та О. Красовицького відсутній будь-який натяк на те, що до Росії (принаймні в сучасному її стані) може бути застосоване таке визначення, як стан братерства, стан єдності, наближення до загальнолюдських цінностей. І в цьому їй протистоїть Україна, яка справді рухається в напрямі до національного самоусвідомлення та об'єднання. Згадка про роман Ф. Достоєвського є ще одним аргументом на захист тези про те, що бісовщина (згадаймо Петра Верховенського, який зізнається Миколі Ставрогину, що мета їхньої організації — злочин, розпуста і моральні руйнування, тобто все те, що об'єднує масу, яка не дуже намагається свідомо ставитись до свого буття; про те ж саме свідчить і програма Шигальова, згідно з якою дев'ять десятих людства мають повернутись до стану стада і підкоритись одній десятій, яка буде все за них вирішувати) є на сьогодні ознакою стану всього російського суспільства. Безумовно, такий діалог із романами класиків російської літератури може бути виявлений лише на одному (підтекстовому) рівні «Королівського гамбіту», що припускає й інші мотивування такого елемента паратексту, як назви окремих частин твору українських письменників. Єдине, що не викликає сумніву, — найменування виконують переважно художню роль у системі роману П. Кралюка та О. Красовицького на відміну від присвяти («Енергодарцям, які залишилися вірними Україні, присвячується»), яка є проявом публіцистичного пафосу і зумовлена наявністю у творі суто фактологічного складника. Це стосується й такої частини роману, як інтродукція.

Інтродукції передує уривок із **листа** (звісно, автори цілком могли його вигадати, але в будь-якому разі його включення посилює враження документальності твору), де міститься опозиція «мирний час — окупація», а також настанова на мотив плінності часу та життя: «Мирні дні... Вони такі однакові... Тепер усе не так! І ти розумієш, як чудово було раніше! Але цього вже немає. І кожен день страшний по-своєму. *Фрагмент з листа жительки Енергодара, яка опинилася в окупації*» (2024, с. 4). Таку ж роль відіграє в романі посилання на реальних людей, як, наприклад,

в описі Івано-Франківського педінституту, де навчалась Марія, згадується доволі відома постать в українській філології другої половини ХХ століття Марк Веніамінович Теплинський, якого шанували не тільки студенти, а і його колеги, адже він залишив по собі таку світлу пам'ять! Усе це посилює враження, що головне завдання авторів — інформувати, а не зображати.

Інтродукція за своєю природою (якщо йдеться не про природничі науки, а про мистецтво) є вступною частиною твору. У романі П. Кралюка та О. Красовицького ця частина відносно самостійна за своїм об'єктом і нагадує нарис. Його можна визначити як подорожній (надається суто фактологічна інформація про Енергодар, його будівництво, його історію, його «близнюків» — інші міста атомників). Також подорожнім нарисом можна вважати сторінки роману, присвячені опису поїздки Івана, батька головного героя, до родини Ксенії (тут не тільки безпосередній опис простору Заходу України, але й такий важливий елемент подорожнього нарису, як акцентування на чомусь екзотичному для героя — побуті, поведінці мешканців цієї частини країни, архітектури, економічних засадах буття тощо) та сторінки з описом Чорногорії, де відпочивали Віктор і Вероніка. Інтродукцію можна також вважати історичним нарисом (невипадково починається ця частина твору зі згадки про Давню Грецію, теорії сонячної енергії Піфагора, Діогена, Лаерція). Наявні тут і риси портретного нарису (розповідь про діяльність Рема Германовича Хеноха). Крім того, що за своєю жанровою природою нарис належить до публіцистики, публіцистичність інтродукції посилює розвиток мотиву імперських амбіцій Росії, протиставлення росіян українцям за статусом (керівники — будівники), а також насаджування протиставлення двох мов (російської як панівної, мови інтелігенції, мови міста, а української — як провінційної, маловживаної в місті, мови селян). Публіцистичність інтродукції посилює також її стиль. Він є інформативним, навіть науковим. Наприклад, автори дають визначення змісту поняття «нація»: «...організоване суспільне життя, де активна меншість гуртує пасивну, “ліниву” більшість» (2024, с. 13). Широко вживається термінологія: «управління», «певна територія», «підстава для створення», «державна спільнота» тощо (2024, с. 13). Але інтродукція може вважатись окремою, навіть відносно самостійною частиною твору з власними настановою, змістом і стилістикою.

Перехід від інтродукції до першої частини є одночасно переходом від публіцистичності (навіть публіцистичного жанру — нарису) до романної форми. Безумовно, публіцистичний дискурс не зникає з тексту твору абсолютно, він зберігається у формі авторських коментарів: на с. 36 пояснюється, що таке синопис, на с. 42 надано інформацію про популярні в 1980-ті пісні (коментарів до пісень у романі значно більше;

наприклад, на с. 262 автори наводять слова з фінської пісні «Ні, Молотов...» і супроводять її повідомленням про жорстку політику русифікації Фінляндії), про операцію «Вісла» 1947 року, про міжнародний пісенний фестиваль у Сопоті, на с. 232 пояснюється, ким був Єжи Попелушко, і повідомляється про катування цього капелана «Солідарності» — опозиційного до комуністичного режиму профоб'єднання. Такі примітки авторів зумовлені настановою на документальність, вони також виконують просвітницьку функцію і, безперечно, сприяють впливу авторів на свідомість читачів, тобто є свідченням публіцистичності роману.

Іноді слова героїв цілком співзвучні тому, що читач чув з інформаційних ресурсів або звернень, як-от коли оповідач повідомляє про завершення місії спостерігачів МАГАТЕ на ЗАЕС, про відімкнення станції від енергомереж, а головне, про те, що у звіті Рафаеля Гроссі йшлося про руйнації на станції, про пошкодження енергетичної інфраструктури, але «й слова не сказано про російську агресію. І російський ядерний тероризм» (2024, с. 356), читач може згадати слова з виступу президента України на міжнародному економічному форумі «Амброзетті» (02.09.2022) про те, що світ поки ще не почув «від МАГАТЕ й головного — заклик до Росії щодо демілітаризації станції», без якого значно ускладнюється запобігання радіаційній катастрофі (Сьомий місяць війни, 2023, с. 129). Тобто публіцистичний дискурс зберігає свою вагомість і в безпосередньо «романній» частині твору.

Роман належить до групи художніх жанрів епосу. Його предметом є суперечлива цілісність буття (тому його і вважають «дзеркалом» світу або доби), а героєм — індивідуальність, яка перебуває в таких протиріччях із середовищем (або власним «Я», або навіть цілим світом), які доволі важко розв'язати, а тому шлях героя роману завжди сповнений протиріч. Однак саме протидія обставинам сприяє розвитку героя, динаміці його характеру або стану. Тож доцільно розглянути, чи є все це в романі П. Кралюка та О. Красовицького.

Хоча «Королівський гамбіт» і містить цілу низку пригод героїв (доволі небезпечних іноді), на відміну від того ж «Турецького гамбіту» Б. Акуніна він є не авантюрно-пригодницьким або детективним за своїм жанром, а радше психологічним. Ознакою психологізму є те, що, по-перше, до голосу оповідача (у цьому творі об'єктивна форма оповіді) додано внутрішній голос того героя, про якого в цей момент ідеться, у результаті читач бачить картину подій крізь призму сприйняття їх персонажами; а по-друге, об'єкт уваги авторів — доволі складний процес подолання головними героями внутрішніх протиріч. Найімовірніше, психологізм зумовлений тим, що «Королівський гамбіт» — це роман про кохання, точніше — про кризу у взаєминах між чоловіком і дружиною, яку так чи інакше проходять чи не всі подружжя.

Історія кохання Вероніки і Віктора супроводжується кількома іншими історіями — Марії й Михайла, Ксенії й Івана, Оленки й Макса. Усі вони — про «любов, що рухає сонце й світила»: саме так визначає один із епізодичних персонажів роману Вася ту силу, що об'єднала його діда «хохла» і бабку «німкеню», яку він «вкрав», бо кохав (2024, с. 233). І кожна з цих історій сповнена протиріч у долі її героїв, а тому й драматизму.

Роман починається з такого елемента сюжету, як розвиток дії та поступово наближається до кульмінації: між Веронікою і Віктором посилюються непорозуміння. «Останнім часом, — усвідомлює жінка, — її стосунки з Віктором, Вітею, її чоловіком, склалися не найкращим чином. Їхнє інтимне життя втратило барвистість, стало буденним. А спілкування? Теж не те, що раніше. Менше став Вітя синові уваги приділяти. Часто знервується. Мовчить... Замикається в собі» (2024, с. 52). Тому й слова Марії про власне щастя викликають у неї недовіру. Зав'язкою слід вважати епізод знайомства майбутнього подружжя (2024, с. 102–103).

Чим зумовлений такий композиційний художній прийом, як інверсія (порушення хронології у викладі подій)? Найпростіше мотивувати це тим, що так можна скоротити розповідь про минуле героїв: читач уже знає, що Вероніка й Віктор одружені, де і ким вони працюють, що в них є син. І тому опис подій, які передували цьому (навчання Віктора в Севастополі, лікування ноги, знайомство з лікаркою-практиканткою, їхній шлях до весілля і перші роки після нього) обмежується. Але, найімовірніше, інверсія мотивована намаганням авторів акцентувати саме на початку розладу в їхній родині. Посилення відчуження між чоловіком і жінкою могло призвести до розлучення, але, з іншого боку, припустимим було й подолання їхнього непорозуміння. Тобто одразу читач стає свідком ситуації вкрай суперечливої. При цьому слід враховувати, що кожен із героїв є індивідуальністю, кожен прагне самодостатності, і на боці кожного є його власна правда. Звідси й питання: як будуть далі розвиватися стосунки цих двох людей, які кохають одне одного, але внутрішньо вони не разом?

Ситуація ускладнюється зовнішніми обставинами, які героям також слід усвідомити. Початок роману — епізод, коли Вероніка стає свідком розмови двох чоловіків у приміському потягу про жертви в Другій світовій війні, а потім Марія розповідає їй про сталінські репресії. Усе це викликає питання, навіть внутрішню боротьбу між тим, що їй здавалося цілком певним, і тим, що суперечить загальноприйнятим тезам. Нарешті всі протиріччя, із якими стикається героїня твору, набувають гостроти. З іншого боку, і Віктор переживає щось подібне. Кульмінація всіх протиріч — епізод, який описано наприкінці другої глави другої частини твору («День радянської армії»). Віктор повертається додому, вітає Вероніку,

але від вечері відмовляється, що ображає дружину: «Вероніка наготувала їсти. Хотілося потішити чоловіка вечерею. Самій з ним поїсти. Може примирилися б» (2024, с. 250). Вона навіть не знає, як із ним спілкуватись: хоче розповісти анекдот, що почула нещодавно, але «щось стримувало. Як на це відреагує Віктор? Він і надалі без настрою» (2024, с. 250). Вони мовчки лягають спати. Віктор лише кидає побажання доброї ночі. Усе свідчить про те, що обидва загнані в глухий кут і виходу немає.

Саме в цей момент, коли обидва перебувають у такому стані «безвиході», у їхнє життя вривається історія. Наступна глава називається «Точиться війна». Саме війна, як це не парадоксально звучить, дає поштовх до розвитку не тільки подій у житті всієї України, а і їхніх родинних взаємин, оскільки допомагає їм усвідомити, наскільки важливі, потрібні вони одне одному. Спочатку душевне тепло викликають суто побутові вчинки Вероніки (закупівля продуктів, зняття готівки з банкомату тощо) (2024, с. 252). Пізніше підкреслюється тепло в стосунках між окремими людьми: «Ексцесів немає. Радше — взаємопорозуміння, підтримка» (2024, с. 254). І зрештою герої повертають собі здатність до прояву тепла і в інтимних стосунках: «Віктор обійняв Вероніку. Та притулилася до нього. Очі її зволожилися. — Чого ти?.. Не треба, — обізвався чоловік. — Нічого, усе добре» (2024, с. 255). Завершується ця глава життєстверджувально: «Скутість, стриманість танули, як сніг навесні. Скоро ж весна! Життя тривало... Попри війну» (2024, с. 258). Безумовно, це ще не кінець. До розв'язки ще далеко. Але явно, що злам уже відбувся і розвиток конфлікту перейшов на стадію спаду дії.

Можливо, тривалість спаду дії зумовлена максимальним драматизмом обставин. На героїв чекає багато випробувань: полон, у який потрапляє Віктор, цілком чудовий порятунок після розстрілу, боротьба Вероніки за життя чоловіка. Але все це вже належить до зовнішнього боку конфлікту (протидії обставинам, агресору), внутрішній конфлікт вони вже подолали (або, якщо враховувати внутрішній стан Віктора після повернення з полону, майже подолали). Тут варто звернути увагу на такий композиційний прийом, як симетрія — події першої частини твору «перегукуються» з подіями другої частини. Вероніка пригадує, що в тому ж самому кафе, де вони з Марією віддають адвокату гонорар у вигляді золотої печатки з діамантом за врятування Віктора, колись Віктор подарував їй перстень на заручини. Тобто ювелірна краса вдруге стає знаком подружніх зв'язків. Важливим елементом спаду дії є також від'їзд пари з Енергодара. Герої вже разом, але їм ще бракує внутрішньої гармонії. Віктор тяжко переживає втрату рідного дому, роботи. І хоча Віктор став на шлях до нового життя, але внутрішньо він його ще не прийняв до серця. У його душі панує байдужість, він відчуває себе «далеким-далеким» від власної родини

(2024, с. 396). Якщо найскладнішим і тривалішим у першій частині твору був процес внутрішньої боротьби, що переживала героїня, якій багато чого слід було переусвідомити, у другій частині таку напружену динаміку внутрішнього стану переживає герой. І рятує його усвідомлення, що головне — це родинні зв'язки, саме вони є гарантією того, що в людини будуть, можливо, дім, робота, успіх, благополуччя. «У тебе є для кого жити», — каже йому Марія (2024, с. 396). А пізніше Вероніка зізнається, що хоче народити від нього ще одну дитину, «ще одне життя, заради якого ми будемо жити» (2024, с. 397). Це і є розв'язкою сюжетної дії.

Завершує текст роману епілог, який містить опис буття героїв уже на вільній, некупованій території України. Але епілог, як і пролог, є елементом композиції. Сюжет уже завершено його розв'язкою. І з урахуванням того, що імпульсом для його завершення є обставини інтимного боку життя героїв, роман «Королівський гамбіт» поєднує в собі риси історичного роману (саме історія визначає характер розвитку провідного конфлікту твору) та роману про кохання.

Висновки. Метадискурсивність «Королівського гамбіту» Петра Крального та Олександра Красовицького може бути мотивована кількома факторами. Відомо, що роман є в першу чергу концептуальним жанром: автор синтезує свої спостереження над найбільш важливими проявами дійсності й виявляє головну закономірність, яка належить часу, стану людини або суспільства, тобто формує власну концепцію. Саме цей бік жанру роману і зумовлює можливість наявності в ньому публіцистичності (вона не є обов'язковою для художньої групи жанрів епосу, але цілком припустима). Вагомість публіцистичності в «Королівському гамбіті» визначається також тим, що він ґрунтується на відображенні сучасності, а саме: війни, протидії українців агресії та захисту ними незалежності своєї країни. І це закономірно. Письменники намагаються не тільки віддзеркалювати в художній формі свої враження від того, що відбувається, але й утручаться у життя шляхом творчої діяльності. А ще — розробляти нові стратегії літературної творчості. Автори не просто описують дійсність — вони рефлексують над характером роману у воєнний час.

Публіцистичність проявляється в романі на кількох рівнях: заголовковому, жанровому (наближення до форми нарису), метатекстовому — наявності авторських коментарів, інтертекстуальному — у текст уведено уривки інших публіцистичних творів, а також алюзії на виступи публічних людей тощо. Але в будь-якому разі «Королівський гамбіт. Роман про стійкість Енергодара» є художнім твором. Це твір про шлях до взаєморозуміння двох людей. У ньому тісно переплелися історичне (саме історія дає імпульс до виходу героїв із ситуації стану глухого кута), психологічне (відтворюються процеси динаміки душевного стану

героїв), сімейно-побутове. Але система мотивів, рух сюжетної дії, композиційні прийоми, індивідуалізація персонажів, фокусування уваги на сповненому протиріч шляху героїв до щастя — усе це є ознаками художності твору. Авторська декларация своїх думок і вплив на свідомість читача (публіцистичне) підкоряються в «Королівському гамбіті» суто художнім завданням, художньому дослідженню того, що відбувається зі звичайною людиною у вкрай драматичних обставинах, коли вона примушена виборювати право на життя.

Покликання

- Абрамович, С. (2001). Публіцистика і література. У А. Волков (Ред.), *Лексикон загального та порівняльного літературознавства* (с. 463–464). Золоті литаври. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024286>
- Косюк, О. (2012). Публіцистика й публіцистичність як дискурс та інтеркурс у царинах культури і масової комунікації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Культурологія*, 10, 67–74. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2012_10_9
- Крально, П., & Красовицький, О. (2024). *Королівський гамбіт. Роман про стійкість Енергодара*. Фоліо.
- Красовицький, О. (Упор.). (2023). *Сьомий місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського*. Фоліо.
- Кушнарєва, М. (2024). Публіцистичність як маркер сучасної мистецької сфери (український досвід і загальносвітової контекст). *Культурологічна думка*, 26(2), 61–70. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-26-2024-2.61-70>
- Різун, В. (1998). Аспекти теорії тексту. У В. Різун, А. Мамалига, & М. Феллер, *Нариси про текст* (с. 3–59). РВЦ «Київський університет».
- Черноіваненко, Є. (2016). Вступ. У Є. Черноіваненко (Ред.), *Художність літератури: аспекти теорії та історії* (с. 6–10). Астропринт.

References (translated and transliterated)

- Abramovych, S. (2001). Publitsystyka i literatura [Journalism and Literature]. In A. Volkov (Ed.), *Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva* [Lexicon of General and Comparative Literature] (pp. 463–464). Zoloti lytavry. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024286>
- Chernoivanenko, Ye. (2016). Vstup [Introduction]. In Ye. Chernoivanenko (Ed.), *Khudozhnist literatury: aspekty teorii ta istorii* [The Artistry of Literature: Aspects of Theory and History] (pp. 6–10). Astroprynt.
- Kosyuk, O. (2012). Publitsystyka y publitsystychnist yak dyskurs ta interkurs u tsarynakh kultury i masovoi komunikatsii [Publicism and publicistic as discourse and intercourse in culture and mass communication]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriya Kulturolohiia*, 10, 67–74. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2012_10_9
- Kraliuk, P., & Krasovytskyi, O. (2024). *Korolivskiy gambit. Roman pro stiikest Enerhodara* [The King's Gambit. A novel about the Resilience of Energodar]. Folio.
- Krasovytskyi, O. (Comp.). (2023). *Somyi misiats viiny. Khronika podii. Promovy ta zvernennia Prezydenta Volodymyra Zelenskoho* [The Seventh Month of the War. Chronicle of Events. Speeches and Addresses by President Volodymyr Zelensky]. Folio.
- Kushnarova, M. (2024). Publitsystychnist yak marker suchasnoi mystetskoï sfery (ukrainskyi dosvid i zahalnosvitovyi kontekst) [Publicistic as a marker of modern artistic sphere (Ukrainian experience and world context)]. *Kulturolohichna dumka*, 26(2), 61–70. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-26-2024-2.61-70>
- Rizun, V. (1998). Aspekty teorii tekstu [Aspects of text theory]. In V. Rizun, A. Mamalyha, & M. Feller, *Narysy pro tekst* [Essays about the Text] (pp. 3–59). RVTs "Kyivskiy universytet".

Valentyna Musii

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

**THE RELATIONSHIP BETWEEN PUBLICISM AND ARTISTRY
IN THE NOVEL *THE KING'S GAMBIT. A NOVEL ABOUT THE RESILIENCE OF ENERGODAR*
BY PETRO KRALIUK AND OLEKSANDR KRASOVYTSKYI
(On the question of the metadiscursive nature of modern military literature)**

The subject of this article is a novel by contemporary Ukrainian authors based on real events: the defence of the Zaporizhzhia Nuclear Power Plant against Russian aggression. The scientific novelty of the work lies in the fact that it considers a topical theoretical problem based on the material of the novel — the relationship or coexistence of two discourses: artistic and journalistic. The main research method used in the article is systematic. The author identifies several levels in the structure of the novel (plot, composition, imagery, as well as the level of subtext) and solves the question of how conceptuality, which is mandatory if the work, as an artistic system, is manifested on each of them, so all levels of the novel are interconnected and conditioned by the artistic tasks of the writer. The author concludes that *The King's Gambit* by Petro Kraliuk and Oleksandr Krasovytskyi is a novel with a pronounced publicistic nature, meaning that it is focused on the declaration by the writers of their understanding of the situation that has developed in Ukraine with the beginning of full-scale invasion, as well as on the impact on the consciousness of readers, on the formation of their civic position. The novel's publicistic nature is traced at the levels of paratext (the title complex, dedication), metatext (the writers accompany the most significant names, events, and titles mentioned in the text with comments), allusions to the speeches of the President of Ukraine in connection with the invasion of Russian troops into the territory of the Ukrainian nuclear power plant. The introductory part of the work, which, given its genre characteristics, is an essay (elements of travel, historical, and portrait essays are highlighted), is studied in detail. At the same time, the study of the novel gave grounds for the conclusion that this is a work of fiction. Artistry is proven by the individualization of characters, the use of artistic compositional techniques, and psychologism in revealing the path that the heroes take. The author of the article focuses in greatest detail on the study of the plot of the novel. The initial understanding is that in works of the artistic group of epic genres, the hero is always in an extremely contradictory situation, not only confronting circumstances (the external side of the conflict), but also experiencing an internal conflict (the internal side of the conflict), which, in turn, determines the further development of his personality and his fate. Publicism does not contradict artistry in this work. On the contrary, it is entirely due to conceptuality — the main feature of the novel as a genre, in which the author always moves from the analysis of individual aspects of reality to synthesis, based on which he identifies patterns. The current situation in the country requires publicistic pathos from writers, which contributes to the completeness and persuasiveness of the artistic study of reality.

Keywords: artisticity; publicistic; communication strategies; paratext; novel; essay; discourse; military literature; image; conflict; individualization; P. Kraliuk; O. Krasovytskyi.

Стаття надійшла до редколегії 27.08.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.5>
UDC 81'42:808.5]:327

Mariia Holtseva

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
Levka Lukianenka str., 13-B, Kyiv, 04212, Ukraine
 <https://orcid.org/0000-0002-1124-5957>
m.holtseva@kubg.edu.ua

INFORMATION STRUCTURE OF DIPLOMATIC SPEECHES OF THE UN SECURITY COUNCIL IN JANUARY AND FEBRUARY OF 2025

The article investigates how the information structure of diplomatic speeches at the UN Security Council in January and February of 2025 influences the outcomes of the discussed issues, focusing on both neutral / formal speeches and those containing inaccuracies or alternative narratives. The study analyzes a corpus of diplomatic speeches using the Sketch Engine tool to identify thematic dichotomies, rhetorical strategies, and discourse markers, with both quantitative and qualitative methodological approaches to reveal speech structure and thematic emphasis. The article's relevance lies in the demonstration of the direct impact of speech themes and information structure on diplomatic outcomes, highlighting how language shapes consensus and the international decision-making process.

This study aims to uncover how the information structure of diplomatic speeches can change the outcomes of discussed issues in cases when 1) speeches are neutral and formal (378 speeches); 2) speeches have signs of inaccuracy, supporting the alternative version of reality (59 speeches). The more generally discussed an agenda is, the higher the chances of a neutral speech are. Thus, discussed themes have a direct impact on the speech — what will be said, how it will be said, why such information will be given, which details will be revealed, etc.

In terms of diplomatic themes, a set of conceptual-semantic complementary antonyms of the concepts of *good vs bad* has been identified, which clarifies the dichotomy of themes in all diplomatic speeches that can have influence on the final decisions of the UNSC. Hence, an attempt to explain the frequency of discussed themes is presented. Analysis of the corpora gathered via Sketch Engine reveals that the strongest opposition is peace (1090) and war (352), while helping (0) and hindering (0) is the weakest and was not mentioned at all between January and February of 2025.

Special attention is given to the rhetorical strategies and their tactics, discourse markers which shape the persuasive power of communicators. Ultimately, the findings reveal how the information structure of diplomatic discourse at the UNSC not only reflects broader trends in international negotiation but also serves as a catalyst for shaping consensus and collective action on the world stage. Thus, it has been proven that an average diplomatic speech consists of: 1. A protocol formula; 2. A semantic core; 3. The argumentative part; 4. Statement of facts; 5. Closing remarks, possibly in the form of gratitude / compliment / accusation / instruction for further consideration of the issue, etc.

The novelty of this article lies in the study of the frequency and nature of conceptual-semantic oppositions in recent UNSC speeches, systematically describing the compositional structure of an average diplomatic speech, providing new insights into the persuasive and organizational dynamics of contemporary diplomatic discourse.

Keywords: diplomatic discourse; diplomatic speeches; informational structure of the speeches; diplomatic themes.

INTRODUCTION AND PUBLICATION ANALYSIS

Diplomatic speeches at the UNSC are crucial for analyzing, discussing, interfering in global issues such as peace, security, international cooperation and various forms of threats to the international community. Therefore, to understand the motivation in adopting resolutions, sending blue helmets, supporting these or that countries, it is important to dig deeper and see what is inside the diplomatic speech, how often diplomats discuss every issue, how many speeches are dedicated to this matter in terms of one meeting, whether there is any opposition between exchanged ideas, etc.

UNSC speeches typically follow a dual structure that consists of a protocol part and an operative part with a call to action. This model of diplomatic speech allows to enhance clarity and effectiveness, increasing conflict management. Overall, the information structure of diplomatic speeches is vital in representing the principles of negotiation, representation, and collective action in addressing global challenges.

The evolution of informational speeches reflects broader trends in diplomacy, where a language serves not only as a communication tool but also as a means of navigation in political landscapes. Many linguists have contributed to this field by analysing

choices and rhetorical strategies employed in diplomatic discourse.

For example, O. Kosovych et al. (2022) considers diplomatic discourse as a multidirectional communicative activity, where contextual differences should be taken into account; M. Liu et al. (2023) analyzes discourse through a linguistic and rhetorical lens, focusing on the metaphor, political myths in a discourse, narratives and framing of a discourse, where discourse analysis shows how power is framed through linguistics; G. D'Acquisto (2017, p. 13–14) concentrates on the institutional, international negotiations in terms of the diplomatic discourse, UN resolutions are seen as a hybrid genre of legal and diplomatic texts in corpus analysis of resolutions; J. Charteris-Black (2011) shares the idea of universal discourse, political metaphors of politicians; J. Habermas (1984) sees communication as a crucial tool for social integration, democratic legitimacy and the extent of understanding between participants of communication; E. Weigand (2009) notes the connection between a human being and their cultural surroundings, the dialogic principles, what is beyond the surface of dialogues; L. Zou & Y. Zhu (2023) centers on corpus-based analysis of diplomatic directive, discourse markers in a media discourse.

However, the information structure of speeches at the UNSC has been granted little attention in terms of the information structure of diplomatic speeches.

FORMULATION OF THE ARTICLE'S OBJECTIVES

This article aims to explore the information structure of diplomatic speeches delivered in January and February of 2025. The significance of UNSC speeches lies in their ability to change the course of international conflicts and explore all possible ways to solve current threats to peace and security.

RESEARCH METHODS

This article aims to delve into the layers of a diplomatic speech at the UNSC, focusing on the speeches delivered in January and February of 2025. By examining these speeches, the article seeks to uncover how their structure and content influence the diplomatic landscape and contribute to global issues.

The primary objectives of this study are:

- Identify and analyse the key themes in diplomatic speeches in January and February of 2025;
- Find the conceptual-semantic complementary antonyms and analyze their frequency for a better understanding of each discussed agenda;
- Categorise the layers of diplomatic speeches and assess their effectiveness in achieving their independent goals;
- Find the difference between objective (neutral and based on facts) and subjective (with some modification of given information, evidence, consequences, etc.) speeches.

We have analysed diplomatic speeches retrieved from archive documents from the UN Security Council meetings in January and February of 2025 (42).

The said documents refer to a total of 437 speeches of the UN Security Council diplomats, where 378 speeches are neutral and 59 speeches show signs of inaccuracy and creation of the alternative chain of events.

The primary methodology in this article involves a comprehensive analysis of diplomatic discourse taken from the meetings of the UNSC in January and February of 2025 via the following steps:

- Data collection from the archive of diplomatic interactions in January and February of 2025;

- Data segmentation according to the discussed topics — security support; question of multilateralism; conflict of interest; protection of human rights; the impact of conflicts on vulnerable populations; the delivery of human aid; Middle East / Sudan / South Sudan / Ukraine / Libya / North Korea / Democratic Republic of the Congo / Central African Republic;

- Categorisation of the structure of any diplomatic speech, whether it is neutral or has elements of inaccuracy and changes. For the core, the classification by Z. Kunch et al. (2016) was chosen, where any diplomatic speech consists of: 1. A protocol formula; 2. A semantic core; 3. The argumentative part; 4. Statement of facts; 5. Closing remarks, possibly in the form of gratitude / compliment / accusation / instruction for further consideration of the issue, etc.;

- Linguistic analysis involved analysis of word choice, structures of sentences, which gave information about effectiveness and sincerity in diplomatic interactions;

- Synthesis and conclusion of the collected data.

The secondary analysis is about a corpus analysis via Sketch Engine, where gathered and analysed corpora in terms of conceptual-semantic complementary antonyms of concepts *good vs bad* in January and February of 2025, mainly how frequently they are used.

The next step consists of identification of potentially incorrect / changed / false information with the help of SCAN criteria (Salles, 2020, p. 375). The mentioned tool reveals if the speech has trustworthy information with easily checked facts, or raises doubts about the credibility of the mentioned findings. For example, the constant usage of alternative interpretations of well-known facts, excessively detailed additional information that has no clear connection with the discussed agenda, etc.

As a conclusion, a critical discourse analysis provides the connections between language and power, emphasising how language can reinforce or challenge the ongoing events.

RESULTS AND DISCUSSION

Diplomatic speeches, particularly those delivered at the UNSC, are characterised by a distinct structure that reflects the formality and peculiarities of international relations. The effectiveness of these speeches relies not only on content but also on a carefully delivered message. A foundational element of diplomatic speech structure is the establishment of a clear

objective. Speakers must define the purpose of their address — whether it is to persuade, inform, inspire, negotiate (Global diplomatic forum, 2025) or deceive and persuade the present that the alternative version of the discussed events is the real one.

Speeches are typically structured as a logical sequence, often beginning with an introduction that outlines the main points. This is followed by the body of the speech, which dives into detailed arguments and evidence, and concludes with a summary that reinforces the key messages and a compelling call to action (Global diplomatic forum, 2025).

The UNSC speeches discuss conflicts, wars, and other dangerous issues in the world and their impact on the international society (Holtseva, 2023, p. 41). These situations are *themes* of speeches that are mainly about the conceptual dichotomy of *good* and *bad*. Depending on what is currently happening, we may reveal the following results (a comparative analysis of 42 meetings from January (25) and February (17) of 2025 (see Fig. 1).

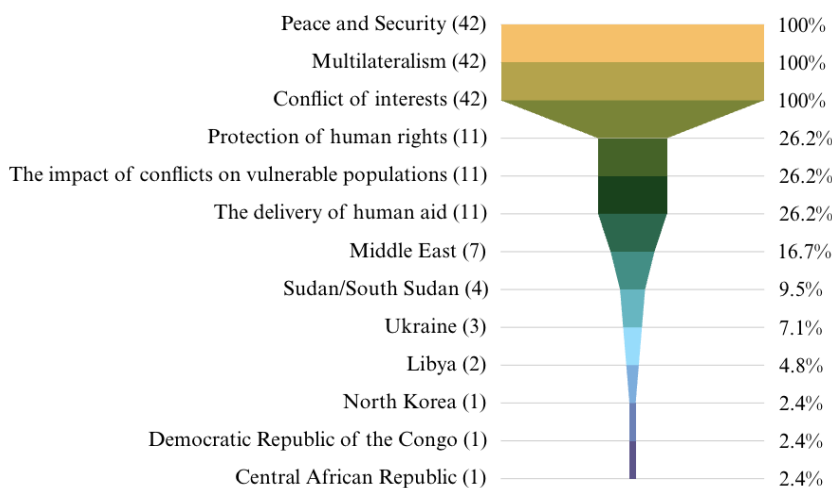

Figure 1. Themes of diplomatic meetings in January and February of 2025

According to the conceptual focus of the speeches, the hierarchy of meetings is this:

- Peace and Security — 42 meetings;
- Multilateralism — 42 meetings;
- Conflict of interest — 42 meetings;
- Protection of human rights — 11 meetings;
- The impact of conflicts on vulnerable populations — 11 meetings;
- The delivery of human aid — 11 meetings;
- Middle East, including the Palestinian question — 7 meetings;
- Sudan/South Sudan — 4 meetings;
- Ukraine — 3 meetings;
- Libya — 2 meetings;
- North Korea — 1 meeting;
- Democratic Republic of the Congo — 1 meeting;
- Central African Republic — 1 meeting.

First, let us have a closer look at the set of themes discussed at the UNSC. All of them are triggered by the following situations in the world: increased

violence, and general activity in Israeli-Palestinian Conflict; Syrian Crisis remaining a major concern; the devastating war in Yemen requiring ongoing attention; reports of civilian casualties in outgoing conflicts, attacks on infrastructure, schools, hospitals, residential areas, new forms of conflicts triggering attention to the issue of protection of civilians in armed conflict; North Korea's nuclear program and missile tests posing a threat to local and international security, North Korea also violating UN sanctions; Russia's invasion of Ukraine since 2022.

As we can see, on the one hand the most relevant topics are those connected to security issues, their violations, different kinds of conflicts, violation of the rights of peaceful citizens that may provoke a set of problems: increasing number of military conflicts or even their worsening, escalation of current situations, increasing number of casualties, refugees, immigrants, provoking of serious problems with hunger, poverty etc. But on the other hand, there are peace-related topics — peace and security, protection of human rights, the delivery of human aid, etc.

In every meeting there is always an opposition of ideas, ways of help, causes and effects of the discussed problems. The opposition is always present during the diplomatic discussion.

Therefore, the mentioned themes may be considered in the following detailed conceptual-semantic complementary antonyms (Master-Class, 2021) of the concepts of *good* vs *bad*:

- 1) Security support — security-danger, life-death, soldier-terrorist, bad-good, weak-strong, armed-unarmed, collaboration-competition;
- 2) The issue of multilateralism — security-danger, bad-good, weak-strong, diplomacy-anarchy, international-national, alliance-isolation, collaboration-competition;
- 3) Conflict of interest — security-danger, bad-good, weak-strong, agreement-disagreement, helping-hindering, solution-conflict;
- 4) Protection of human rights — security-danger, bad-good, weak-strong, protection-violation, justice-injustice, equality-discrimination, freedom-tyranny;
- 5) The impact of conflicts on vulnerable populations — security-danger, bad-good, weak-strong, resilience-vulnerability, support-neglect, inclusion-exclusion;
- 6) Delivery of human aid — security-danger, bad-good, weak-strong, access-blockade, provision-deprivation, safety-danger / risk;
- 7) The Middle East / Sudan / South Sudan / Ukraine / Libya / North Korea / the Democratic Republic of the Congo / the Central African Republic — security-danger, bad-good, weak-strong, development-regression, stability-conflict, prosperity-poverty, unity-division, defense-attack, security-danger;

peace-war, life-death, defender-murderer, armed-unarmed.

Visually, the frequency of use of the detailed conceptual-semantic complementary antonyms of the concepts of *good vs bad* may be presented via the Sketch Engine tool in the following way (see Fig. 2).

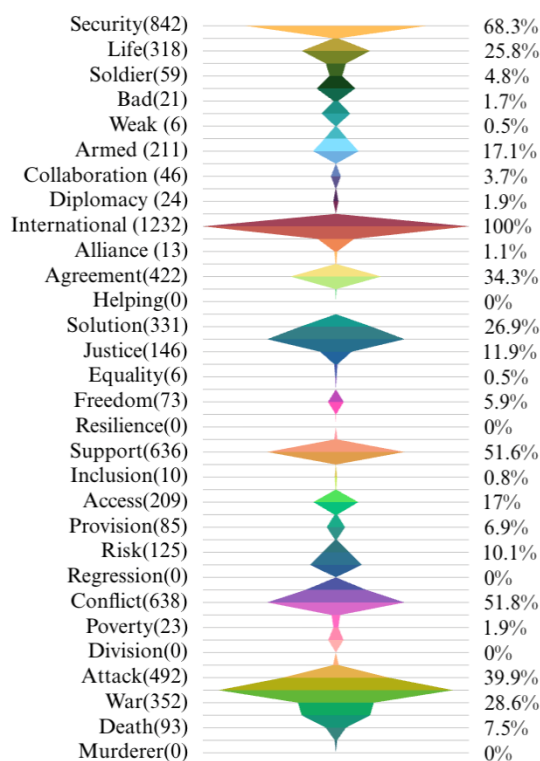

Figure 2. Conceptual-semantic complementary antonyms of the concepts of "good" vs "bad" in January and February of 2025

According to the received results, the frequency of the conceptual-semantic complementary antonyms of the concepts of *good vs bad* is the following:

- Security (842) — Danger (22);
- Life (318) — Death (93);
- Soldier (59) — Terrorist (179);
- Bad (21) — Good (133);
- Weak (6) — Strong (105);
- Armed (211) — Unarmed (1);
- Collaboration (46) — Competition (3);
- Diplomacy (24) — Anarchy (0);
- International (1232) — National (169);
- Alliance (13) — Isolation (4);
- Agreement (422) — Disagreement (6);
- Helping (0) — Hindering (0);
- Solution (331) — Conflict (638);
- Justice (146) — Injustice (15);
- Equality (6) — Discrimination (0);
- Freedom (73) — Tyranny (2);
- Resilience (0) — Vulnerability (15);
- Support (636) — Neglect (1);
- Inclusion (10) — Exclusion (3);
- Access (209) — Blockade (13);
- Provision (85) — Deprivation (8);
- Development (240) — Regression (0);
- Stability (283) — Conflict (638);
- Prosperity (40) — Poverty (23);

- Unity (71) — Division (0);
- Defense (27) — Attack (492);
- Peace (1090) — War (352);
- Life (318) — Death (93);
- Defender (11) — Murderer (0).

The received pairs represent the frequency with which each concept appears in a given diplomatic speech. The first concept in a pair represents the positive / desirable concept of *good*, while the second one shows the negative / undesirable concept of something *bad*. Each number reflects the quantity of the given concept within the diplomatic corpora. This quantitative approach offers an insight into the emphasized values in diplomatic communications. The emphasis on peace (1090), security (842), agreement (422), stability (383), life (318) suggests a constructive / solution-oriented / hopeful dialogue between members of the UNSC. However, some *bad / negative* concepts sometimes even outnumber their *good / positive* counterparts — conflict (638), attack (492), terrorist (179). This shows that diplomatic discourse does not avoid crises, threats, different forms of danger. Indeed, identifying and facing these negative issues is the central point of the diplomats' work and international organizations such as the UNSC.

The same dichotomy is present among the participants of the UNSC, where regional powers and blocks can be considered as less powerful and permanent members can be seen as more powerful. As a result, sometimes it may be quite challenging to identify if this or that dichotomy of concepts is about a clear division of what is *good* and what is *bad*. In particular, armed-unarmed could be considered not only in terms of aggressor-victim, but also as attacking-defending.

For instance, the Security Council meetings on South Sudan, Syria, Yemen (2025b, 2025c) and others show power dynamics among member states, illustrating both the power (permanent members) and the challenges of regional powers and blocks (Algeria, Sierra Leone, Somalia, Guyana, etc.).

For example, a confrontation between America and Iran:

(1) *Iran's continued and unprecedented provision of weapons components, financial support and training and technical assistance to the Houthis over more than a decade violates the arms embargo the Council imposed on the group. It is this organ's responsibility to respond to Iran's flagrant violations of its resolutions and Iran's arming of terrorist group.* (Security Council, 2025c, p. 7)

Where *Iran's unprecedented provision, flagrant violations, Terrorist groups* represent the less powerful opposition of Iran to America's powerful position on the international arena, because unlike Iran, America is legal, right, represents security, and is framed as the protector of security.

After having considered the dichotomous concepts and discussed themes, their implementation

into the layers of diplomatic interaction, namely into the information structure (Kunch et al., 2016) of a diplomatic speech are studied:

1. The protocol formula is an arranged official template during diplomatic meetings:

(2) *I wish you a good presidency this month, Mr. President, and I thank Special Representative of the Secretary-General Haysom, Ambassador Gituai and Mr. Yakani for their briefings. They were very enlightening.* (Security Council, 2025, p. 8)

2. The semantic core is a layer to which references are made in all parts of the speech:

(3) *The people of South Sudan deserve peace, the freedom to participate in civic and political processes and a Government that is responsive to their needs. Instead, transitional Government leaders have consistently failed to take the minimal steps required to create the conditions necessary to bring the transitional period to a peaceful conclusion.* (Security Council, 2025b, p. 8)

3. The argumentative part usually begins with a declaration on why the speech is needed or gives the right to participate in the discussion. The more arguments are mentioned, the more desirable the reaction and the outcome will be:

(4) *Despite significant international support, including from the United Nations, the African Union and the Intergovernmental Authority on Development, on key election issues, we see that President Mayardit, First Vice-President Riek Machar and other South Sudanese political leaders have thus far collectively failed to meet the standards necessary for free, fair and peaceful elections to take place.* (Security Council, 2025b, p. 8)

4. The statement of facts could be added with a reference to some past situations or some predictions of the future:

(5) *This year, 9 January marked the twentieth anniversary of the Comprehensive Peace Agreement between the Government of the Republic of the Sudan and the Sudan People's Liberation Movement / Sudan People's Liberation Army, a pivotal moment in South Sudan's history that brought hope to a people long ravaged by war and oppression. However, two decades later, the Agreement's promise of peace, prosperity and a responsive Government remains unfulfilled...* (Security Council, 2025b, p. 9)

5. Closing remarks could be in the form of gratitude / compliment / accusation / instruction for further consideration of the issue, etc. According to the protocol, a closing remark is made by the chairman of the meeting or one of the permanent members of the UN Security Council:

(6) *We will be paying close attention to all developments on the ground with a view to the upcoming United Nations Mission in South Sudan (UNMISS) mandate renewal in April. The United States remains committed to the South Sudanese people and to working closely with UNMISS, the transitional Government, Council members and all stakeholders to promote peace and prosperity for the country and the region.* (Security Council, 2025b, p. 9)

In the case of obscuring the true motivations and intentions of the speaker and thus showing the inaccuracy and some modifications of the discussed issue, the information structure of a diplomatic speech will look like this:

1. A protocol greeting address and thanks to all present, sometimes including a personalized acknowledgement, a directed address-thanks:

(7) *I will have to interrupt the dull anti-Russian mantras of the Western members of the Security Council. We are, after all, gathered together here today precisely to listen to those mantras, even though all this is nothing but a box-ticking exercise, needed to somehow maintain the illusion that the Ukrainian issue remains on the Security Council's radar.* (Security Council, 2025a, p. 13)

2. The central thesis of the speech, which concentrates on the main topic of the meeting:

(8) *The Kyiv regime's puppeteers in Washington are, of course, unhappy about this situation... What, then, is left for the leader of the Kyiv junta in this grim situation? What stands out in the Kyiv regime's series of attacks is the 11 January strike on the compressor station of the TurkStream gas pipeline in the Krasnodar region.* (Security Council, 2025a, p. 14)

3. The argumentative section of the speech begins by justifying participation in the current meeting or the decision to participate in the UN Security Council meeting, support for allied countries, condemnation or even an attack on opponent countries:

(9) *Since our most recent meeting, the situation of the Ukrainian armed forces on the battlefield has significantly deteriorated.* (Security Council, 2025a, p. 13)

4. Assessment of the situation concerning facts / evidence, or a subjective assessment of the situation without using an evidentiary base:

(10) *For example, at the beginning of the year, journalists reported that Ukraine opened an investigation on charges of "desertion" against the 155th separate mechanized "Anne of Kyiv" brigade, which was equipped and trained in France. A total*

of 1,700 of the brigade's 2,300 servicemen went absent without leave soon after being sent to the front — and that is an elite unit. (Security Council, 2025a, p. 14)

5. The final word of a speech prepared in advance may concern a question addressed to an interested party to the situation under discussion, in which case we are talking about a quasi-final word, since after a comment on the question, a comment on the voiced comment usually follows:

(11) *I would like to conclude my statement today by quoting what Marco Rubio, the nominee for United States Secretary of State, said at yesterday's Senate hearing. 'Ukraine's problem is not that it is running out of money, but that it is running out of Ukrainians.* (Security Council, 2025a, p. 16)

Visually, the ratio between neutral speeches and those with elements of misrepresentation / fabrication of given information can be presented as follows (see Figure 3).

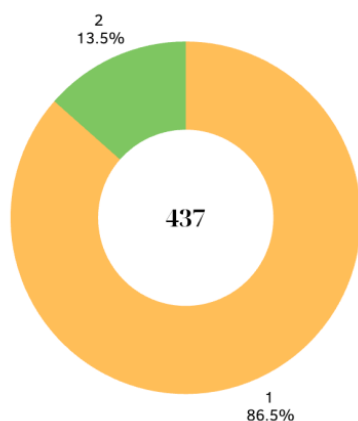

Figure 3. The number of declared speeches in January and February of 2025

According to the data, in January and February of 2025, 437 speeches were pronounced. Where 1) 378 speeches were neutral and formal, and 2) 59 speeches had signs of misunderstanding and fabrication. Here, this entails changing the facts, presenting misinformation, trying to convince present members to support the alternative version of reality, etc.

Thus, the structure and themes of diplomatic speeches can reveal a lot about the intentions of the countries. As it was shown in the examples, speech purposes can range from just presenting their intentions, to undermining opponents or changing the minds of present participants. Thus, speeches often mix objective data with subjective interpretations of facts. The ongoing events in the world play a crucial role in the process of escalating or deescalating conflicts, wars, and other acute situations in the world. As a result, UNSC's discussions reflect the complex nature of international relations in the

set of conceptual-semantic complementary antonyms, which are based on the concepts of what is *good* and what is *bad*. Further, these concepts can be seen in the representation of *less powerful* and *more powerful* members of diplomatic discussions.

CONCLUSIONS

In the realm of diplomatic discourse, the intersection of the Model Statement technique, a critical discourse analysis, and a comprehensive analysis provides a powerful framework for analysing the statements made by international representatives.

The research methodology included several critical steps, starting with the collection of data from the archive in January and February of 2025. Collected data was segmented according to topics discussed, such as security support, multilateralism, conflicts of interest, human rights protection, the impact of conflicts on vulnerable populations, humanitarian aid delivery, specific regional issues, including the Middle East, Sudan, South Sudan, Ukraine, Libya, North Korea, the Democratic Republic of the Congo, and the Central African Republic. Every gathered speech has the following structure: 1. A protocol formula; 2. A semantic core; 3. The argumentative part; 4. Statement of facts; 5. Closing remarks, possibly in the form of gratitude / compliment / accusation / instruction for further consideration of the issue, etc.

The secondary analysis of the study focused on the information structure of a neutral speech and a speech with elements of lying / deception. It was discovered that out of 437 speeches, 378 were neutral and 59 included elements of misinformation / fabrication.

The themes of diplomatic speeches within UNSC meetings in January and February of 2025 concentrated on the issues of security support, multilateralism, conflicts of interest, human rights protection, the impact of conflicts on vulnerable populations, and humanitarian aid delivery. From the mentioned themes we may delve into the conceptual semantic antonyms that come from the general dichotomy of *good* and *bad* or *more powerful* and *less powerful*. These antonyms can reveal underlying biases and strategic intentions that drive the narrative and rhetoric of diplomatic exchanges. The collected corpora of the conceptual semantic antonyms was analysed via Sketch Engine in order to find how often this or that semantic antonym appeared in the diplomatic speech. It was revealed that the strongest opposition is peace (1090) and war (352), while helping (0) and hindering (0) is the weakest and was not mentioned at all in January and February of 2025.

The conducted analysis has revealed that the semantic core and the argumentative parts were crucial in conveying the main message and persuading the audience. Moreover, the closing remarks (gratitude, compliments, accusations, instructions for further actions) often play a key role in the further development of the diplomatic meeting.

In conclusion, the information structure of diplomatic speeches at the UNSC underscores the critical role of structured, well-organised, and successful communication between diplomatic representatives.

Abbreviations

The UNSC — The United Nations Security Council
SCAN — Scientific Content Analysis

References

Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and rhetoric. The persuasive power of metaphor*. Springer. <https://link.springer.com/book/10.1057/9780230319899>

D'Acquisto, G. (2017). *A linguistic analysis of diplomatic discourse: UN Resolutions on the question of Palestine*. Cambridge Scholars Publishing.

Global diplomatic forum. (2025, January 28). *Mastering diplomatic speechwriting: Bridging cultures and languages*. LinkedIn. <https://www.linkedin.com/pulse/mastering-diplomatic-speechwriting-bridging-cultures-6ppve>

Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Vol. 1. Reason and the rationalization of society*. Beacon Pres.

Holtseva, M. (2023). *The English diplomatic discourse of the UN Security Council: Its structure and pragmatics* [Doctoral dissertation, Borys Grinchenko Kyiv University]. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46101/> [in Ukrainian].

Kosovych, O., Kotovska, T., & Kulyk, S. (2022). Diplomatic communication. Discourse analysis. *Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Philology. Journalism*, 33(1), Part 1, 156–160. <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.1-1/27>

Kunch, Z., Horodylovska, G., & Shmilyk, I. (2016). *Rhetoric* [Textbook]. Lviv Polytechnic Publishing House [in Ukrainian].

Liu, M., Yan, J., & Yao, G. (2023). Themes and ideologies in China's diplomatic discourse — a corpus-assisted discourse analysis in China's official speeches. *Frontiers in Psychology*, 14, Article 1278240. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1278240>

MasterClass. (2021, August 31). *Antonym meaning explained: Examples and types of antonyms*. MasterClass. <https://www.masterclass.com/articles/antonym-meaning-explained>

Salles, B. (2020). Do lie detection tool really catch liars? *Brazilian Journal of Forensic Sciences, Medical Law and Bioethics*, 9(3), 373–393. [https://doi.org/10.17063/bjfs9\(3\)y2020373-393](https://doi.org/10.17063/bjfs9(3)y2020373-393)

Security Council. (2025a, January 16). *Maintenance of peace and security of Ukraine* [80th year, 9839th meeting]. <https://docs.un.org/en/S/PV.9839>

Security Council. (2025b, February 5). *Reports of the Secretary-General on the Sudan and South Sudan* [80th year, 9855th meeting]. <https://docs.un.org/en/S/PV.9855>

Security Council. (2025c, February 13). *The situation in the Middle East* [80th year, 9858th meeting]. <https://docs.un.org/en/S/PV.9858>

Weigand, E. (2009). *Language as dialogue: From rules to principles of probability*. John Benjamins Publishing.

Zou, L., & Zhu, Y. (2023). A corpus-based analysis of diplomatic directive speech acts. *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, 6(7), 36–44. <https://doi.org/10.32996/ijlt.2023.6.7.4>

Марія Гольцева

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

ІНФОРМАЦІЙНА СТРУКТУРА ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРОМОВ РАДИ БЕЗПЕКИ ООН У СІЧНІ — ЛЮТОМУ 2025 РОКУ

Предметом статті постає інформаційна структура дипломатичних промов у Раді Безпеки ООН у січні — лютому 2025 року, що розглядається в розрізі впливу на результати обговорюваних питань із зосередженням уваги і на нейтральних / формальних промовах, і на тих, що містять неточності або альтернативні наративи. Дослідження аналізує корпус дипломатичних промов за допомогою інструменту Sketch Engine задля виявлення тематичних дихотомій, риторичних стратегій і дискурсивних маркерів. Таким чином, використано кількісний та якісний методологічні підходи для виявлення структури промов і тематичних акцентів. Стаття є актуальною, оскільки демонструє прямий вплив тематики промов та інформаційної структури дипломатичного дискурсу на результати в дипломатії, підкреслюючи, як мова формує консенсус і процеси прийняття міжнародних рішень.

Ця розвідка має на меті з'ясувати, як інформаційна структура дипломатичних промов може вплинути на результати обговорюваних питань у випадках, коли: 1) промови є нейтральними та формальними (378 промов); 2) промови містять ознаки неточності, підтримують альтернативний перебіг подій (59 промов). Що загальніша обговорювана тема, то вищі шанси на формально-нейтральну промову. Отже, тематика дипломатичних промов безпосередньо впливає на саму промову: що буде сказано, як це буде сказано, навіщо саме цю інформацію надають, яку деталь представляють присутнім тощо.

Щодо дипломатичних тем продемонстровано набір концептуально-семантичних комплементарних антонімів — понять «добро» і «зло», які, своєю чергою, розкривають питання дихотомії обговорюваних тем у всіх дипломатичних промовах, а також можуть впливати на остаточні рішення РБ ООН. Розглянуто частотність обговорюваних тем. Після аналізу зібраного корпусу за допомогою Sketch Engine виявлено, що найпоширеніша дихотомія — мир (1090 випадків) vs війна (352 випадки), а допомога (0 випадків) vs перешкоджання (0 випадків) є найслабшою парою опозиції концептуально-семантичних концептів *good vs bad*, і її не згадували під час дипломатичних переговорів РБ ООН у січні — лютому 2025 року.

Основна увага приділяється риторичним стратегіям і тактикам, дискурсивним маркерам, які використовує мовець для переконання присутніх. Врешті-решт результати демонструють, що інформаційна структура дипломатичного дискурсу РБ ООН не лише відображає загальні тенденції міжнародних переговорів, а й служить каталізатором для формування загального консенсусу та колективних дій на світовій арені. Доведено, що середньостатистична дипломатична промова складається з: 1) протокольної формули; 2) смислового ядра; 3) аргументаційної частини; 4) викладу фактів; 5) завершальної

частини, яка може містити вдячність / комплімент / звинувачення / настанову до подальшого розгляду питання тощо. Також показано, як зміна тону, акцентів і тематичної організації промов може розкривати наміри учасників дипломатичних засідань РБ ООН.

Новизна дослідження полягає в іншому погляді на частотність і характер концептуально-семантичних опозицій у щорічних промовах РБ ООН, при цьому відбувається системний опис композиційної структури типової дипломатичної промови, надаючи нові інсайти щодо переконливих та організаційних особливостей сучасного дипломатичного дискурсу.

Ключові слова: дипломатичний дискурс; дипломатичні промови; інформаційна структура промов; дипломатичні теми.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.6>
УДК 811.161.2'367'42"19"

Василь Ожоган

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-3857-7281>
ozhoganvm@ukma.edu.ua

СТАНОВЛЕННЯ ГРАМЕМНОЇ СИСТЕМИ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Метою статті є комплексний аналіз становлення графемної організації категорії часу дієслова в українських граматиках початку ХХ століття — періодові, що вирізняється активною розбудовою національної лінгвістичної традиції та формуванням усталеної терміносистеми. Актуальність дослідження зумовлена потребою системно осмислити теоретичні засади опису часових форм українського дієслова, зокрема дискусійний статус давноминулого / передминулого часу, потрактування якого в тодішніх граматиках зазвичай є варіативним і фрагментарним. У статті проаналізовано корпус східно- та західно-українських граматичних праць у контексті загальних тенденцій упорядкування мовної норми, що дало змогу з'ясувати, як моделювали часові форми і які термінологічні підходи застосовували.

Предметом аналізу є функційно-граматичний статус давноминулого часу та специфіка його інтерпретації в українських граматичних описах початку ХХ століття, а об'єктом — система теоретичних репрезентацій графемної організації категорії часу. Методологія дослідження ґрунтується на описовому методі, що забезпечив систематизацію та узагальнення граматичних характеристик, представлених у джерелах; у процесі аналізу застосовано порівняльні та термінологічні процедури, а також окремі структурно-семантичні підходи.

Головні результати дослідження полягають у виявленні основних тенденцій розвитку граматичної думки: поступового утвердження чотирикомпонентної системи графем категорії часу дієслова, окреслення різних моделей формування давноминулого часу, визначення меж його уживання та варіативності порядку компонентів аналітичних конструкцій, а також розширення й уніфікації термінологічної системи. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі на основі комплексного зіставлення граматичних описів різного типу визначено тенденції формування чотириграфемної системи категорії часу дієслова, яка охоплює і графему давноминулого часу, встановлено термінологічну варіативність позначення давноминулого / передминулого часу, з'ясовано її причини та характеризувано еволюцію граматичних описів цього періоду.

Перспективи подальших студій убачаємо в розширенні історичного опису категорії часу через залучення граматичних джерел кінця ХІХ та міжвоєнного періоду, а також у дослідженні еволюції функціонування давноминулого часу в текстах різних стилів.

Ключові слова: категорія часу дієслова; графема; давноминулий час; передминулий час; українські граматики початку ХХ століття; термінологія; історія мовознавства; аналітичні форми; граматика; лінгводидактичний курс; українська мова.

Постановка проблеми. Початок ХХ століття став важливим етапом у становленні української лінгвістичної думки, зокрема в галузі опису граматичної системи дієслова. У цей період інтенсивно розвивається українська граматична традиція, формуються чіткі підходи до класифікації мовних явищ і єдина система термінів. Особливе місце з-поміж них посідає категорія часу дієслова, яка віддзеркалює складні процеси впорядкування мовної норми та становлення наукової парадигми. Граматики цього періоду пропонують різні моделі системи графем категорії часу дієслова, а найбільш дискусійним постає питання про статус давноминулого / передминулого часу. Попри наявність значного корпусу граматичних праць питання історичного опису цієї графем

часто залишається фрагментарним, що ускладнює цілісне розуміння її місця в системі часових форм української мови. Саме ця невизначеність зумовлює потребу в ґрунтовному аналізі теоретичних підходів початку ХХ століття і формує основну проблему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика графем категорії часу дієслова має тривалу традицію вивчення в українському мовознавстві, однак її еволюційний розвиток і системний опис залишаються на сьогодні недостатньо оприятними. Загальні теоретичні підходи до потрактування системи часів українського дієслова ґрунтовно висвітлено в праці І. Вихованця та К. Городенської (2004). Ці науковці окреслили структуру дієслівних категорій і їхні граматичні

параметри. Важливими для становлення сучасного розуміння темпоральної організації дієслова є монографія В. Русанівського «Структура українського дієслова» (1971) та енциклопедична стаття про плюсквамперфект (2004), де автор детально аналізує семантичні й формальні особливості давноминулого часу. Питання відродження та інтерпретації цієї грами в українській мові порушує також А. Загнітко (1996), який звертає увагу на тенденції реконструкції давніх граматичних категорій. Окремий напрям становлять праці, присвячені розвиткові й унормуванню граматичної термінологійної системи, зокрібно дієслівної. У роботі Р. Домбровського та Н. Ревак (2016) простежено історичні моделі термінотворення форм часу у вітчизняній та античній граматичній традиціях. Дослідження Н. Москаленко (1959) висвітлює формування української граматичної термінології, а праця І. Ярошевич (2006) систематизує терміни на позначення дієслова, його категорій і форм, визначаючи тенденції їхнього розвитку та їхню роль у мовній системі.

Особливості використання давноминулого часу в різних стилях ґрунтовно проаналізовано в студіях О. Крижанівської (2001, 2008), яка досліджує його поширеність і функціонування в розмовному та художньому мовленні. До цього напрямку належить так само праця О. Тараненка, де автор осмислює дієслово в контексті сучасних тенденцій перегляду нормативних засад української літературної мови, акцентуючи зміну норм і зрушення в граматичній системі (2006). Семантичні функції давноминулого часу поглиблено аналізує Л. Попович (Попович, 2012, Попови́й, 2012), яка описує його семантико-граматичні властивості в українській і сербській мовах, указуючи на специфіку вираження відношень попередності й аспектуальних особливостей. О. Андрієв (2016) відзначає актуалізацію незавершеності як одного з варіантів семантичної реалізації давноминулого часу.

Також варто наголосити, що пропонуване дослідження продовжує започатковану в сучасному мовознавстві останнім часом тенденцію комплексно аналізувати граматику певного історичного періоду з метою висвітлення еволюції граматичних явищ і становлення наукових шкіл (Мацюк, 2004; Кобченко, 2018) або виявлення впливу соціополітичних чинників на потрактування граматичних категорій (Ясакова та ін., 2022; Kobchenko et al., 2023). Поряд із цим деякі граматики, розглянуті в цій роботі (див. Грох-Грохольський, 1917; Добровольський, 1918), уперше постають об'єктом лінгвістичного опису.

Актуальність дослідження. У мовознавчих працях українських учених початку ХХ століття відбито не лише прагнення систематизувати часові форми, а й спроби теоретично обґрунтувати структуру часової парадигми, що засвідчує поступове формування викінченої граматичної системи. Аналіз цих описів дає змогу простежити

витоки сучасного потрактування грамом категорії часу дієслова та оцінити внесок ранньої граматичної традиції у формування нормативних підходів. Особливої ваги набуває вивчення давноминулого часу як дискусійної грамом, оскільки різні граматики пропонують неоднакові моделі її місця, статусу й термінологійного позначення. Саме тому аналіз описів грамом категорії часу, запропонованих у граматах цього періоду, є важливим для розуміння еволюції української граматичної традиції та становлення сучасної норми.

Мета дослідження: здійснити комплексний аналіз становлення грамомної системи категорії часу дієслова в українських граматах початку ХХ століття і виявити особливості опису давноминулого / передминулого часу в тодішніх лінгвістичних студіях. **Завдання** наукової статті полягає в тому, аби проаналізувати граматичні праці українських мовознавців означеного періоду щодо класифікації грамом категорії часу дієслова, окреслити тенденції в систематизації часових форм дієслова, визначити статус грамом давноминулого часу в запропонованих граматичних системах, з'ясувати термінологійні підходи до позначення давноминулого / передминулого часу, узагальнити внесок граматичних описів початку ХХ століття у формування сучасної української граматичної парадигми.

Об'єктом дослідження в науковій праці є теоретичні описи грамомної системи категорії часу дієслова в українських граматах початку ХХ століття. **Предметом дослідження** є функційно-граматичний статус давноминулого часу й особливості його інтерпретації в українських граматах зазначеного історичного періоду.

Матеріалом наукової розвідки служать українські граматики початку ХХ століття, у яких представлено теоретичні описи категорії часу дієслова та її окремих грамом. До аналізу залучено праці відомих східно- й західноукраїнських мовознавців, що репрезентують різноманітні підходи до систематизації часових форм дієслова. Залучений корпус охоплює і навчальні, і науково-теоретичні граматики, що уможливило зіставлення різних типів опису граматичних явищ.

Методологія дослідження ґрунтується на *описовому методі*, що забезпечив систематизацію та узагальнення граматичних характеристик, представлених у джерелах. У процесі аналізу застосовано *порівняльні й термінологійні процедури*, а також окремі *структурно-семантичні підходи*, що дали змогу уточнити специфіку грамомної організації категорії часу.

Наукова новизна. У роботі вперше на основі системного аналізу грамастик початку ХХ століття: 1) чітко визначено тенденції формування чотирікомпонентної системи грамом категорії часу дієслова, що охоплює і давноминулий час; 2) встановлено термінологійну варіативність позначення давноминулого / передминулого часу та показано, що її спричинило; 3) схарактеризовано

еволюцію граматичних описів цього періоду від розрізнених підходів до уніфікованої системи.

Виклад основного матеріалу. У граматичних працях початку ХХ століття опис категорії часу дієслова вибудовують на основі поступового впорядкування часових форм, що виявляється в різних концептуальних моделях. У переважній більшості граматик простежуємо тенденцію до чіткішої диференціації часових форм, зокрема через уточнення їхніх морфологічних ознак, функцій і меж уживання. На цьому тлі опис давноминулого / передминулого часу постає індикатором індивідуальної наукової позиції того чи того автора, оскільки саме ця грамама найчастіше варіює в потрактуваннях. Одні граматики подають давноминулий / передминулий час як аналітичну структуру з виразно окресленою семантикою послідовності минулих подій, тоді як інші аналізують його як периферійне утворення, похідне від минулого. Зіставлення цих підходів дасть змогу встановити відмінності в морфологійній інтерпретації, а так само з'ясувати, як автори визначають ступінь самостійності давноминулого часу.

1900 року Ілля Кокорудз і Францішек Конарський уклали польськомовний підручник «Gramatyka języka ruskiego dla Polaków». Автори граматики виокремлюють чотири грамеми категорії часу дієслова, а в самому тексті підручника поряд із польськими термінами на позначення граем категорії часу пропонують у круглих дужках українськомовні відповідники: «*czas terażniejszy* (час теперішній), *czas przeszły* (час минувший), *czas zaprzyszły* (час давноминувший) і *czas przyszły*» (тут відсутній українськомовний відповідник) (1900, с. 84). Щодо давноминулого часу укладачі граматики наводять приклади його аналітичних форм недоконаного й доконаного видів із непрямым порядком складників: *я брав був, я двигав був, я взяв був, я двигнув був* і под. (1900, с. 84).

І. Верхратський у монографії «Про говор галицьких лемків» (1902) аналізує дієслівні форми давноминулого часу в межах чотирикомпонентної системи граем категорії часу, послуговуючись термінами *теперішник* (с. 8), *минушик* (*минувший час*) (с. 9), *давноминушик* (с. 142), *будушик* (с. 9) (1902, с. 142). Це була одна з небагатьох спроб (і то не вельми вдала), коли були запропоновані до вжитку іменникові терміни на позначення граем часу. Можна згадати подібні аналогічні терміни на *-ик*, які вжив на початку ХІХ століття І. Лаврівський у рукописі своєї граматики, що на час появи праці І. Верхратського ще не була відомою, оскільки М. Возняк опублікував опис її уривку лише 1910 року в додатках, розміщених у «Записках Наукового товариства імени Шевченка» (Возняк, 1910). Заслуговує на увагу й схвалення те, що І. Верхратський чітко увиразнив у лемківських говірках, поряд з іншими часовими формами, аналітичні конструкції давноминулого

часу, засвідчуючи тим самим їхнє поширення в усному мовленні. Важливо, що ці форми притаманні дієсловам і недоконаного, і доконаного виду, наприклад: *ходиў (ходил) ем быў, ходиўа (ходила) ем быўа, ходиўо (ходило) ем быўо, пришоў быў додом* (1902, с. 142)¹.

На початку ХХ століття відчутно загострилась потреба унормувати правописні засади й узгодити наукову термінологію української мови. Реалізацією цієї потреби стало видання 1904 року «Руської правописі зі словарцем», у підготовці якого брали участь провідні вчені того часу. Посібник складався з двох частин: розділу «Правопись», який уклали відомі науковці й мовознавці і Наддністрянської, і Наддніпрянської України й затвердило Наукове Товариство імени Шевченка у Львові; та «Словарця», що його підготувала спеціальна Комісія, створена Краєвою шкільною радою, до складу якої входили педагоги та фахівці з мовної нормалізації. Комісія здійснювала добір найуживаніших іншомовних лексем і наукових термінів, зокрема граматичних, що активно функціювали в освітній і науковій практиці. Поява цього видання стала вагомим етапом у формуванні спільних правописних і термінологічних стандартів української мови початку ХХ століття. Показовим є те, що в «Словарці» було збережено традицію, започатковану ще в ХІХ столітті, щодо виокремлення чотирикомпонентної системи граем категорії часу дієслова. Поруч з українськомовними граматичними термінами часу подано їхні відповідники польською мовою: *теперішній (iū): terażniejszy* (с. 133), *минувший: przeszły (zp.)* (с. 85), *будущий: przyszły* (с. 34), *давноминувший (час): zaprzyszły (czas) (zp.)* (с. 48). У посібнику рекомендовано використовувати термін *давноминувший час* для позначення дії, яка відбулась або тривала перед іншою минулою дією. Саме цей термін набув поширення в українській граматичній традиції та був усталений переважно в буковинських і галицьких граматах ХІХ — початку ХХ століття.

У галицькому інтелектуальному середовищі початку ХХ століття паралельно з активним перевиданням граматик і навчальних посібників, укладених наприкінці ХІХ століття, почали виходити друком і нові праці, які були створені з урахуванням модерних підходів до опису української мови. Ці дослідження відіграли важливу роль у формуванні тогочасної шкільної мовної освіти й істотно вплинули на подальший розвиток аналогічних граматик, що почали з'являтися у підросійській Україні. З-поміж найпоширеніших і найбільш авторитетних видань були: «Методична граматика руської мови» В. Коцовського та

¹ Іван Огієнко зазначає: «Верхратський подав силу своїх власних термінів, правда, не завше вироблених» (1908, с. 311), а також підкреслює, що «багато термінів Верхратського — хоч деякі витворені гарно — визначають ся особливою вульгарністю» (1908, с. 311–312). На його думку, «їх занадта штучність, се закінченне скрізь на як ріже вуха» (1908, с. 312).

І. Огоновського (1894; перевидання 1903 і 1912 років); «Руска грамати́ка для шкіл народних» О. Поповича (1897; нове, переглянуте видання 1916 року), його ж «Грамати́ка для народніх шкіл» (1917), адаптована для київського шкільництва. Особливе місце посідали праці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера — їхні «Руська грамати́ка» (1907; 1914) і «Українська грамати́ка» (1919), а також одноосібна праця німецькою мовою С. Смаль-Стоцького «Ruthenische Grammatik» (1913) стали одними з найавторитетніших описів різних рівнів української мови. Широке використання цих підручників у Галичині й поза її межами сприяло поширенню впорядкованих мовних норм і вплинуло на укладачів грамати́к у Наддніпрянській Україні, які на початку ХХ століття лише розпочинали систематизацію українськомовного навчального матеріалу. Отже, галицькі грамати́чні праці цього часу стали не лише основою місцевого освітнього процесу, а й важливим чинником формування підросійської української лінгводидактичної традиції, забезпечивши тяглість і розвиток національних мовних стандартів.

Попри принцип виокремлення трьох часів дієслів, який задекларували В. Коцовський та І. Огоновський, у грамати́ках 1903 і 1912 років, як і в «Методичній грамати́ці руської мови» 1894 року, простежується послідовна увага до давноминулого часу. Автори «Методичної грамати́ки» 1903 і 1912 років зберігають попередню тричленну систему грамем категорії часу, наголошуючи: «відрізняємо при дієсловах еще також і троякий час дійства: теперішній (я читаю — тепер), минувший (я читав, я прочитав, я був прочитав — се вже минуло), і час будучий (я буду читати, я прочитаю — се наступить в будочности)» (1903, с. 48). Водночас, як і в грамати́ці 1894 року, укладачі розгортають внутрішню структуру минулого часу, диференціюючи його з урахуванням видової опозиції дієслів на «діство: минувшее недоконане, минувшее dokonане і давноминувшее» (1903, с. 48). Коли йдеться про давноминувшее діство, то його підкріплено прикладами аналітичних форм давноминулого часу лише dokonаного виду і з прямим порядком слів — *я вже був прочитав* (1903, с. 48). Загалом, зберігаючи триграмемну систему категорії часу дієслова, В. Коцовський та І. Огоновський також надають значну увагу аналітичним конструкціям давноминулого часу (у їхній термінології — *давноминувший*) як на рівні формотворення (1903, с. 53), так і на рівні дієвідмінювання (1903, с. 56). У парадигмі дієвідмінювання запропоновано форми дієслів обох видів: *я був читав, ми були прочитали* (1903, с. 56), що, таким чином, потверджує спадковість грамати́чного опису й наскрізну увагу авторів до давноминулого часу.

У «Рускій грамати́ці» (1907, друге видання) та в підручнику, який був опублікований під назвою «Грамати́ка руської мови» (1914, третє, виправлене

й доповнене видання), С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер послідовно відтворюють і розвивають засадничі положення, сформульовані в першому виданні грамати́ки 1893 року (Руска грамати́ка). Зокрема, у цих працях збережено трикомпонентну модель часової системи дієслова, що охоплює *теперішність* (він сідає, мерзне), *будучність* (він сяде, буде сидати, змерзне, буде мерзнути) та *минувшість* (він сидав, сів, мерз, змерз); опис кожної форми супроводжує добірка ілюстративних прикладів, покликаних продемонструвати її функційні реалізації (1914, с. 91). Подібно до грамати́ки 1893 року у виданнях 1907 і 1914 років укладачі аналогічно подають окрему часову форму, яку автори позначили як *давноминувшість*. Цю форму вони характеризують аналітичними конструкціями на зразок: *я був читав, я читав був, я читав було* (1914, с. 93), які подано у вигляді примітки дрібнішим шрифтом, однак зі збереженням її концептуальної ваги в системному описі. В «Українській грамати́ці» (1919) С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер послідовно дотримуються трикомпонентної системи категорії часу дієслова (с. 130). Як і в попередніх виданнях, вони вказують на можливість уживання давноминулого часу, подаючи відповідні форми в примітках (с. 132). Ілюстративний матеріал залишено без істотних змін: зафіксовано конструкції з прямим і зворотним порядком компонентів (*я був читав / я читав був*), що узгоджується з практикою видань 1907 і 1914 років. Так само, зберігаючи попередню традицію, автори й у виданні 1919 року уточнюють механізм формування давноминулого часу. Вони наголошують, що значення «давноминувшости» може реалізуватись не лише за допомогою аналітичних форм із допоміжним дієсловом *бути*, а й через додавання до форми минулого часу прислівникових елементів *було, бувало, які, за їхнім потрактуванням, «надають йому значіння давноминувшости»* (1919, с. 135). Отже, у виданнях 1907, 1914 і 1919 років простежуємо чітку тяглість щодо засад, окреслених у грамати́ці 1893 року.

Окрім праць, які С. Смаль-Стоцький створив у співавторстві з Ф. Гартнером, 1913 року виходить його одноосібна німецькомовна грамати́ка «Ruthenische Grammatik». У ній автор у межах опису дієвідмінюваної системи українського дієслова поряд із формами минулого, теперішнього та майбутнього часу дієслів dokonаного й недokonаного виду виокремлює також плюсквамперфект, який репрезентований конструкціями *читав був, прочитав був* (1913, S. 89).

Автор «Рускої грамати́ки для шкіл народних» (1916) Омелян Попович, як і в першому виданні 1894 року, послідовно дотримується трикомпонентної системи часових форм дієслова. Він зазначає, що «дієслово має <...> три часи: *теперішність, минувшість і будучність*» (1916, с. 50). Окрім того, О. Попович указує на можливість уживання *давноминушости*, яка, за його поясненням, утворюється шляхом додавання

«до минушости слова: був, була, було, були» (1916, с. 58).

У цей період вагомий внесок у розбудову української шкільної граматичної традиції зробив В. Сімович. Його праці «Практична граматики української мови» (1918) та «Граматики української мови для самонавчання...» (1919) були спрямовані на випрацювання цілісної української мовної норми й орієнтовані і на самоосвіту, і на потреби національної школи. Важливим доповненням до цих видань стала брошура В. Верниволи (В. Сімовича) «Як стати по українському грамотним: коротка правопись з додатком “Дещо з української граматики”» (1919), у якій узагальнено основні орфографічні та граматичні положення.

У посібнику «Практична граматики української мови» (1918) В. Сімович послуговується чотириграмемною системою категорії часу дієслова, виокремлюючи *теперішність*, *минулість*, *давноминулість* і *будучність* (с. 198). Для позначення передминулої дії автор уживає термін, утворений за допомогою форманта *-ість* від прикметникових основ, продовжуючи традицію, яку започаткували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер та підтримав О. Попович². У межах категорії часу він визначає: «1) *теперішність*, коли дія відбувається під час мовлення; <...> 2) *минулість*, коли дія відбулася в минулому; <...> 3) *давноминулість*, коли дія відбувалася або відбулася давно; <...> 4) *будучність*, коли дія ще лише має відбутися» (с. 198).

1919 року в Зальцведелі виходить друком брошура «Як стати по українському грамотним...», у якій В. Сімович (під псевдонімом Василь Верниволя), так само, як і в «Практичній граматиці...», виокремлює чотири грамеми часу дієслова: *теперішній час* або *теперішність*, *минулий час* або *минулість*, *давноминулий час* або *давноминулість*, *будучий час* або *будучність* (с. 59). У цьому виданні автор віддає перевагу двокомпонентним термінам (*теперішній час*, *минулий час* тощо), а форми на *-ість* пропонує як варіантні.

У другому виданні «Граматики української мови» ([19?]) В. Сімович остаточно відмовляється від використання терміноформ *теперішність*, *минулість*, *давноминулість* і *будучність*, змінюючи їх на *теперішній*, *минулий*, *давноминулий* та *будучий* (*прийдешній*) час (с. 251)³. Приклади аналітичних

форм давноминулого часу подано для дієслів і доконаного, і недоконаного виду: *я читав був*, *ти хвалив був*, *він ізів був* (с. 251). Учений також зазначає, що порядок компонентів аналітичної форми є варіантним: «можна казати: *я ніс був* і *я був ніс...*» (с. 277), хоча, як видається, дещо спрощено стверджує, що «де стояти формам помічного дієслова, то рішає саме вухо» (с. 277). У «Граматиці української мови» В. Сімович послідовно окреслює давноминулий час як специфічну рису української мови, наголошуючи на відсутності відповідної форми в російській: «форми давноминулого часу в моск. мові немає» (с. 277).

На початку ХХ століття на території східноукраїнських земель після маніфесту 17 жовтня 1905 року, що певним чином послабив утиски стосовно української мови, з'являється ціла низка грамастик для шкіл, проте й тут спостережені різні підходи щодо потрактування категорії часу, зокрема й місця грамеми давноминулого часу з-поміж інших граем категорії часу.

До прикладу, П. Залозний у «Короткій граматиці української мови» (1906) зазначає, що «дієслова мають чотири часи: *теперішній*, *будучий*, *минулий* і *давноминулий*» (с. 38)⁴. Він продовжує традицію виокремлення чотирікомпонентного поділу часів дієслова, яку започаткували в українському мовознавстві західноукраїнські вчені І. Лаврівський (1815–?), М. Осадца (1862), П. Дячан (1865), І. Кокорудз і Ф. Конарський (1900), І. Верхратський (1902), а також автори «Руської правописі зі словарцем» (Наукове Товариство імені Шевченка, 1904). Прикметно, що П. Залозний свідомо послуговується «галицькими термінами майже цілком» (1906, с. 2), про що він наголошує в передньому слові. Категорії часу у своїй граматиці П. Залозний присвятив окремий параграф (§ 68 «Часи»), де проаналізував осібну кожену з дієслівних форм часу, зокрема й форму давноминулого. Давноминулий час він потрактовує як «дію, що зробилася колись давно, раніш, ніж друга дія минулого часу» (с. 38). Приклади форм давноминулого часу дієслів у «Короткій граматиці української мови» зафіксовано як із прямим порядком слів (*я був написав*, *я був приніс*, *писав був* (с. 38); *був знав*, *був пізнав*, *був ніс*, *був носив* (с. 41)), так і з інверсійним (*писав був*, *написав був* (с. 38); *знав був*, *ніс був*, *приніс був*, *носив був* (с. 41) і под.). Автор зазначає, що такі форми властиві дієсловам доконаного й недоконаного виду. Чотири форми часу дієслів — *теперішній*, *будучий*,

Ради, 1917. — 20 с. (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917). У цьому виданні чотирікомпонентна система часів репрезентована такими термінами: *теперішній час*, *минулий час*, *час давноминулий* і *прийдешній*, *будучий*, *будущий* (с. 6).

⁴ У передмові до «Короткої граматики української мови» (1906) П. Залозний покликається на три наукові праці, що служили йому під час написання підручника: «Методична граматики руської мови» В. Коцовського та І. Огоновського (1904), «Обзорь фонетических особенностей малорусской рѣчи» В. Науменка (1889), «Лекції по історії русскаго языка» О. Соболевського (1891).

² Очевидно, має рацію Н. Москаленко, яка наголошувала, що «ці терміни не можна вважати вдалими», оскільки, з одного боку, «вони двозначні», з іншого — «багаторічна традиція вживання терміну *час* з прикметником <...> не сприяли тому, щоб ці терміни стали загальноживаними» (1959, с. 123).

³ О. Горбач у післяслові до «Граматики української мови» В. Сімовича 1986 року підкреслював, що зміни граматичної термінології були зумовлені «узглядненням нових наддніпрянських грамастик» (2005, с. 440–450). Проте тут варто внести деякі уточнення: очевидно, що на корекцію граматичної термінології В. Сімовича, зокрема й назв грамеми категорії часу, вплинули не лише граматики авторів Наддніпрянської України, а й інші праці, як-от: Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. — К.: Друк. Укр. Центр.

минулий і давноминулий (с. 47) — пропонує П. Залозний і в підручнику «Початкова грамати́ка», що вийшов друком 1918 року. Він зберігає і чотирикомпонентну систему, і термінологійні засади, використані в попередніх працях. Проте певним недоліком цього видання, як видається, є те, що форми давноминулого часу подано разом із формами минулого часу, без окремого опису; також автор не наводить репрезентативних прикладів, а обмежується лише однією аналітичною форою недоконаного виду з інверсійним порядком компонентів — *робив був* (с. 48).

Чотириграмемну систему категорії часу послідовно підтримує й Г. Шерстюк у «Короткій українській граматиці для школи» (1907). Продовжуючи традицію, засвідчену в грамати́ках П. Залозного й інших авторів початку ХХ століття, він так само формулює: «Часів чотири: теперішній, будучий, минулий і давноминулий» (§ 68, с. 38). Отож, грамати́ка Г. Шерстюка цілком уписується в тогочасну східноукраїнську тенденцію до закріплення чотирикомпонентного поділу часів дієслова, значною мірою орієнтовану на напрацювання західноукраїнських мовознавців. У таблиці відмін дієслів (§ 74) Г. Шерстюк подає форми давноминулого часу з інверсійним порядком складників — *пита-в (-ла, -ло) був, пита-ли були, спита-в (-ла, -ло) був, спита-ли були* (1907, с. 45).

Послідовність у виокремленні чотирикомпонентної системи часових форм дієслова, зафіксована в грамати́ках П. Залозного та Г. Шерстюка, простежена також у працях Є. Тимченка. У підручнику «Українська грамати́ка» (1907) він присвячує кожній із чотирьох часових форм — *теперішньому, минулому, передминулому й прийдучому* — окремий параграф (1907, с. 133–134), підкреслюючи структурну рівноправність передминулого часу в межах системи. Передминулий час учений зараховує до «часів описових, або зложених», потрактовуючи його як складену форму. Важливо, що саме від 1907 року Є. Тимченко послідовно послуговується терміном *передминулий час* у своїх дослідженнях, відмовившись від інших варіантів, які він свого часу запропонував у «Русско-малоросійському словарі» (т. 1, 1897). Чотирикомпонентна система дієслівних форм часу зберігається й у наступних виданнях грамати́ки — «Українська грамати́ка» (1917, друге видання) та «Українська грамати́ка для III–IV класи шкіл середніх» (1918). Є. Тимченко не вносить змін ані до способу формування передминулого часу, ані до термінології попри те, що Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в брошурі «Грамати́чна термінологія і правопись...» (1917) рекомендувала використовувати термін *давноминулий час* (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917). У другому виданні грамати́ки 1917 року автор повторює попереднє формулювання: «Передминулий час творить ся за поміччу минулого причасника часив. *бути* — *був* і такого ж причасника

даного часівника» (1917, с. 128). Аналогічні положення репрезентовані і в «Українській граматиці для III–IV класи шкіл середніх» (1918), де запропоновано відповідні форми з прямим порядком компонентів: «*я, ти, він був прийшов; ми, ви, вони були прийшли*» (с. 43). Є. Тимченко виступає одним із найпослідовніших прихильників чотирикомпонентного членування часової системи дієслова й усталеного в його працях терміна *передминулий час*, що зближує його опис із тенденціями, які представлені в інших грамати́ках початку ХХ століття, й водночас виокремлює самого дослідника в площині термінологійної стійкості.

У контексті аналізу грамати́к початку ХХ століття доречно звернути увагу й на фундаментальну працю І. Огієнка — «Історичний словник української грамати́чної термінології», що була опублікована 1909 року в «Записках Українського Наукового Товариства в Києві». На той час це був найґрунтовніший словник у своєму сегменті: у ньому вичерпно репрезентовано грамати́чні терміни, засвідчені в найдавніших манускриптах, словниках, наукових розвідках і підручниках, що побачили світ у південноукраїнській і підросійській Україні до 1909 року. І. Огієнко фіксує кожен термін із зазначенням джерела чи джерел, де він уперше з'являється, а також подає час його фіксації. Стосовно терміна «*время давнопрошедше (plusquam-perfectum)*» у словнику подано низку відповідників: «*czas zaprzyszly, предпрошедшее время, время давно минувшее, давноминувший, часъ давно минувшій, давноминувшість, давноминувше, давноминувшик, давноминулий, часъ давноклішній, давноминулий, передминулий*» (Огієнко, 1909, с. 56). Попри прагнення автора максимально повно відтворити терміносистему, що позначала дію, яка передує іншій минулій дії, у словнику відсутні деякі терміни, представлені в уже опублікованих на той час грамати́ках. Зокрема, йдеться про такі джерела: «*Адельфотес. Грамати́ка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка*» (1591) — *пресовершен(ъ)ное*, Л. Зизаній «*Грамати́ка словенска*» (1596) — *пресовершен(ъ)ное*, «*Грамати́ки или письменница языка Словенскаго тцателемъ въ кратцѣ*» (1638) — *прешѣдшее*, І. Фагоросці «*Русько-угорска ілі мадярска грамати́ка: для скорого й легкаго языка сего обученія*» (1833) — *давно прошедшее время*.

У контексті розглянутої вище терміносистеми варто зупинитись на потрактуванні категорії часу в «Грамати́ці української мови» І. Нечуй-Левицького. Автор виокремлює чотири дієслівні часи — *теперішній, минувший, давноминувший і будучий* — і зазначає: «Дієслова змінюються по часах. Часів чотири: теперішній, минувший, давноминувший і будучий. <...> Давноминувший час дієсловів показує дію, котра робилась колись передніше або давніше, ніж робилася дія минулого часу: *я був робив, ти був змалював, ми були ходили*» (с. 61). У підручнику І. Нечуй-Левицький

подає приклади форм давноминулого часу лише з прямим порядком складників: *я був питає, я була питала, я було питало...* (с. 71).

1917 року, за часів Центральної Ради, з'явився друком документ «Грамматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві», у якому подано систему українських граматичних термінів у співвіднесенні з російськими відповідниками. Члени комісії прагнули впорядкувати наявну терміносистему та виробити власне українські граматичні назви, узагальнивши й критично переосмисливши напрацювання науковців і лінгводидактиків східних та західних українських земель. На шостій сторінці документа подано переклади російськомовних термінів, що позначають грамеми категорії часу: *«время настоящее — теперішній час, время прошедшее — минулий час, время давнопрошедшее — час давно минулий, время будущее — прийдешній, будучий, будучий»* (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917, с. 6) Очевидно, укладачі цілком свідомо виокремлюють форму давноминулого часу поряд із теперішнім, минулим і майбутнім часами, фактично орієнтуючись на її наступну кодифікацію в українському правописі.

У 1910–1920-х роках Г.Голоскевич уклав «Український правописний словничок з короткими правилами правопису», який у той час здобув значну популярність і з 1914 року витримував декілька видань. У другому виданні (1918 року), як і в наступних, що виходили друком без істотних змін або з незначними доопрацюваннями, у розділі «Пояснення граматичної термінології» пропонує такі терміни для позначення граем часу: *будучий час, минулий час, теперішній час* (1918, с. 12). Цими ж термінами автор послідовно оперує й у розділі «Зразки деклінації та кон'югації» (1918, с. 171–186). У розділі «Словничок» (с. 13–145), крім термінів *будучий, -а, -е* (с. 27), *теперішній, -я, -є* (с. 128), *майбутній, -я, -є* (с. 73), фіксується також *давноминулий, -а, -е* (с. 42). Звертає на себе увагу те, що для позначення дії, яка відбудеться після моменту мовлення про неї, автор рекомендує дві термінологійні одиниці — *будучий* і *майбутній*, тоді як окремий словниковий заголовок *минулий час* відсутній. Одночасно в розділі «Пояснення граматичної термінології» не згадано давноминулого часу, а в «Зразках деклінації та кон'югації» не подано прикладів дієслівних форм давноминулого часу. Це, очевидно, свідчить про те, що Г.Голоскевич дотримувався трикомпонентної системи часів дієслів. У пізніших виданнях, зокрема 1929 року, що виходили друком під назвою «Правописний словник», він розширює термінологійну систему. Окрім раніше зафіксованих п'яти термінів — *давноминулий, -ла, -ле* (с. 122), *теперішній, -ня, -не* (с. 394), *будучий, -ча, -че, -чі, -чих* (с. 34), *майбутній, -ня, -не* (с. 284), *минулий, -ла, -ле* (с. 296), він пропонує ще два терміни на позначення дії, що відбулась або

відбудеться перед іншою минулою дією: *давноминулий, -ня, -не* (с. 122) і *передминулий, -ла, -ле* (с. 384). Перший із них, імовірно, увійшов до словника під впливом Є.Тимченка, у працях якого засвідчено термін *давноминулий час* (Тимченко, 1897–1899). Другий з'явився внаслідок активного функціонування в науковому обігу (Тимченко, 1897–1899, 1907, 1917, 1918; Курило 1918b, 1920, 1923, 1925; Горещкий, Шаля 1927; Наконечний 1928) і його нормативного закріплення в першому виданні «Українського правопису» (Народний комісаріят освіти, 1929). Відомо, що «Правописний словник» Г.Голоскевич уклав з урахуванням норм правопису після їх офіційного схвалення та опублікування.

На початку ХХ століття граматики української мови починають з'являтися навіть на периферії, що засвідчує активізацію мовознавчої діяльності поза основними науковими центрами. Зокрема, Ю.Грох-Грохольський, автор підручника «Коротенька початкова граматика української мови» (1917), виданого в м.Козятині, виокремлює три часові форми дієслова: *теперішній, минулий та будучий* (1917а, с. 54). При цьому він зазначає, що «в минулому часі дієслов вживаємо тоді, коли треба показати, що дія одбувалася чи одбулася перше, поперід, вже минула: *просив, був просив, читав, був читав*» (1917а, с. 54). Попри задекларовану трикомпонентну систему в підручнику наведено приклади складених (автор називає їх «складчастими») форм давноминулого часу, хоча відповідний термін не використано. Аналітичні форми фіксуються винятково з прямим порядком слів (1917а, с. 54). Цю специфіку давноминулого часу потверджує додаткове видання того самого року — «Російсько-український словничок граматичних термінів», де для терміна «минулий час складчастий» Ю.Грох-Грохольський запропонував російський відповідник «давноминулий час» (1917b, с. 8). У такий спосіб автор демонструє обізнаність із четвертою часовою граемою, потрактовуючи її як специфічну складену форму, що функційно відповідає давноминулому часові, усталеному в мовознавчій традиції.

Аналогічну трикомпонентну систему граем категорії часу дієслова запропонував П.Петрушевський у підручнику для початкових шкіл «Українська граматика» (1918), виокремлюючи *теперішній, минулий і будучий часи* (1918, с. 45). Разом із тим у передньому слові автор зазначає, що він використав термінологію, «котру ухвалила Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві» (1918, с. 1). Незважаючи на це, П.Петрушевський не включає давноминулого часу навіть на рівні дієвідмінювання, що засвідчує його свідоме дотримання трикомпонентної системи (1918, с. 47–49).

В.Мурський у «Короткій граматиці української мови», яка мала призначення для шкіл та самонавчання, розрізняє три часові форми дієслів: «а) теперішній б) минулий в) будучий» (1918, с. 44).

Однак у «Термінологічному словарі» (1. «Українсько-російському» і 2. «Російсько-українському»), поданому як додаток до підручника, він називає й «час давноминулий» (російською — «время давнопрошедшее») (1918, с. V).

Знаний учений І. Огієнко в підручнику російською мовою «Курсь украинскаго языка» (1918) наголошує, що «українська мова зберегла до цього часу давноминулий час», і роз'яснює, як він утворюється: «За допомогою дієслів *був, була, було, були* і минулого часу дієвідмінюваного дієслова та означає дію, що відбулася в неозначено давній час» (1918, с. 151). Далі автор наводить зразки вживання давноминулого часу і доконаного, і недоконаного виду: «я був ходив, вона була впала, ми були прийшли, дав був. Уже була вмерла, повезли ховати» (1918, с. 151). Хоч у тексті підручника І. Огієнко використовує здебільшого російськомовні терміни для позначення грамем часу, у підрозділі «5. Украинская грамматическая терминология» він подає українські відповідники, зокрема: *давноминулий час, теперішній, теперішність, час минулий і будучий час, будучність, прийдучий час* (1918, с. 219). Застосування терміна *давноминулий час* у його власній системі термінології узгоджується з тенденціями початку ХХ століття, коли цей термін активно входив у науково-освітній обіг граматичних праць, опублікованих у Наддніпрянській Україні. Цю традицію потверджують і рекомендації автора в підрозділі «6. Пособія для изучения украинскаго языка», де наведено перелік граматик і словників української мови, автори яких так само використовували назву *давноминулий час*. Узагальнюючи, І. Огієнко наголошує: «Вживається ця стародавня форма дуже часто і відома на всій території України» (1918, с. 151).

У Брацлаві на Поділлі 1918 року за сприяння «Брацлавських початкових шкіл» М. Добровольський оприлюднив «Коротку українську граматику». У процесі підготовки підручника автор спирався на «Грамматичну термінологію і правопись...» (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917), про що він зазначив у «Передмові» (с. IV). Відповідно для позначення дієслівних форм часу М. Добровольський використовує терміни, рекомендовані в цій брошурі: *теперішній час, минулий час, давноминулий час і будучий час* (с. 20). У такий спосіб учений продовжив традицію чотириграмемної системи категорії часу дієслова, яку започаткували його попередники. У таблиці «Дієзміна» (дієвідмінювання) поряд із дієслівними формами *минулого, теперішнього й будучого часів* автор як рівноправну подає й форму *давноминулого часу*. Він ілюструє її аналітичними конструкціями доконаного й недоконаного виду (на зразок «незавершене тривання» / «завершене тривання»), зокрема: *я, ти, він, вона, воно навча-в [-ла, -ло] був...; я, ти, він, вона, воно навча-в [-ла, -ло] був і под.* (с. 25). «Коротка українська граMATика»

містить також «Українсько-російський словник» (с. 126–140), у якому подано українськомовні терміни з російськомовними відповідниками. Потрібно зазначити, що в «Словнику» М. Добровольський уживає термін *майбутній час* (с. 132), який у тексті не фігурує: там послідовно використано назву *будучий час*.

Майже в той самий час Катеринославське Учительське Товариство спільно з лекторською комісією цього ж товариства підготувало до друку брошуру «Українська граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським Учительським Товариством та лекторською комісією Учительського Товариства», яка, на жаль, вийшла без зазначення року та місця видання. У цій розвідці з-поміж дієслівної термінології запропоновано чотири назви грамем категорії часу дієслова: *теперішній час, минулий час, будучий час і передминулий час* (б. д., с. 3). На відміну від авторів підручників, перекладних словників і рекомендацій, у яких переважно вживано термін *давноминулий час*, укладачі «Української граматичної термінології й правопису...» в межах чотирикомпонентної системи часів віддають перевагу термінові *передминулий час*. Саме цю назву активно пропагували у своїх працях Є. Тимченко (Русско-малоросійській словарь: у 2 т. — Т. 1: А–О, 1897–1899) та його учениця О. Курило (Початкова граMATика української мови, 1918).

Про наявність давноминулого часу в українській мові згадує й М. Грунський у двох виданнях підручника російською мовою «Украинская грамматика» (1918а, 1918б). Характеризуючи систему часових форм українського дієслова, він подає традиційний для граматичних описів початку ХХ століття перелік часів — *настоящее, прошедшее и прошлое, пройдушее время* (1918б, с. 31). Разом із тим дослідник засвідчує й окрему форму давноминулого часу, потрактуючи її як специфічну аналітичну конструкцію: «существуют и формы такъ называемого давнопрошедшего времени, *я, ты, він был читал — какъ бы: когда то давно*» (1918б, с. 33). Отже, М. Грунський фактично фіксує функціонування аналітичної форми давноминулого часу в українській мові та надає їй чітке семантичне витлумачення, пов'язуючи цю граему з дією, що відбулась у віддаленому минулому.

На початку ХХ століття з'являється низка підручників, посібників і наукових праць визначної української дослідниці О. Курило, де вона, зокрема, заторкує питання граматичної будови української мови. Одним із найпомітніших її текстів є «Початкова граMATика української мови» (1918). У розділі, що присвячений дієслову, О. Курило окреслює систему часових форм, у якій виокремлює чотири грами часу: «Дієслова відмінюються по чотирьох часах: теперішньому, минулому, передминулому й прийдучому» (1918б, с. 44). Авторка уточнює, що «передминулий час показує чинність (*хотів був*), що її виконано перед другою

минулою чинністю...» (1918b, с. 44). Використана термінологія засвідчує прямий зв'язок із науковою школою Є. Тимченка, про що О. Курило зазначає в «Передньому слові», дякуючи своєму вчителеві «за подану термінологію й цінні вказівки» (1918b, с. 3).

1919 року О. Курило опублікувала підручник для шкіл і самоосвіти «Курс українського правопису...», де описано лише три часові форми дієслова — *теперішній* (с. 96), *минулий* (с. 103) і *прийдучий* (с. 105). Натомість у праці «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920) вона вводить давноминулий час і вперше детально аналізує співвіднесення між формами передминулого часу та конструкціями із *було*. Дослідниця наголошує на поширеній помилці: «Хто звик по-російському думати, той часто замість форм передминулого часу *почав був, зробив був, хотів був* і т. ін. уживає форм з *було: почав було, зробив було, хотів було*» (1920, с. 20). Розглядаючи приклад «на зборах *постановили було* виплачувати по...» (1920, с. 20), О. Курило підкреслює, що нормативною є форма *постановили були*, оскільки тільки вона відтворює значення часової попередності. Далі авторка чітко розмежує ці конструкції: «Українська мова знає крім форм передминулого часу ще й форми з *було* (також *бувало*), але обидві форми різняться своїм значенням. Передминулий час означає чинність, що відбулася перед другою чинністю. <...> Форма з *було* (і *бувало*) стоїть з формами теперішнього часу й надає чинності в минулому недоконаного й повторного характеру» (1920, с. 20–21). У другому виданні цієї праці (Київ: «Книгоспілка», 1923) дослідниця протиставляє українські форми давноминулого часу російським конструкціям на зразок *хотел было читать*, наголошуючи, що в українській мові такі форми передають «чинність, яка не доходить своєї завершеності», а причину незавершеності пояснює в наступному реченні: «*Пішла було* хлопці, щоб його врятувати, так не можна й близько підступити...» (1923, с. 68). Так само докладно О. Курило характеризує конструкції з *було*: «Українські звороти з *було* і значінням різняться від форм передминулого часу. Форми *було* (і *бувало*) стоять із формами теперішнього часу й надають чинності в минулому недоконаного й повторного характеру: Вона *було* весь двір *веселить* собою як зорею...» (1923, с. 68). Okремо зазначено й русизм *було думав* у вислові: «Це йому дяк таке списав, як він *було думав* залицятися до протопопівни» (1923, с. 68). Попри паралельне використання термінів *передминулий* і *давноминулий час* домінантою для О. Курило залишається перший, що потверджує й «Показчик відзначених у книзі форм і зворотів», де зафіксовано лише термін *передминулий час* (1923, с. 243).

В «Українській граматиці для самонавчання» М. Левицький подає тричленну систему графем категорії часу дієслова, виокремлюючи *теперішній*,

минулий і *будучий час* (1918, с. 67–68). Описуючи минулий час, автор наводить приклади складених форм на зразок *пिताв був, був питав*, що засвідчує функціонування давноминулого часу в українській мові (1918, с. 76); він також уточнює, що допоміжне дієслово *бути* може посідати різні позиції щодо основного дієслова (1918, с. 76). У третьому виданні граматики (1923) М. Левицький зберігає таку саму трикомпонентну систему часових форм (с. 107). Давноминулий час він характеризує як «старовинну, дуже барвисту форму, що в повній силі залишилась в українській мові» (1923, с. 116). У примітці М. Левицький звертає увагу на наявність рудиментарних форм давноминулого часу в російській мові (*хотъл-было пойти, хотъл-было сказать*), протиставляючи їх продуктивним українським формам. Попри емоційно забарвлений характер цих зауваг фактично автор фіксує різний ступінь збереженості давноминулого часу в українській і російській мовах (1923, с. 117).

У мовознавчій брошурі «Українська мова: Конспект занять, переведених у “Лектбюрі” при Харківському Губвіднаросі в квітні-травні 1921 року», яку підготував М. Сулима, представлено чотири часові форми: *теперішній, минулий, будучий* і *давноминулий час* (1921, с. 13). Автор наголошує, що давноминулого часу «немає в російській мові», і визначає його як час, «який означає дію першу з двох минулих» (1921, с. 13). Наведені приклади форм із *був, була, були* демонструють уживання з непрямым порядком компонентів: *почав був читати книжку, а потім облишив; заспівав був; пішла була; почало було; стали були...* (1921, с. 13).

Майк Йогансен у 1923 році опублікував російськомовний самовчитель «Украинский язык», один із перших навчальних курсів української літературної мови для дорослих російськомовних слухачів, які відвідували мовні курси або вивчали українську самостійно. У системі дієслівних форм він виокремлює низку форм часу дієслова: *теперішній час, минулий час, будучину (будущий), будучий час і передминулий час* (1923, с. 44).

У 1920–1930-х роках з'являються дослідження, присвячені історії української граматики, з-поміж яких особливе місце посідає праця П. Бузука «Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії» (1927), де автор у розділі «Кон'югація» удокладно аналізує часову систему дієслова, зосібна форми минулого часу. Учений наголошує, що в українській мові, як і в більшості слов'янських, повністю зникли прості форми минулого часу — аорист (1927, с. 78) та імперфект, занепад якого простежується вже в найдавніших пам'ятках письма (1927, с. 79). Okрім форми минулого часу, похідної від колишнього перфекта, П. Бузук описує давноминулий час, який «визначає подію, що відбулася раніше від другої минулої події: *я вже був це зробив, коли він*

прийшов, або взагалі подію, що давно відбулася» (1927, с. 78). Науковець зазначає, що сучасні українські форми давноминулого часу виникли внаслідок занепаду форм *ієсмь, ієси, ієсть* і вперше засвідчені в пам'ятках XIV століття (1927, с. 79). У прикінцевій виносці він зауважує, що відповідну конструкцію знала й російська мова, де вона збереглась у висловах *жил-был* і *посеял было*, причому в останньому випадку зі сталим елементом *было* (1927, с. 79).

У дослідженні М. Наконечного «Українська мова: програма-конспект: з додатком про новий правопис» (1928) система дієслівних форм охоплює чотири часові грами, з-поміж яких і грама передминулого часу, репрезентована у формах доконаного та недоконаного виду (1928, с. 67). Особливу увагу привертає VII розділ — «Найголовніші граматичні терміни, уживані у книжці, з додатком інших деяких», що фактично становить невеликий українсько-російський словничок. Тут подано відповідники: «Передминулий час, передминулість. Давнопрошедшее время» (1928, с. 237), що засвідчує введення автором поряд із традиційною двокомпонентною назвою *передминулий час* однослівного варіанта *передминулість*. Дослідниця української граматичної термінології Н. Москаленко (1959), а пізніше й І. Ярошевич (2006) зазначають, що однослівні назви часів на *-ість*, які запропонували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, надалі «лише двічі <...> були повторені»⁵ (1959, с. 123) О. Поповичем і М. Наконечним (останнім — як другорядний термін). Загалом погоджуючись із цим твердженням, потрібно уточнити: М. Наконечний повторив не термін на *-ість давноминулість*, а запропонував власний варіант — *передминулість*, який до того ж послідовно використовує в основному тексті «Української мови» та подає в згаданому словниковому розділі. Крім зазначених номінацій (*передминулий час, передминулість*), М. Наконечний послуговується й іншим досить поширеним на той час найменуванням — *давноминулий час* (плюсквамперфект) (1928, с. 68), хоча перевагу все ж віддає термінам, які рекомендовані в «Українському правописі: проєкті» (1926). Учений так само наголошує, що «народня українська мова (в усіх її діалектах), як і добра літературна мова, широко вживає форм передминулости», тоді як «у російській (сьогочасній) мові форм передминулости немає. Сліди колишніх форм передминулого часу знаходимо у висловах “ходил было”, “записала было”, “взяли было” <...> (“было” тут — незмінне: воно не згоджується що-до роду, числа та інш.)» (1928, с. 68). В українській мові, підкреслює М. Наконечний, цим конструкціям відповідають форми з *був, була*,

було, були — тобто форми передминулого часу. Однак в українській мові, за його спостереженнями, під впливом російської ці форми нерідко ігнорують, уживаючи кальковані звороти на зразок *записав було, вступила було* замість нормативних *записав був, вступила була* або ж узагалі обмежуючись формами простого минулого часу (*записав, вступила*) (1928, с. 68).

З-поміж чотирьох дієслівних форм, які виокремлює О. Синявський у «Пораднику української мови» (1922), рівноправною він розглядає також дієслівну форму давноминулого часу і подає приклади складених форм із непрямим порядком компонентів: *я ходив був, я робила була, вони поїхали були* (1922, с. 68). Чотирикомпонентну систему дієслівних форм О. Синявський послідовно підтримує й у пізніших своїх розвідках — «Найголовніші правила української мови: (за новим правописом)» (1929) і «Норми української літературної мови» (1931), хоча в цих дослідженнях він аналізує передминулий час разом із минулим у межах одного параграфа (1929, с. 37; 1931, с. 83–85).

У «Підвищеному курсі української мови» за редакцією Л. Булаховського наголошено на структурній спорідненості передминулого часу з формами минулого: «з формою минулого часу структурно споріднені — передминулий час і умовний спосіб» (1931, с. 169). Важливо, що передминулий час, як і умовний спосіб, утворюється аналітично — шляхом поєднання дієслівної форми минулого часу з формами допоміжного дієслова *бути* (1931, с. 170). Таке трактування узгоджується із загальною концепцією, відповідно до якої аналітичність є визначальною ознакою тих дієслівних форм, що позначають складні часові відношення. У цьому контексті передминулий час (давноминулий) постає як грама, що виражає попередність однієї минулої дії щодо іншої та функційно розширює парадигму минулого часу, поглиблюючи його темпоральну диференціацію.

Висновки.

Проведений аналіз українських граматик дав змогу окреслити головні напрями формування грамемної системи категорії часу дієслова в лінгводидактичному дискурсі початку ХХ століття, оскільки в цей період були випрацювані засади системного підходу до класифікації часів дієслова, а статус давноминулого часу постав одним із центральних у науковому дискурсі.

У граматичних описах зазначеної доби простежено тенденцію до систематизації граем часу дієслова, що виявляється в чіткій диференціації граем теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часів. Порівняно з працями попередніх десятиліть лінгвістичні дослідження початку ХХ століття засвідчують прагнення до логічного й структурно впорядкованого опису темпоральної системи.

Одним із центральних завдань стало визначення місця грами давноминулого / передминулого

⁵ Цю думку можна доповнити, зазначивши, що й І. Огієнко в підручнику «Курсь українського языка» також використовував граматичні терміни на *-ість*. Наприклад: «давноминулий час, теперішній, теперішність, час минулий і будучий час, будучність, прийдучий час» (1918, с. 219).

часу в межах загальної системи граем категорії часу дієслова. У низці граматик давноминулий час аналізують як повноправну граему поряд з іншими часовими формами, натомість в окремих описах його потрактовують як аналітичну форму, похідну від минулого часу, що свідчить про відсутність усталеної термінологійної та концептуальної узгодженості в тогочасній науковій лінгвістичній традиції.

Термінологійна варіативність (давноминувший, давноминулий, давноминулий, передминулий час) віддзеркалює інтенсивні пошуки на початок ХХ століття оптимального найменування для позначення аналітичних темпоральних структур і демонструє вплив різних мовознавчих шкіл у цей період.

Попри окремі розбіжності в класифікації та термінотворенні аналіз джерел потверджує, що саме на початку ХХ століття було засновано чотирикомпонентну систему граем категорії часу дієслова, де давноминулий час отримав окремий статус. Цей етап розвитку української граматичної науки означив перехід від описового до теоретично виваженого моделювання граматичної організації часу.

Вагомим напрацюванням граматик цього періоду є послідовність, системність, логічна чіткість викладу, що створює підґрунтя для подальшої кодифікації української граматичної термінології та формування сучасного опису категорії часу дієслова.

Граматики початку ХХ століття становлять важливий етап розвитку українського лінгводидактичного дискурсу та формують надійну основу для майбутнього унормування дієслівної часової системи. Завдяки теоретичним пошукам цього періоду українська граматична традиція змогла випрацювати цілісну, структуровану й термінологійно усталену систему опису граем категорії часу дієслова.

Перспективними напрямками наукових студій є розширення джерельної бази граматик першої половини ХХ століття, зіставлення української системи часів із моделями інших слов'янських мов, дослідження функціонування давноминулого часу в художніх текстах і живому мовленні, а також аналіз еволюції відповідної термінології в міжвоєнний та радянський періоди.

Покликання

- Андріїв, О. (2016). Давноминулий час із семантикою незавершеної ситуації. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 4, 15–23.
- Вихованець, І. (Ред.), & Городенська, К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Пульсари.
- Возняк, М. (1910). Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ ст. (Ч. Х, ХІ). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 93(1), 90–131.
- Горбач, О. (2005). Василь Сімович і його «Грамматика української мови» (1921). У Л. Ткач (Упор.), & В. Сімович, *Праці* (Т. 1, с. 440–450). Книги–ХХІ.
- Домбровський, Р., & Ревак, Н. (2016). Терміни на позначення дієслівних часів в античних та українських граматики. *Іноземна філологія*, 129, 183–189. <https://doi.org/10.30970/fpl.2016.129.612>

- Загнітко, А. (1996). Знову давноминулий? *Лінгвістичні студії*, 2, 40–45.
- Кобченко, Н. (2018). Становлення теорії синтаксичного зв'язку в українському мовознавстві (XVII — початок ХХ ст.). *Studia z Filologii Polskiej i Słowińskiej*, 53, 164–184. <https://doi.org/10.11649/sfps.2018.011>
- Крижанівська, О. (2001). Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. *Філологія*, 3, 98–101.
- Крижанівська, О. (2008). Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. *Філологія науки*, 80, 141–147.
- Мацюк, Г. (2004). Українське мовознавство крізь призму наукових шкіл. *Вісник Львівського університету*. *Серія: філологічна*, 34(2), 3–11.
- Москаленко, Н. (1959). *Нарис історії української граматичної термінології*. Радянська школа.
- Огієнко, І. (1908). Історія української граматичної термінології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, 1, 94–129.
- Поповиць, Л. (2012). Функції плюсквамперфекта у савременом српском и украинском језику. *Јужнословенски филолог*, 48, 113–145. <https://doi.org/10.2298/JF11268113P>
- Попович, Л. (2012). Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові. У Г. Півторак (Ред.), *Акцентологія. Етимологія. Семантика* (с. 653–672). Наукова думка.
- Русанівський, В. (1971). *Структура українського дієслова*. Наукова думка.
- Русанівський, В. (2004). Плюсквамперфект. У В. Русанівський et al. (Ред.), *Українська мова: Енциклопедія* (2-ге вид., с. 492). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Тараненко, О. (2006). Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови. *Мовознавство*, 2–3, 55–77.
- Ярошевич, І. (2006). Терміни на позначення дієслова, його форм і категорій в українській мові. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. *Філологічні науки*, 60, 72–78.
- Ясакова, Н., Кобченко, Н., & Ожоган, В. (2022). Український вокатив: зміна поглядів на функції морфологічної форми на тлі суспільних трансформацій. *Studia z Filologii Polskiej i Słowińskiej*, 57, Article 2673. <https://doi.org/10.11649/sfps.2673>
- Kobchenko, N., Yasakova, N., & Ozhohan, V. (2023). The interpretation of the vocative case in Ukrainian language education: scientific foundations and socio-political factors. *Cognitive Studies — Études Cognitives*, 23, Article 2813. <https://doi.org/10.11649/cs.2813>

Джерела

- Бузук, П. (1927). *Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії*. Київ-друк.
- Булаховський, Л. (Ред.) (1931). *Підвищений курс української мови: Посібник для педвищів*. Радянська школа.
- Верниволя, В. (Сімович, В.). (1919). *Як стати по українському грамотним: коротка правопись з додатком «Дещо з української граматики»*. Накладом Української Військової Місії в Берліні.
- Верхратський, І. (1902). *Про говор галицьких лемків*. Накладом наукового товариства імені Тараса Шевченка.
- Возняк, М. (1910). Уривок граматики Ів. Лаврівського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 93(6), 155–162.
- Голоскевич, Г. (1918). *Український правописний словничок з короткими правилами правопису* (3-є вид.). Видавниче товариство «Друкар».
- Голоскевич, Г. (1929). *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*.
- Горецький, П., & Шаля, І. (1927). *Українська мова: практично-теоретичний курс* (5-е вид.). Книгоспілка.
- Грамматіки или письменница языка Словенскаго тшательмъ въ кратць издана в Кремьянці року 1638. (1638)*. Друкарня Боявльенського монастиря.

- Грох-Грохольський, Ю. (1917а). *Коротенька початкова граматики української мови* (Вип. 1: Частина етимологічна). Друкарня М. Лівшиця.
- Грох-Грохольський, Ю. (1917б). *Російсько-Український словничок граматичних термінів: додаток до «Коротенької початкової граматики»*. Друкарня М. Лівшиця.
- Грунський, Н. (1918а). *Украинская грамматика*. Видавництво Книгарні Є. Череповського.
- Грунський, Н. (1918б). *Украинская грамматика* (2-е изд.). Голос.
- Добровольський, М. (1918). *Коротка українська граматики: для вищих початкових шкіл, відповідних класів інших шкіл і для самоосвіти. Ч. 1: Словотвір. Читанка і словник. Приклади для писання* (2-ге вид.). Видання Браславських вищих початкових шкіл.
- Дячан, П. (1865). *Методична граматики языка мало-русского*. Вь печатнѣ Ставропігійского Института.
- Еласонський, А. (1591). *Адельфотес. Грамматика доброго лаго-ливаго еллино-словенскаго языка*.
- Залозний, П. (1906). *Коротка граматики української мови* (Ч. 1). Вид. книгарні Г. І. Маркевича.
- Залозний, П. (1918). *Початкова граматики української мови: підручник для початкових і першого класу середніх шкіл* (Кн. 1). Видавництво І. Самоненка.
- Зизаній, Л. (1596). *Грамматика словенска*.
- Йогансен, М. (1923). *Украинский язык: пособие для курсов и самообразования*. Гарт.
- Комісія мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. (1917). *Грамматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві*. Друкарня Української Центральної Ради.
- Коцовський, В., & Огоновський, І. (1894). *Методична граматики руської мови: для IV класи шкіл 5- і 6-класових*. Накладом видавництва книжок шкільних.
- Коцовський, В., & Огоновський, І. (1903). *Методична граматики руської мови: для 4 класи шкіл 5- і 6-класових*. Накладом царсько-королівського Видавництва книжок шкільних.
- Коцовський, В., & Огоновський, І. (1912). *Методична граматики руської мови: для IV класи шкіл 5- і 6-класових* (2-е вид.). Накладом видавництва книжок шкільних.
- Курило, О. (1918а). *Конспект лекцій української мови, читаних учням Інструкторської школи старшин*. Друкарня Шк. Голлов. Управи В. М.
- Курило, О. (1918б). *Початкова граматики української мови* (3-є вид. Ч. 1). Друкарня Товариства «Криниця».
- Курило, О. (1919). *Курс українського правопису: Підручник для шкіл і самонавчання*. Друкарня Товариства «Криниця».
- Курило, О. (1920). *Уваги до сучасної української літературної мови*. Всеукраїнське видавництво, Київська філія.
- Курило, О. (1923). *Уваги до сучасної української літературної мови* (2-е вид.). Книгоспілка.
- Курило, О. (1925). *Уваги до сучасної української літературної мови* (3-є вид.). Книгоспілка.
- Левицький, М. (1918). *Українська граматики для самонавчання* (Ч. 2). Молодик.
- Левицький, М. (1923). *Українська граматики для самонавчання* (3-є вид.). Українське видавництво в Катеринославі.
- Мурський, В. (1918). *Коротка граматики української мови для шкіл та самонавчання: Етимологія. Синтаксис* (3-є вид.). Друкарня Е. Фесенка.
- Наконечний, М. (1928). *Українська мова: Програма-конспект: З додатком про новий правопис український*. РУХ.
- Народний комісаріят освіти УСРР, & Державна Комісія для впорядкування українського правопису. (1926). *Український правопис: Проект*. Державне видавництво України.
- Народний комісаріят освіти. (1929). *Український правопис*. Державне видавництво України.
- Наукове Товариство імені Шевченка. (1904). *Руська правопись зі словарцем*.
- Нечуй-Левицький, І. (1913). *Грамматика українського языка: для двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народніх шкіл. Ч. 1: Етимологія*. Друкарня Другої Артлі.
- Огієнко, І. (1918). *Курсь украинскаго языка, Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка: Пособіе для студенто́въ, учителей и учащихъ старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній*. Издательство книжного магазина Е. Череповскаго.
- Огієнко, І. (1909). *Историчний словник української граматичної термінології. Записки Українського Наукового Товариства в Києві, 4, 49–89*.
- Осадца, М. (1862). *Грамматика руского языка*. Вь пѣчатни Института Ставропігійского.
- Петрушевський, П. (1918). *Українська граматики для початкових шкіл* (3-є вид.). Сіач.
- Попович, О. (1894). *Руска граматики для шкіл народних (До читанки для 3. і 4. року науки)*. Накладом видавництва книжок шкільних.
- Попович, О. (1916). *Руска граматики для шкіл народних: Пересмотрене видане тексту з року 1912* (Ч. 2). Видавництво шкільних книжок.
- Попович, О. (1917). *Грамматика для народніх шкіл* (Ч. 1). Видавництво товариства «Вернигора».
- Синявський, О. (1922). *Порадник української мови* (В. Сімович пристосував до буденного вжитку). Космос.
- Синявський, О. (1929). *Найголовніші правила української мови (за новим правописом)*. Держвидав України.
- Синявський, О. (1931). *Норми української літературної мови*. Українське видавництво.
- Сімович, В. (1918). *Практична граматики української мови*. Видання товариства «Український рух».
- Сімович, В. (1919). *Грамматика української мови: Для самонавчання та в допомогу шкільній науці* (2-е вид.). Українська накладня.
- Смаль-Стоцький, С., & Гартнер, Ф. (1907). *Руска граматики (2-е вид.)*. Накладом Краєвого фонду.
- Смаль-Стоцький, С., & Гартнер, Ф. (1914). *Грамматика руської мови* (3-є вид.). Книгарня товариства ім. Шевченка.
- Смаль-Стоцький, С., & Гартнер, Ф. (1919). *Українська граматики*. Накладом Руської Книгарні.
- Сулима, М. (1921). *Українська мова: Конспект занять, переведених у «Лектбюрі» при Харківському Губвіднаросі в квітні-травні 1921 року*. Всеукраїнське Державне Видавництво.
- Тимченко, Є. (1897–1899). *Русско-малоросійській словарь. Т. 1: А–О*. Типографія Імператорського Університету св. Володимира Н. Т. Корчак-Новицького.
- Тимченко, Є. (1907). *Українська граматики* (Ч. 1). Друкарня Товариства Н. А. Гирич.
- Тимченко, Є. (1917). *Українська граматики* (2-ге вид.). Товариство «Час» у Києві.
- Тимченко, Є. (1918). *Українська граматики: Для III і IV класи шкіл середніх*. Друкарня Товариства «Криниця».
- Українська граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським Учительським Товариством та лекторською комісією Учительського Товариства*. (б. д.). Каменяр.
- Уманець, М., & Спілка. (1893–1898). *Словарь російсько-український. Т. 1: А–К*. Наукове Товариство імені Шевченка.
- Фагоросці, І. (1833). *Русько угорска ілі малярска граматики: для скорого й легкаго языка сего обученія*. Типом Арменскіх Отец.
- Шерстюк, Г. (1907). *Коротка українська граматики для школи* (Ч. 1). Український учитель.
- Kokorudz, E., & Konarski, F. (1900). *Gramatyka języka ruskiego dla Polaków*. Nakładem K. S. Jakubowskiego.
- Smal-Stockyj, S. (1913). *Ruthenische Grammatik*. G. J. Göschensche Verlagshandlung G.m.b.H.

References (translated and transliterated)

- Andriiv, O. (2016). Davnomynulyi chas iz semantykoiu nezavershenoi situatsii [The past perfect tense with the semantics of an unfinished action]. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 4, 15–23.
- Dombrovskiy, R., & Revak, N. (2016). Terminy na poznachennia diieslivnykh chasiv v antychnykh ta ukrainskykh hramatykyv [Terms denoting verb tenses used by ancient and Ukrainian grammarians]. *Inozemna filolohiia*, 129, 183–189. <https://doi.org/10.30970/fpl.2016.129.612>
- Horbach, O. (2005). Vasyl Simovych i yoho "Hramatyka ukrainskoi movy" (1921) [Vasyl Simovych and his Grammar of the Ukrainian Language (1921)]. In L. Tkach (Comp.), & V. Simovych, Pratsi [Works] (Vol. 1, pp. 440–450). Knyhy–XXI.
- Kobchenko, N. (2018). Stanovlennia teorii syntaktychnoho zviazku v ukrainskomu movoznavstvi (XVII — pochatok XX st.) [The development of the theory of syntactic connection

- in Ukrainian linguistics (17th — early 20th centuries)]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 53, 164–184. <https://doi.org/10.11649/sfps.2018.011>
- Kobchenko, N., Yasakova, N., & Ozhohan, V. (2023). The interpretation of the vocative case in Ukrainian language education: scientific foundations and socio-political factors. *Cognitive Studies — Études Cognitives*, 23, Article 2813. <https://doi.org/10.11649/cs.2813>
- Kryzhanivska, O. (2001). Sposterezhennia za vzhvanniam form davnomynuloho chasu v rozmovno-pobutovomu movlenni [Observation of the use of the past perfect tense forms in colloquial speech]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Filolohiia*, 3, 98–101.
- Kryzhanivska, O. (2008). Davnomynulyi chas v ukrainskii movi: status, osoblyvosti funktsionuvannia [The past perfect tense in the Ukrainian language, its status and functioning characteristics]. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Filolohichni nauky*, 80, 141–147.
- Matsiuk, H. (2004). Ukrainske movoznavstvo kriz pryizmu naukovykh shkil [Ukrainian linguistics through the lens of science schools]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: filolohichna*, 34(2), 3–11.
- Moskalenko, N. (1959). *Narys istorii ukrainskoi hramatychnoi terminolohii* [An outline of the history of Ukrainian grammatical terminology]. Radianska shkola.
- Ohiienko, I. (1908). Istoriiia ukrainskoi hramatychnoi terminologii [The history of Ukrainian grammatical terminology]. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi*, 1, 94–129.
- Popovič, Jb. (2012). Funktsije pluskvamperfekta u savremenom srpskom i ukrajinskom jeziku [The functions of the past perfect tense in contemporary Serbian and Ukrainian]. *Juzhnoslovenski filolog*, 48, 113–145. <https://doi.org/10.2298/JFI1268113P>
- Popovych, L. (2012). Hramatychni ta semantychni funktsii pluskvamperfekta v suchasni ukrainskii movi [The grammatical and semantic functions of the past perfect tense in contemporary Ukrainian]. In H. Pivtorak (Ed.), *Aktsentolohiia. Etymolohiia. Semantyka* [Accentology. Etymology. Semantics] (pp. 653–672). Naukova dumka.
- Rusanivskiy, V. (1971). *Struktura ukrainskoho diieslova* [The structure of Ukrainian verbs]. Naukova dumka.
- Rusanivskiy, V. (2004). Pluskvamperfekt [The past perfect tense]. In V. Rusanivskiy et al. (Ed.), *Ukrainska mova: Entsyklopediia* [Ukrainian language: an Encyclopedia] (2nd ed., p.492). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Taranenko, O. (2006). Diieslovo v konteksti suchasnykh tendentsii do perehliadu normatyvnykh zasad ukrainskoi literaturnoi movy [Verbs in the context of contemporary trends in revising the normative foundations of the Ukrainian literary language]. *Movoznavstvo*, 2–3, 55–77.
- Vozniak, M. (1910). Studii nad halatsko-ukrainskymy hramatykamy XIX st. [Studies on Galician-Ukrainian grammars of the 19th century] (Vol. X, XI). *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 93(1), 90–131.
- Vykhovanets, I. (Ed.), & Horodenska, K. (2004). *Teoretychna morfologhiia ukrainskoi movy* [Theoretical morphology of the Ukrainian language]. Pulsary.
- Yaroshevych, I. (2006). Terminy na poznachennia diieslova, yoho form i katehorii v ukrainskii movi [Terms denoting verbs, their forms and categories in the Ukrainian language]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia". Filolohichni nauky*, 60, 72–78.
- Yasakova, N., Kobchenko, N., & Ozhohan, V. (2022). Ukrainskyi vokatyv: zmina pohliadiv na funktsii morfologiinoi formy na tli suspilnykh transformatsii [The Ukrainian vocative: a shift in the views on the functions of morphological form in the context of societal changes]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2673. <https://doi.org/10.11649/sfps.2673>
- Zahnitko, A. (1996). Znovu davnomynulyi? [The past perfect again?] *Linhvistychni studii*, 2, 40–45.
- Buzuk, P. (1927). *Narys istorii ukrainskoi movy. Vstup, fonetyka i morfologhiia z dodatkom istorychnoi khrestomatii* [An outline of the history of the Ukrainian language. Introduction, phonetics, and morphology with a historical anthology appendix]. Kyiv-druk.
- Diachan, P. (1865). *Metodichna gramatika yazyka malo-ruskogo* [Methodological grammar of the Little Russian language]. V pechatn' Stavropigiiskogo Instituta.
- Dobrovolskyi, M. (1918). *Korotka ukrainska hramatyka: dlia vyshchykh pochatkovykh shkil, vidpovidnykh klasiv ynshykh shkil i dlia samoosvity. Ch. 1: Slovtvir. Chytanka i slovnyk. Pryklady dlia pysannia* [A Brief Ukrainian Grammar: for upper elementary schools, corresponding grades in other schools, and for self-study. Part 1: Word Formation. Reader and Dictionary. Examples for Writing] (2nd ed.). Vydannia Bpaslavskykh vyshchykh pochatkovykh shkil.
- Elasonskiy, A. (1591). *Adelfotes. Grammatika dobroglagolivago ellino-slovenskago yazyka* [Adelphotes. Grammar of the good Hellenic-Slavonic language].
- Fahorossi, I. (1833). *Rusko uhorska ili madyarska grammatika: dlya skorago y legkago yazyka sego obucheniya* [Ruthenian-Hungarian or Magyar grammar: For the quick and easy learning of this language]. Typom Armenskikh Otets.
- Grammatiki ili pismennitsa yazyka Slovenskago tshchatelem v kratts' izdana v Kremyantsi roku 1638* [Grammar or writing of the Slovenian language, carefully published in Kremenets in 1638]. (1638). Drukarnia Bohoiavlenskoho monastiria.
- Holoskevych, H. (1918). *Ukrainskyi pravopysnyi slovnychok z korotkymy pravylamy pravopysu* [Ukrainian spelling dictionary with brief spelling rules] (3rd ed.). Vydavnyche tovarystvo "Drukar".
- Holoskevych, H. (1929). *Pravopysnyi slovnyk (za normamy Ukrainskoho pravopysu Vseukrainskoi Akademii Nauk)* [Spelling dictionary (based on the Ukrainian spelling rules of the National Academy of Sciences of Ukraine)].
- Horetskyi, P., & Shalia, I. (1927). *Ukrainska mova: praktychno-teoretychnyi kurs* [Ukrainian language: a practical and theoretical course] (5th ed.). Knyhospilka.
- Hrokh-Hrokholskyi, Yu. (1917a). *Korotkenka pochatkova hramatyka ukrainskoi movy (Vyp. 1: Chastyna etymolohychna)* [A brief introduction to Ukrainian grammar (issue 1: Etymological section)]. Drukarnia M. Livshytsia.
- Hrokh-Hrokholskyi, Yu. (1917b). *Rosiisko-Ukrainskyi slovnychok hramatychnykh terminiv: dodatok do "Korotkenki pochatkovo hramatyky"* [Russian-Ukrainian glossary of grammatical terms: supplement to "A brief introduction to Ukrainian grammar"]. Drukarnia M. Livshytsia.
- Hrunskii, N. (1918a). *Ukrainskaya grammatika* [Ukrainian grammar]. Vydavnytstvo Knyharni Ye. Cherepovskoho.
- Hrunskii, N. (1918b). *Ukrainskaya grammatika* [Ukrainian grammar]. (2nd ed.). Golos.
- Kokorudz, E., & Konarski, F. (1900). *Gramatyka jazyka ruskiego dla Polakow*. Nakladem K. S. Jakubowskiego.
- Komisiiia movy pry Ukrainskomu t-vi shkilnoi osvity v Kyievi [Language Commission of the Ukrainian Society of School Education in Kyiv]. (1917). *Hramatychna terminolohiia i pravopys, ukhvaleni Komisiieiu movy pry Ukrainskomu t-vi shkilnoi osvity v Kyivi* [Grammatical terminology and spelling adopted by the Language Commission of the Ukrainian Society of School Education in Kyiv]. Drukarnia Ukrainskoi Tsentralnoi Rady.
- Kotsovskiy, V., & Ohonovskiy, I. (1894). *Metodychna hramatyka ruskoj movy: dlia IV klasy shkil 5- i 6-klasovykh* [Methodological grammar of the Ruthenian language: for the 4th grade of 5- and 6-grade schools]. Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Kotsovskiy, V., & Ohonovskiy, I. (1903). *Metodychna hramatyka ruskoj movy: dlia 4 klasy shkil 5- i 6-klasovykh* [Methodological grammar of the Ruthenian language: for the 4th grade of 5- and 6-grade schools]. Nakladom tsarsko-korolivskoho Vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Kotsovskiy, V., & Ohonovskiy, I. (1912). *Metodychna hramatyka ruskoj movy: dlia IV klasy shkil 5- i 6-klasovykh* [Methodological grammar of the Ruthenian language: for the 4th grade of 5- and 6-grade schools] (2nd ed.). Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Kurylo, O. (1918a). *Konspekt lektsii ukrainskoi movy, chytanykh uchniam Instruktorskoj shkoly starshyn* [Lecture notes on the Ukrainian language, read to students of the Instructor School for Officers]. Drukarnia Shk. Holov. Upravy V. M.

Sources

Bulakhovskiy, L. (Ed.) (1931). *Pidvyshchenyi kurs ukrainskoi movy: Posibnyk dlia pedvyshchiv* [Advanced Ukrainian language course: A handbook for pedagogical universities]. Radianska shkola.

- Kurylo, O. (1918b). *Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy* [Elementary Ukrainian grammar] (3rd ed. Part 1). Drukarnia Tovarystva "Krynytsia".
- Kurylo, O. (1919). *Kurs ukrainskoho pravopysu: Pidruchnyk dlia shkil i samonavchannia* [Ukrainian spelling course: A textbook for schools and self-study]. Drukarnia Tovarystva "Krynytsia".
- Kurylo, O. (1920). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Considerations on the contemporary Ukrainian literary language]. Vseukrainske vydavnytstvo, Kyivska filia.
- Kurylo, O. (1923). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Considerations on the contemporary Ukrainian literary language] (2nd ed.). Knyhospilka.
- Kurylo, O. (1925). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Considerations on the contemporary Ukrainian literary language] (3rd ed.). Knyhospilka.
- Levytskyi, M. (1918). *Ukrainska hramatyka dlia samonavchannia* [Ukrainian grammar for self-study] (Part 2). Molodyk.
- Levytskyi, M. (1923). *Ukrainska hramatyka dlia samonavchannia* [Ukrainian grammar for self-study] (3rd ed.). Ukrainske vydavnytstvo v Katerynoslavi.
- Murskyi, V. (1918). *Korotka hramatyka ukrainskoi movy dlia shkil ta samonavchannia: Etymolohiia. Syntaksys* [A brief grammar of the Ukrainian language for schools and self-study: Etymology. Syntax] (3rd ed.). Drukarnia E. Fesenka.
- Nakonechnyi, M. (1928). *Ukrainska mova: Prohrama-konspekt: Z dodatkom pro novyi pravopys ukrainskyi* [Ukrainian language: Program outline: With an appendix on the new Ukrainian spelling rules]. RUKH.
- Narodnii komisariat osvity. (1929). *Ukrainskyi pravopys* [Ukrainian spelling]. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy
- Narodnyi komisariat osvity USRR, & Derzhavna Komisiia dlia vporiadkuvannia ukrainskoho pravopysu. (1926). *Ukrainskyi pravopys: Proiekt* [Ukrainian spelling: Project]. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
- Naukove Товариство імені Шевченка. (1904). *Ruska pravopys zi slovarntsem* [Ruthenian spelling with dictionary].
- Nechui-Levytskyi, I. (1913). *Hramatyka ukrainskoho yazyka: dlia dvokh nyzhchyykh klasiv himnazii ta dlia dvokhklassnykh i trokhklassnykh narodnykh shkol. Ch. 1: Etymolohiia* [Grammar of the Ukrainian language: for the two lower grades of secondary schools and for two-grade and three-grade elementary schools. Part 1: Etymology]. Drukarnia Druhoi Artii.
- Ogienko, I. (1918). *Kurs ukrainskago yazyka, Iz lektsiy po istorii ukrainskago yazyka: Posobie dlya studentov, uchiteley i uchashchikhsya starshikh klassov srednykh uchebnykh zavedeniy* [Ukrainian language course, from lectures on the history of the Ukrainian language: A guide for students, teachers, and upper-level secondary school pupils]. Izdatelstvo knizhnogo magazina Ye. Cherepovskago.
- Ohienko, I. (1909). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoi hramatychnoi terminologii* [Historical dictionary of Ukrainian grammatical terminology]. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi*, 4, 49–89.
- Osadtsa, M. (1862). *Gramatika ruskogo yazyka* [Grammar of the Ruthenian language]. V p'chatni Instituta Stavropigiiskogo.
- Petrushevskiy, P. (1918). *Ukrainska hramatyka dlia pochatkovykh shkil* [Ukrainian grammar for elementary schools] (3rd ed.). Siach.
- Popovych, O. (1894). *Ruska hramatyka dlia shkil narodnykh (Do chytanky dlia 3. i 4. roku nauky)* [Ruthenian grammar for public schools (For readers in the 3rd and 4th years of study)]. Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Popovych, O. (1916). *Ruska hramatyka dlia shkil narodnykh: Peresmotrene vydanie tekstu z roku 1912* [Ruthenian grammar for public schools: Revised edition of the 1912 text] (Part 2). Vydavnytstvo shkilnykh knyzhok.
- Popovych, O. (1917). *Hramatyka dlia narodnykh shkil* [Grammar for public schools] (Part 1). Vydavnytstvo tovarystva "Vernyhora".
- Sherstiuk, H. (1907). *Korotka ukrainska hramatyka dlia shkoly* [Brief Ukrainian grammar for school] (Part 1). Ukrainskyi uchytel.
- Simovych, V. (1918). *Praktychna hramatyka ukrainskoi movy* [Practical grammar of the Ukrainian language]. Vydannia tovarystva "Ukrainskyi rukh".
- Simovych, V. (1919). *Hramatyka ukrainskoi movy: Dlia samonavchannia ta v dopomohu shkilni nautsi* [Grammar of the Ukrainian language: For self-study and to help with schoolwork] (2nd ed.). Ukrainska nakladnia.
- Smal-Stotskyi, S. (1913). *Ruthenische Grammatik*. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung G.m.b.H.
- Smal-Stotskyi, S., & Gartner, F. (1907). *Ruska hramatyka* [Ruthenian grammar] (2nd ed.). Nakladom Kraievoho fondu.
- Smal-Stotskyi, S., & Gartner, F. (1914). *Hramatyka ruskoj movy* [Grammar of the Ruthenian language] (3rd ed.). Knyharnia tovarystva im. Shevchenka.
- Smal-Stotskyi, S., & Gartner, F. (1919). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar]. Nakladom Ruskoj Knyharni.
- Sulyma, M. (1921). *Ukrainska mova: Konspekt zaniat, perevedenykh u "Lektbiuri" pry Kharkivskomu Hubvidnarosi v kvitnitravni 1921 roku* [Ukrainian language: Lecture notes translated at the "Lektbyuro" under the Kharkiv Provincial Department of Public Education in April-May of 1921]. Vseukrainske Derzhavne Vydavnytstvo.
- Syniavskiy, O. (1922). *Poradnyk ukrainskoi movy* [Ukrainian language guide] (V. Simovych prystosuvav do budennoho vzhytku). Kosmos.
- Syniavskiy, O. (1929). *Naiholovnishii pravyla ukrainskoi movy (za novym pravopysom)* [The most important rules of the Ukrainian language (according to the new spelling rules)]. Derzhvydav Ukrainy.
- Syniavskiy, O. (1931). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy* [Norms of the Ukrainian literary language]. Ukrainske vydavnytstvo.
- Tymchenko, Ye. (1897–1899). *Russko-malorossiyskiy slovar. T. 1: A–O* [Russian-Little Russian dictionary]. Typohrafiia Imperatorskoho Universytetu sv. Volodymyra N. T. Korchak-Novytskoho.
- Tymchenko, Ye. (1907). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar] (Part 1). Drukarnia Tovarystva N. A. Hyrych.
- Tymchenko, Ye. (1917). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar] (2nd ed.). Tovarystvo "Chas" u Kyivi.
- Tymchenko, Ye. (1918). *Ukrainska hramatyka: Dlia III i IV klasyi shkil serednykh* [Ukrainian grammar: For the 3rd and 4th grades of secondary schools]. Drukarnia Tovarystva "Krynytsia".
- Ukrainska hramatychna terminolohiia y pravopys, ukhvaleni Katerynoslavskym Uchytelskym Tovarystvom ta lektorskoiu komisiieiu Uchytelskoho Tovarystva* [Ukrainian grammatical terminology and spelling, approved by the Katerynoslav Teachers' Society and the Teachers' Society's lecturers' committee]. (n. d.). Kameniar.
- Umanets, M., & Spilka. (1893–1898). *Slovar rosyisko-ukrainskyi. T. 1: A–K* [Russian-Ukrainian dictionary. Vol. 1: A–K]. Naukove Tovarystvo imeny Shevchenka.
- Verkhratskyi, I. (1902). *Pro hovor halytskykh lemkiu* [On the dialect of the Galician Lemkos]. Nakladom naukovoho tovarystva imeny Tarasa Shevchenka.
- Vernyvolia, V. (Simovych, V.). (1919). *Yak staty po ukrainskomu hramotnym: korotka pravopys z dodatkom "Deshcho z ukrainskoi hramatyky"* [How to become literate in Ukrainian: a brief spelling guide with an appendix entitled "Some Ukrainian grammar"]. Nakladom Ukrainskoi Viiskovoi Misii v Berlini.
- Vozniak, M. (1910). *Uryvok hramatyky Iv. Lavrivskoho* [Excerpt from Iv. Lavrivskiy's grammar book]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 93(6), 155–162.
- Yohansen, M. (1923). *Ukrainskyi yazyk: posobie dlya kursov i samoobrazovaniya* [Ukrainian language: a guide for courses and self-study]. Hart.
- Zaloznyi, P. (1906). *Korotka hramatyka ukrainskoi movy* [A brief grammar of the Ukrainian language] (Part 1). Vyd. knyharni H. I. Markevycha.
- Zaloznyi, P. (1918). *Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy: pidruchnyk dlia pochatkovykh i pershoho klasu serednykh shkil* [Elementary grammar of the Ukrainian language: A textbook for elementary and first grade secondary schools] (Book 1). Vydavnytstvo I. Samonenka.
- Zyzanii, L. (1596). *Hramatyka slovenska* [Slovenian grammar].

Vasyl Ozhohan

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

THE EVOLUTION OF THE GRAMMATICAL CATEGORY OF VERB TENSE IN EARLY 20th-CENTURY UKRAINIAN GRAMMAR BOOKS

The article aims to provide a comprehensive analysis of the development of the system of grammatical tense forms. This analysis is based on Ukrainian grammar books of the early twentieth century — a period marked by the active consolidation of the national linguistic tradition and the formation of a coherent terminological system. The relevance of the study stems from the need to systematically conceptualize the theoretical foundations for describing Ukrainian verbal tense forms, particularly the debated status of the past perfect, whose interpretation in grammar books of that period is variable and fragmentary. The article examines a set of grammar descriptions from eastern and western Ukraine within the broader context of language-norm codification, which enables the determination of how the tense system was modelled and the terminological approaches employed.

The study focuses on the grammatical status of the past perfect and the specific features of its interpretation in early twentieth-century Ukrainian grammar books. The study's methodology is based on the descriptive method, which ensures the systematization and generalization of the grammatical characteristics presented in the sources. The analysis also employs comparative and terminological procedures, as well as selected structural-semantic approaches.

The main findings of the research involve identifying key trends in the development of grammatical thought: the gradual establishment of a four-component tense system; outlining different models for forming the past perfect; determining the boundaries of its use; the variability of word order within analytical constructions; and the expansion and unification of the terminological system. The scholarly novelty of the study lies in the comprehensive comparison of grammatical descriptions of various types, which made it possible to determine the tendencies in the formation of a four-component tense system including the past perfect, to establish terminological variation in designating the past perfect, to explain the factors that facilitated this variability, and to characterize the evolution of grammatical descriptions of the period.

Prospects for further research include expanding the historical description of the tense category by incorporating grammatical sources from the late nineteenth century and the interwar period, as well as studying the evolution of the past perfect in texts representing different styles and genres.

Keywords: verbal tense; grammatical category; past perfect; Ukrainian grammar books of the early 20th century; terminology; history of linguistics; analytical tense forms; grammar; language education discourse; Ukrainian language.

Стаття надійшла до редколегії 21.08.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.7>
УДК 811.161.2'35(09):070(477.87)

Василь Шаркань

Ужгородський національний університет
пл. Народна, 3, Ужгород, 88000, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-9162-5756>
vasyl.sharkan@uzhnu.edu.ua

«МЪШАТИ ГОРОХ З КАПУСТОЮ ГОДЪ»: ПРОБЛЕМАТИКА Й ПРАГМАТИКА ПРАВОПИСНИХ ДИСКУСІЙ У ЖУРНАЛІ «ПОДКАРПАТСЬКА РУСЬ»

Метою цієї статті є аналіз проблематики й прагматики правописних дискусій на сторінках науково-педагогічного журналу «Подкарпатська Русь» (1923–1936). Актуальність дослідження зумовлена тим, що в період між двома світовими війнами мовно-правописне питання на Закарпатті було не лише філологічною, а й ідейно-політичною проблемою, а його вивчення дає змогу глибше зрозуміти процеси становлення української мови в регіоні. Дослідження позиції часопису є цікавим з огляду на те, що як офіційне видання Педагогічного товариства Підкарпатської Русі він був змушений балансувати між адміністративними вимогами щодо використання етимологічного правопису й суспільним запитом на фонетичну систему.

Предметом аналізу є дискусії про проблеми правопису в журналі. Розглянуто еволюцію мовно-правописної позиції видання — від початкової орфографічної строкатості й непослідовного вжитку офіційно запровадженого етимологічного правопису («панькевичівки») до поступового обґрунтування потреби переходу на фонетичну систему письма. У дослідженні застосовано методи контент-аналізу для виявлення ключових тем, історико-порівняльний метод для контекстуалізації дискусій і лінгвопрагматичний аналіз для вивчення комунікативних стратегій учасників.

Результати дослідження демонструють, що в часописі було ініційовано обговорення ряду орфографічних питань, зокрема передавання звука [л] у словах іншомовного походження (стаття Я. Голоти) й унормування написання та відмінювання прізвищ (ініціатива ужгородських учителів і відповідь І. Панькевича). Важливою у виданні стала «Язикова анкета» 1929 року, у якій перед освітянською спільнотою поставили вибір між «малоруською» (українською) та «великоруською» мовно-культурними орієнтаціями, етимологічним і фонетичним правописом. Установлено, що учасники дискусій удавались до різних комунікативних стратегій: від експресивної риторики переконання й конструктивної позиції до мобілізації та легітимізації своєї позиції. Наукова новизна полягає в тому, що вперше здійснено комплексний аналіз правописної проблематики в журналі «Подкарпатська Русь» із погляду змісту й прагматики дискусій.

Ключові слова: правопис; історія українського правопису; «панькевичівка»; мовна дискусія; журнал «Подкарпатська Русь»; лінгвопрагматика.

Вступ. У період між двома світовими війнами мовне питання було одним із найбільш дискутованих у Підкарпатській Русі. У тогочасній пресі краю використовували два різновиди правопису — етимологічний і фонетичний. Етимологічний правопис був запроваджений в освіті офіційно — відповідно до рішення Чеської академії наук 1919 року (Шаркань, 2019), а фонетичний набув більшого поширення з другої половини 20-х років (Ліхтей, 1993) і поступово витіснив етимологічну систему. До обговорення мовно-правописної проблематики долучалась більшість періодичних видань, адже питання вибору мови й правопису було не тільки філологічним, а й ідейно-політичним.

Серед періодичних видань міжвоєнного Закарпаття важливе місце посідає науково-педагогічний журнал «Подкарпатська Русь», що виходив майже півтора десятиліття — від 1923 до

1936 року. Перші чотири номери часопису (за 1923–1924 роки) були надруковані в Празі, а з 1925 року журнал виходив в Ужгороді, видавцем стало Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, головою якого був А. Волошин. У програмовій статті «Наша задача» він наголосив: «Если то хочеме, абы наша найблизша будучнѡсть принесла нам признаки воскресеня народа нашего на всѣх полях народного житя, треба нам пѡднести дѣло выхованя, зреформовати школу» (1925, с. 1). Тож центральною в часописі стала культурно-освітня проблематика, однак видання не залишило поза увагою й мовно-правописні проблеми. Пов'язаність Педагогічного товариства Підкарпатської Русі з освітнім керівництвом краю робить журнал особливо показовим об'єктом для аналізу: з часом офіційне педагогічне видання було змушене балансувати між адміністративними вимогами щодо використання етимологічного

правопису і потребою відповідати викликам часу й використовувати нову орфографічну систему.

Аналіз досліджень і публікацій. Журнал «Подкарпатська Русь» уже був об'єктом наукового зацікавлення з погляду журналістикознавства, історії, педагогіки. І. Добош у монографії «Історія української журналістики Закарпаття 20–30-х років ХХ ст.» відвів цьому виданню окремих розділ (1995, с. 111–117), описавши історію видання й окресливши його змістове наповнення. Дослідник зауважив, що представники Педагогічного товариства Підкарпатської Русі вірили, ніби уряд сам розв'яже мовне питання на користь української мови, й «виступали проти мовної боротьби, але домагались, щоб у школі користувалися підручниками, написаними рідною мовою» (1995, с. 112). Цю тезу підтверджує й дослідниця М. Кухта, зазначаючи, що Педагогічне товариство Підкарпатської Русі «уникало активної участі у мовних і національних суперечках», оскільки його діяльність була пов'язана з Ужгородською шкільною управою (1997, с. 10).

Видання журналу «народною мовою з етимологічним правописом» І. Добош пов'язував із тим, що «мовним питанням в перші роки товариство не займалося» (1995, с. 113). Дослідник характеризує мову матеріалів, опублікованих у часописі, як таку, що містила домішки місцевих діалектів, засмічені русизмами, чехізмами й мадяризмами, водночас статті галицьких авторів наближались до галицького варіанта української мови (1995, с. 113).

У фундаментальному історико-бібліографічному дослідженні «Українські часописи Ужгорода (1867–1944)» В. Габор навів детальну видавничу інформацію про «Подкарпатську Русь», окреслив змістове наповнення журналу й охарактеризував його як одне з яскравих періодичних видань Закарпаття 20–30-х років ХХ століття. Відзначив і високий науковий рівень публікацій, забезпечений працями таких авторів, як І. Панькевич, В. Гаджега, В. Гнатюк, Ф. Тіхий, М. Лелекач, А. Волошин та ін. (2003, с. 274–278).

І. Ліхтей у статті «Йозеф Пешек та розвиток освіти на Підкарпатській Русі у першій половині 20-х років ХХ ст.» розглянув часопис «Подкарпатська Русь» як ініціативу шкільного відділу Цивільного управління в Ужгороді для компенсування нестачі підручників і навчальних посібників. Автор підкреслює, що головною метою видання було поширення краєзнавчих матеріалів, які, на думку очільника освітньої адміністрації Й. Пешек, мали стати основою шкільного навчання й пізнання рідного краю (2022, с. 128–129).

Хоча мовні дискусії на Закарпатті чехословацького періоду вже були в полі зору дослідників, зокрема А. Животка (1939), О. Пайкоша (1993), Ю. Юсип (1993) та ін., однак правописне питання в журналі «Подкарпатська Русь» іще не було об'єктом детального вивчення. Тож **мета цієї розвідки** — проаналізувати проблематику й прагматику

публікацій про правопис у науково-педагогічному часописі «Подкарпатська Русь» (1923–1936).

Результати дослідження. Офіційним редактором перших номерів журналу був І. Панькевич, який 1922 року склав правопис, що отримав назву «панькевичівка». Тож цілком логічно, що часопис почали видавати саме цією орфографічною системою, яку використовували в освітній сфері: редакція журналу називала свій правопис «шкільним» (див. редакційну примітку в № 4 за 1924 рік на с. 101). Серед ключових рис «панькевичівки», яку вчені цілком слушно вважають фонетико-етимологічним правописом, виділяють збереження літери *ь*, відображення діалектних фонетичних особливостей за допомогою букви *ы*, позначення рефлексів [о] в новозакритому складі за допомогою *ѡ* (Півторак, 2007). Сам І. Панькевич зауважував, що розробив свою систему на основі «правопису Максимовича-Огоновського» («Протокол із мовної конференції», 1931, с. 60) відповідно до рішення Чеської академії наук 1919 року (детальніше див. (Шаркань, 2019)). Варто зазначити, що в перші роки після входу Підкарпаття до Чехословаччини етимологічний правопис використовували в усіх українськомовних періодичних виданнях краю.

Однак правописна практика «Подкарпатської Русі» була не усталеною: навіть у тому самому реченні в однакових позиціях уживали різні літери, пор. *руський / руській, твердий / мягкий: «мягше як руський твердый, а твердше як руській мягкий»* (Голота, 1926, с. 19). Попри декларування використання єдиного «шкільного» стандарту редакція публікувала окремі статті іншими правописами — для збереження автентичності авторського тексту чи фіксації діалектного мовлення. Так, 1926 року публікацію Луки Дем'яна «Похоронні обряди и вірованя» надрукували, як зазначено в примітці, «фонетичним» правописом, у якому вживали й літери *ь* (на позначення звука [j], що пом'якшує попередній приголосний, а також для звукосполуки [йі] на початку слів і після голосних) та *ы* (у позиції, де в закарпатських говірках є звук [ы]). Редакція підкреслювала, що друк із використанням «фонетичного» правопису автора робить статтю важливою також і для філологів («Подкарпатська Русь», 1926, № 5, с. 108). Іншим цікавим прикладом є публікація народних приказок П. Світлика, який зауважував, що для збереження «оригінальності» й «чистого діалекту» в його тексті «дашок» потрібно читати як «наше грубе *й*», а перед м'яким приголосним замість *е* він уживав *и* (1932, с. 35).

До владнання мовно-правописного питання Педагогічне товариство намагалося залучити освітян краю. У четвертому номері «Подкарпатської Русі» за 1929 рік оприлюднили публікацію «Языкова анкета» від президії Педагогічного товариства. Автори констатують, що за десять років від часу входу Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини мовне питання так і не

було розв'язане, що призводить до нескінченних суперечок. Щоб покласти цьому край, товариство ініціювало проведення опитування серед учительства:

Є потрібно, чтобы по доброй увазѣ вже раз и на все сказали мы, який мы народ и який наш язык: *ци мы Россіяне (россы) и треба нам учитися по російски* (москальски, або як у нас поодинокѣ говорять по общерусски літературно); *ци мы Русины, народ малоруський и маємо говорити по народному* так, як у нас говорить народ и писати, уживаючи правопису днешнього етимологічного або писати фонетикою; або мы окремый якийсь народ нѣ сякий нѣ такий и тогда не остає нич иншого як творити окрему літературу и одокремити малу гортску подкарпатских Русинѣв національно и культурно од закарпатских братѣв наших та дати тым почин до властноѣ загибели. («Языкова анкета», 1929, с. 97)

Тож педагогам пропонували обрати один із варіантів подальшого мовного й правописного розвитку: 1) узяти за основу народну («малоруську», українську) мову, використовуючи або чинний етимологічний правопис («шкільний»), або фонетичний; 2) узяти за основу «русский литературный язык» («великорусский або як ще и инакше кажуть російский, общерусский, або як простый народ говорить москальський»), використовуючи або старий етимологічний правопис, або новий фонетичний (Языкова анкета, 1929, с. 97–98). Результати опитування мали стати основою для створення мовної комісії, яка б остаточно розв'язала це питання.

Уже незабаром після проведення зазначеного опитування поруч із публікаціями звичною для видання «панькевичівкою» були оприлюднені дві статті фонетичним правописом: 1) А. Волошина «Бесіда на анкеті о шкільній реформі дня 11. апріля 1929 в Празі»; 2) переклад М. Велигорського статті М. Малоха «Бій з щетячкою-сірицею (*Nardus stricta*), неприятеlem підкарпатських полонин» (хоч інший текст М. Велигорського в тому ж номері був надрукований «панькевичівкою») (№ 8–9 за 1929 рік). Питання мови й правопису порушене в публікації А. Волошина, яка фактично базувалась на промові, виголошеній на нараді щодо шкільної реформи в Празі. Автор зазначає, що чинний етимологічний правопис є тільки тимчасовим, перехідним етапом, і наголошує на потребі в майбутньому перейти до фонетичного правопису, як це рекомендувала ще 1919 року Чеська академія наук (1929, с. 173). Водночас він критикує освітнє керівництво, яке під політичним впливом створює перешкоди для природної еволюції правопису (1929, с. 174). Цікаво, що повний перехід часопису на фонетичний правопис, зокрема й зміна написання назви на «Підкарпатська Русь», відбувся тільки

в останньому річнику видання. В останні роки журнал публікував матеріали і «панькевичівкою», і фонетичним правописом, тож часопис фактично й сам долучився до посилення правописної строкатості, яку критикував на своїх же сторінках.

Однією з найбільш показових публікацій, спрямованих на подолання правописної «мішанини», є стаття директора торговельної школи в Севлюші Я. Голоти «Тверде чи м'яке Л», оприлюднена в першому номері «Підкарпатської Русі» за 1926 рік. Це яскравий зразок публіцистики, мета якої — не просто описати проблему, а переконати читача в потребі зміни усталеної практики й покласти край варіантності. Автор розглянув питання відсутності в українській орфографії єдиного правила для передачі звука [л] із мов, що мають для нього лише одне позначення (німецької, французької, латині та ін.), на відміну від української мови, у якій є розмежування твердого [л] і м'якого [л'] (позначення за допомогою двох літер — *ль, ля, ле, лю, ль*). Автор твердить, що звук [л] у німецькій, французькій, італійській і деяких інших мовах не є тотожним ні українському твердому [л], ані м'якому [л'], і визначає його як «посереднє Л». Цікаво, що Я. Голота зауважує: в українській вимові також є цей «посередній» звук, схожий на німецький, французький, італійський та ін. «На Буковинѣ и в Подкарпатскѣй Руси того посереднє Л зовсѣм добре чути, а головне у інтелігентѣв», — переконує автор (1926, с. 19), однак слушно зазначає, що окремого графічного позначення цього звука для української мови немає. Я. Голота наполягає, що це «посереднє Л» з іноземних мов потрібно послідовно передавати через м'яке «ль», оскільки фонетично воно «много а много бѣльше подѣбне до нашого м'якого» (1926, с. 21). Головною ж причиною плутанини, або «баламути», автор вважає наслідування орфографічних систем інших мов: «Лиш треба знати своє тверде и м'яке Л, а не під впливом малярського, німецького або великоруского підтягати чужѣ слова під чуже переписуванє...» (1926, с. 19). Він критикує місцеві газети «Свобода» і «Вперед» за вживання таких форм, як *революція, Лудвик, лекція, пролетарь*, нібито під впливом російської чи угорської мов, а також обґрунтовує хибність орієнтації на ці мови.

Я. Голота вважає традицію передавання грецької літери «лямбда», адже в багатьох словах грецького походження, як-от *ангел, апостол, ідеал, Леонід*, уже усталене вживання твердого [л]. Однак, за його словами, цю практику було недоречно поширено на запозичення з латинської, німецької та французької мов (1926, с. 20). Саму ж суперечку про те, як вимовляли давні греки — «ламбда, чи лямбда» — Я. Голота вважає схоластичною і проводить розмежування: давні, уже усталені слова можна залишити з твердим [л] за традицією, однак у нових запозиченнях вважає за необхідне передавати іноземний звук через м'який [л'] для збереження фонетичної точності.

Звернув увагу Я. Голота й на непослідовність у відтворенні слів іншомовного походження в тогочасних граматиках, зокрема І. Панькевича (1922 р.), А. Волошина (1907, 1919, 1920, 1924 рр.) і «за редакцією» Є. Сабова (1924 р.). Цікаво, що І. Панькевич також писав про три варіанти твердості звука [л] в українській мові, виділяючи й «середній», однак пропонував на письмі відтворювати його твердо (*зоологія*), водночас Я. Голота акцентує на непослідовності цієї риси в тексті граматики І. Панькевича, оскільки в ній є слова на зразок *кляс* (1926, с. 20–21). А. Волошин у виданні 1924 року також радить уживати слова іншомовного походження з твердим [л]: *холера, філософія, Мюллер, Шиллер*. У граматиці ж «за редакцією» Є. Сабова Я. Голота не знайшов правил щодо написання *л* у словах іншомовного походження, водночас указує на суперечність уже на обкладинці видання, де вжито форму *етимологія* (з твердим) і *культурно* (з м'яким), саркастично зауважуючи, що це «зовсім “логічно” подібню як загалом логічна тота граMATика для подкарпатских Русинѡв» (1926, с. 21).

Підсумовуючи, Я. Голота акцентує на тому, що не потрібно «м'шати горох з капустою», тобто змішувати різні за своєю природою звуки. На його переконання, це очевидно для будь-кого, хто «незбаламучений неправильним переписуванем» на основі російських словників і чужинецьким вихованням. Така людина, на думку автора, «без надуми» визнає, що іноземний звук «в н'якѡм разѣ не наше тверде а много а много бѡльше подѡбне до нашого мягкого», і відповідно передасть його на письмі м'яко (1926, с. 21).

«Подкарпатська Русь» стала майданчиком для обговорення норм написання й відмінювання онімів. У статті «Як писати у нас прѡзвища?», що була опублікована у квітневому номері за 1926 рік, порушено актуальну проблему: у закарпатських граматиках до того часу не було правил написання й зразків відмінювання власних назв. Ситуація була ускладнена тим, що в попередні періоди угорські чиновники надавали «мадярського характеру» всім прізвищам незалежно від походження (навіть слов'янським і німецьким), унаслідок чого в правописі власних назв панувала «повна анархія»: «Кожда школа и майже каждый учитель пише имена власнѣ иншою правописю и одмѣняе их пѡсля иншого взѡрца» («Як писати у нас прѡзвища?», 1926, с. 84). Щоби покласти край такій неусталеності, учителі фахової державної руської горожанської школи в Ужгороді розробили й узгодили між собою низку норм на основі етимологічно-фонетичного підходу, а відтак опублікували пропозиції в журналі для обговорення. Автори запропонували такі правила для фонетичної адаптації прізвищ іншомовного походження: 1. Німецьке *ai* передавати як *ав*, наприклад: *Birnbaum* — *Бирнбаум* (а не *Бирнбаум*). Автори пояснюють це фонетичною природою української мови, для якої не характерний

збіг двох голосних (*au*), тому пропонують замінити у на *в*. 2. Німецьке *ein* передавати як *айн*: *Grünstein* — *Гринштайн*, а не *Гринштейн*. 3. Угорське *ö* писати через *е*, а не через *ь*: *Törö* — *Тере*. 4. Угорське *ü* писати через *и*, а не *ю*, як це було заведено в російському правописі. Автори зазначають, що людина, яка не знає іноземної мови, читатиме прізвище так, як воно написано, тому написання *Грюнштейн* призведе до неправильної вимови (*Hrjunstein*), тоді як *Гринштайн* забезпечить коректне звучання прізвища *Grünstein*. Автори наводять також приклад прізвища *Szücs*: його слід писати як *Сич* (пов'язуючи з назвою птаха) або *Съч* (пов'язуючи з назвою укріплення), але в жодному разі не *Сюч* «з льюальности до мадярскоѣ и російскоѣ правописи», що не характерно для місцевої вимови («Як писати у нас прѡзвища?», 1926, с. 85).

Інша частина пропозицій стосувалась унормування творення й написання жіночих і чоловічих прізвищ. У статті приділено увагу «великій замішанині» щодо «прѡзвищ дѣвчат»: а) прізвища прикметникового типу на зразок *Матявска, Бачиньска, Камъньска* природно закінчуються на *-а*, а не на *-ій*; б) для прізвищ іменникового типу (*Мельник, Дуркот, Ревай, Бокшай*) автори категорично відкидають поширену практику додавання *-ова* вкінці, оскільки це «духови руського языка не одповѣдає», бо позначає тільки заміжніх жінок. У статті наводять думку Ф. Балицького, який пропонує утворити форми на *-ѡвна* для прізвищ, що закінчуються на твердий приголосний (*Мельникѡвна, Дуркотѡвна*) та *-ъвна* для прізвищ на м'який приголосний (*Реваъвна, Бокшаъвна*). Також було запропоновано впорядкувати відмінювання чоловічих прізвищ, що закінчуються на *-ій / -ий / -ьій* (*Ильницький, Дудинський, Масный, Лацыный, Шерегій, Кричфалюшій*). Їх поділили на дві групи: 1) прізвища слов'янського походження, які слід відмінювати як прикметники (*Бачинський* у родовому відмінку — *Бачинського*, а не хибне *Бачинскія*); 2) іншомовні прізвища, що перебувають у процесі адаптації, — їх варто відмінювати як іменники (*Шерегій* у родовому відмінку — *Шерегія*). Наприкінці автори підкреслюють, що ця розвідка «не має диктаторського характеру», а її головна мета — «выкликати вымѣну гадок» і розпочати ширшу фахову дискусію («Як писати у нас прѡзвища?», 1926, с. 86).

Уже в наступному номері журналу на пропозиції ужгородських учителів відгукнувся мовознавець І. Панькевич статтею «Даскѡлько слѡв о склонюваню и писаню прѡзвищ». Загалом погоджуючись із доцільністю більшості з них, він розширює рекомендації та пропонує певні уточнення. Учений зауважує, що жіночі форми прізвищ на *-ов, -ин* можуть залишатись незмінними (*Анна Петров*) або закінчуватись на *-ова, -инова* й відмінюватись за прикметниковим типом (*Анна Петрова, Софія Бардинова*) (Панькевич, 1926, с. 119). Прізвища дівчат на *-ѡвна*, на думку

І. Панькевича, мають відмінюватись як іменники в однині (*Марта Козутівна, Марты Козутівны, Мартъ Козутівнь*) і як прикметники в множині (*Марти Козутівнь, Март Козутівных, Мартам Козутівным*). Автор підтверджує, що прізвища угорського походження на *-ій* слід сприймати як іменники й відмінювати відповідно (*Юрій Ракоцій, Юрія Ракоція, Юрію Ракоцію*). Для таких жіночих прізвищ він пропонує два варіанти: не відмінювати (*Елисаветы Ретій*) або додавати суфікс *-ев(а)* й відмінювати як прикметник (*Елисаветы Ретієвоь*) (Панькевич, 1926, с. 120).

Найбільш суттєва відмінність у поглядах І. Панькевича й авторів попередньої статті полягає в рекомендаціях щодо фонетичної адаптації прізвищ іншомовного походження. На думку І. Панькевича, німецьке *ö* справді близьке до звука [e], хоч і вимовляється з допомогою губ, тому написання *Vöht* як *Бем* є прийнятним. Однак він категорично виступає проти передачі німецького *ü* й французького *u* (звука, який є в деяких закарпатських говірках у новозакритих складах на місці етимологічного [o]) через *u*, як пропонували ужгородські вчителі, натомість вважає доцільним передавати його через *i*, оскільки в українській орфографії саме такий варіант є найближчим. Тому він пропонує писати *Bürger* як *Біпреп*, а *München* — як *Мінхен*. Водночас він критикує й поширену на той час «великоруську» практику передавати цей звук через *ю*. На завершення І. Панькевич зауважив, що в другому виданні своєї граматики вмістить зразки відмінювання прізвищ (1926, с. 120–121).

У часописі також приділяли увагу офіційним спробам урегулювання мовної ситуації: опублікували протокол із мовної конференції, яка відбулась у Празі 17 березня 1931 під проводом міністра І. Дерера щодо врегулювання мовного питання в шкільництві на Підкарпатті. На цій конференції зібрали представників двох антагоністичних товариств — «Просвіти» (А. Волошина, І. Панькевича) та «Общества им. А. Духновича» (С. Фенцика, К. Стрипського), а також відомих чеських славістів (І. Полівки, М. Вайнгарта). А. Волошин обстоював позицію, що мовою навчання в народних школах має бути жива народна мова, яку він визначав як «малоруську» (українську). Він наполягав, що питання правопису є суто філологічним, а не політичним:

Відкликуючися до заяви міністра шкільництва, що міністерство шкільництва не має мішатися до дефінітивного полагодження мовної справи на Підкарпатті, підчеркує бесідник, що навпаки міністерство має право мішатися, бо сойм підкарпатський з юридичного становища вирішує лиш «політикум», але якою ортографією маєтсья у нас писати, то не може належати до компетенції сойму підкарпатського, до котрого будуть належати ріжні нації. («Протокол із мовної конференції», 1931, с. 57)

Натомість С. Фенцик розглядав мовне питання як політичне: «Этот вопрос польітики» («Протокол із мовної конференції», 1931, с. 58); К. Стрипський убачав у запровадженні фонетичного правопису «діло німецької політики, австрійського правительства» («Протокол із мовної конференції», 1931, с. 61). Проф. І. Полівка назвав питання правопису «дуже тяжким і зложеним», зауважив, що й етимологічний правопис «Просвіти» не є послідовним, зокрема вказав на «неумісне уживання “ъ”» («Протокол із мовної конференції», 1931, с. 59). У підсумку міністр І. Дерер підтримав пропозицію проф. М. Вайнгарта розробити проекти правопису на «основі діалектичних» (тобто на базі місцевих говорів), що мало стати відправною точкою для подальших нарад («Протокол із мовної конференції», 1931, с. 61).

Представники «Просвіти» намагались перенести питання мови й правопису з політичної площини в наукову. Уже незабаром після зазначеної наради товариство «Просвіта» звернулось до міністра шкільництва з меморандумом — проханням втрутитись у ситуацію, адже мова й правопис є питанням не політичним, а суто філологічним, і ця проблема має бути розв'язана до того, як буде скликаний сойм, адже «сойм може установляти лиш мовні права, але не може рішати філологічний бік мови, тому, що сойм не є науковою інституцією, але політичною» («Меморандум тов. Просвѣта», 1931, с. 82). Меморандум апелює до рішення Чеської академії наук від 1919 року, яке визнало місцеву мову українською. Головною вимогою щодо правопису в документі є дозвіл на використання в школах виданих фонетичним правописом навчальних посібників. Це прохання обґрунтовували практичною доцільністю: фонетичний правопис «не робить ученикам ніяких трудностей», оскільки не містить жодної літери, якої б не було в чинному етимологічному правописі («Меморандум тов. Просвѣта», 1931, с. 85).

Вимога щодо переходу на фонетичний правопис була і в рішенні з'їзду Педагогічного товариства від 3 травня 1931 року: «Зїзд стоячи на науковому принципі, що підкарпатські Русини є народ український, жадає, щоби після переходового часу правопис був полегшений і тому допорукає перехід на фонетичний правопис» («Резолюції ІІІ річних загальних зборів», 1931, с. 128).

Варті уваги також публікації, у яких висвітлювали мовну й правописну проблематику інших слов'янських народів, проводячи паралелі з актуальними для Закарпаття питаннями. Так, у редакційній замітці «Реформа правопису в Болгаріѣ» (1926) коротко поінформовано про тогочасні правописні дискусії в цій країні. У публікації зазначено, що 1921 року в Болгарії було запроваджено фонетичний правопис на зміну етимологічному, який був чинним із 1892 року. Однак уже в 1924 році основи цього фонетичного правопису були знову змінені, ці зміни викликали гостру критику з боку частини академічних кіл, тоді як

інша частина активно підтримувала фонетичний принцип («Реформа правописа в Болгарі», 1926, с. 67).

Ще одним прикладом звернення до досвіду інших слов'янських народів є стаття головного редактора журналу П. Яцка «Вук Стефанович Караджич», опублікована в № 10 за 1926 рік. Автор проводить паралелі між мовною ситуацією в Сербії на початку XIX століття і дискусіями в Підкарпатській Русі у 20-х роках XX століття, зазначаючи: «Як они, так и мы теперь правѣ таким способом почали острѣ, ненавистнѣ суперечки — свары за мову, за реформованя правопису, за проявленя щиро — народного духа в литературѣ» (1926, с. 209). У статті описано, як В. Караджич боровся проти штучної, незрозумілої для народу книжної мови. Ця «страшна мѣшанина» створювала прірву між освіченою елітою та простим народом, який «мучився в темнотѣ, в неучтѣвѣ и убожествѣ» (1926, с. 211). П. Яцко наголошує: «Пятьдесятѣлѣтна упорна, незломна боротьба Караджича за заведеня живого, цѣлым сербским народом говореного языка має послужити проводною звѣздою в нашѣм розяренѣм языковѣм бою» (1926, с. 209). Тож публікація мала на меті не тільки поінформувати читачів про видатного реформатора, а й продемонструвати місцевій інтелігенції, що орієнтація на живу народну мову і спрощення правопису є доречними кроками для культурного пробудження й розвитку.

У короткому повідомленні в № 1 за 1931 рік ідеться про реформу польського правопису, над якою працювала комісія Польської академії наук у Кракові. Головними пропозиціями є запровадження літер *š* та *ž* замість *sz* та *ż*, а також використання однієї літери *u* замість *u* й *ó*. Зазначено, що причиною цих змін є «тяжкість етимологічного правопису», а також зауважено, що польська орфографія й до того не була єдиною — мала одночасно «шкільний» та «академічний» варіанти (Подкарпатська Русь, 1931, № 1, с. 29–30).

Варто окремо звернути увагу на прагматичні особливості текстів про правопис у «Подкарпатській Русі», оскільки це були не просто філологічні дослідження, а комунікативні акти, що мали на меті переконати читачів, легітимізувати певну позицію і, зрештою, вплинути на мовну практику й політику в краї. Діапазон стратегій, які використали автори, був широким — від експресивних полемічних виступів до стриманої офіційної аргументації.

Яскравим зразком риторики переконання є стаття Я. Голоти «Тверде чи м'яке Л». Її прагматичне спрямування — не просто поінформувати про позицію автора, а дискредитувати усталену орфографічну практику й спонукати до її зміни. Автор активно використовує оцінну лексику й фразеологізми («По мому се боротьба жаб из мышами, котра лиш водить баламуту и псує непотрѣбно деяким людям много крови, хоть не варта нѣ нюха табаки»), удається до іронії, називаючи

суперечку про грецьку літеру «лямбда» «каменем мудрости, котрим немудро позатовканѣ деякѣ головы», наводить приклади анекдотичних ситуацій про «москалів» і завершує текст риторичним закликком не «мѣшати горох з капустою» (1926, с. 20–21). Така стратегія апелює не так до логічного переконання, як до емоцій читача, щоб залучити його на свій бік.

Інший варіант стратегії переконання, реалізованої через аналогію, характерний для публікацій про мовні й правописні проблеми в різних слов'янських народів («Реформа правописа в Болгарі», 1926; Яцко, 1926, с. 211), адже автори прагнули не тільки повідомити про факти, а й спонукати місцеву інтелігенцію до відстоювання народної мови й фонетичного правопису.

Стаття «Як писати у нас прѣзвища?» й відповідь на неї І. Панькевича реалізують іншу комунікативну інтенцію — конструктивної пропозиції. Ужгородські вчителі свідомо обирають обережну тональність, наголошуючи, що їхня розвідка «не має диктаторського характеру», а її мета — «выликати вымѣну гадок» («Як писати у нас прѣзвища?» 1926, с. 86). Це прагматичний хід, спрямований на залучення до співпраці, а не на конфронтацію. І. Панькевич, приймаючи цей діалогічний тон, виступає в ролі авторитетного нормалізатора.

Зрештою, коли питання виходило на інституційний рівень, домінували стратегії мобілізації та легітимації. «Языкова анкета» 1929 року була інструментом для отримання мандату від учительської спільноти. Її риторична побудова, зокрема негативне маркування одного з варіантів як шляху до «властнѣ загигели», свідчить про бажання скерувати вибір респондентів. Інші офіційні документи (протокол пражської наради, меморандум «Просвіти» й резолюції з'їзду Педагогічного товариства) є мовленнєвими актами, спрямованими на утвердження своєї позиції через апеляцію до вищих інстанцій.

Особливо показовим є протокол пражської наради, опублікований у часописі. Його прагматична функція виходить за межі нейтральної фіксації ходу наради, звітування, адже редакція вдається до вибіркового цитування: мовлення представників «Просвіти» подано стандартною для журналу мовою, натомість промови їхніх опонентів, зокрема С. Фенцика, передано з підкресленою буквальністю, що межує з карикатурою: «В нашом анкетѣ мы установилы два факты», «Мы читаем, что это политікум. Мы признаем адын русский язык» тощо («Протокол із языкової конференції», 1931, с. 58). Таке транскрибування має на меті не просто задокументувати, а дискредитувати позицію опонента, представляючи його мову як штучну, «язичіє» — саме те, на що вказував у своєму виступі професор І. Полівка. Тож протокол перетворився на знаряддя, що легітимізує одну сторону дискусії та делегітимізує іншу ще до аналізу самих аргументів.

Висновки. Часопис «Подкарпатська Русь» став майданчиком для правописних дискусій на Закарпатті між двома світовими війнами. Мовно-правописна проблематика еволюціонувала в журналі від констатації неусталеності орфографічної практики й окреслення шляхів її уніфікації до обґрунтування потреби використання фонетичного правопису й, зрештою, до остаточного переходу на цю орфографічну систему в останній рік видання журналу.

У дискусійних публікаціях засвідчено потребу в уніфікації правил орфографії, зокрема передавання звука [л] у словах іншомовного походження, унормування написання й відмінювання прізвищ. Автори виступали з пропозиціями щодо вживання м'якого [л'] у запозичених словах (*льогичний*), передавання німецького *au* через *av* (*Birnbaum* — *Бирнбавм*), *ein* через *айн* (*Grünstein* — *Гринштайн*), *ö* через *e* (*Vöhm* — *Бем*); учасники дискусії дійшли згоди стосовно недоцільності відтворення *ü* як *ю*, однак щодо альтернативного варіанта були розбіжності: ужгородські вчителі пропонували його передавати через *и*, а І. Панькевич — через *i* (*München* — *Мінхен*). Публікації в часописі сприяли також унормуванню відмінкових форм прізвищ, адже з огляду на обговорення цього питання І. Панькевич вирішив умістити зразки відмінювання в новому виданні своєї граматики.

У журналі простежено послідовні спроби перенести питання мови й правопису в освітній сфері з політичної площини в наукову. Інструментом мобілізації професійної спільноти для ухвалення фахового, а не політичного рішення мала служити «язикова анкета» 1929 року. Як один із найбільш гострих документів щодо мовного протистояння на сторінках видання постає протокол мовної конференції під керівництвом міністра шкільництва 1931 року, де представники «Просвіти» (А. Волошин, І. Панькевич) наполягали, що питання мови й правопису є суто філологічним, тому його не може розв'язувати сойм, тоді як їхні опоненти з товариства ім. О. Духновича (С. Фенцик, К. Стрипський) визначали його як політичне.

Аналіз прагматики досліджуваних публікацій засвідчує, що філологічні аргументи в дискусіях на теми мови й правопису були підсилені різними комунікативними стратегіями: від експресивної риторики переконання й іронії в статті Я. Голоти до зваженого тону конструктивної пропозиції в ініціативі ужгородських учителів та І. Панькевича. Офіційні ж документи, зокрема протокол празької наради, служили також знаряддям легітимізації власної позиції та дискредитації опонентів — через підкреслено буквальне, карикатурне відтворення мовлення москвофілів. Водночас «Просвіта» в меморандумі для утвердження української мови апелювала до юридичних норм і наукових аргументів.

Тож дискусії в часописі «Подкарпатська Русь» демонструють, що процес становлення мовної норми й утвердження української мови в регіоні був нерозривно пов'язаний з ідеологічною боротьбою і вибором різних комунікативних стратегій. Експресивний вислів Я. Голоти, винесений у заголовок статті, переростає межі окремого орфографічного питання: гасло «мѣшати горох з капустою годѣ» метафорично підсумовує лейтмотив досліджуваних публікацій — боротьбу проти мовної та правописної строкатості й за становлення єдиної норми.

Покликання

- Волошин, А. (1925). Наша задача. *Подкарпатська Русь*, 1, 1–2.
- Волошин, А. (1929). Бесіда на анкеті о шкільній реформі дня 11. апріля 1929 в Празі. *Подкарпатська Русь*, 8–9, 171–178.
- Габор, В. (2003). *Українські часописи Ужгорода (1867–1944): Історико-бібліографічне дослідження*. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України.
- Голота, Я. (1926). Тверде чи м'яке Л. *Подкарпатська Русь*, 1, 18–21.
- Добош, І. (1995). *Історія української журналістики Закарпаття 20–30-х років ХХ ст.*
- Животко, А. (1939). *Мовна боротьба в пресі Карпатської України*. Мета.
- Кухта, М. (1997). *Роль педагогічної преси Закарпаття (20–30-і рр. ХХ ст.) у формуванні виховного національного ідеалу*.
- Ліхтей, І. (1993). Українська періодична преса на Закарпатті доби Чехословаччини (1919–1939). *Carpatica — Карпатика*, 2, 204–209.
- Ліхтей, І. (2022). Йозеф Пешек та розвиток освіти на Підкарпатській Русі у першій половині 20-х років ХХ ст. У М. Domenová (Ред.), *Non scholae, sed vitae discimus... (školstvo — knižná kultúra — osobnosti)* (с. 121–134). *Státna vedecká knižnica v Prešove*.
- Меморандум тов. Просвѣта в Ужгородѣ о языковѣм спорѣ. (1931). *Подкарпатська Русь*, 4, 81–85.
- Пайкош, О. (1993). Мовна боротьба на Закарпатті 20–30-х років ХХ ст. В *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні* (с. 251–259).
- Панькевич, І. (1926). Даскѣлько слѣв о склонюваню и писаню прѣзвищ. *Подкарпатська Русь*, 5, 119–121.
- Півторак, Г. (2007). Панькевичівка. *Українська мова: Енциклопедія* (3-є вид., с. 476–477). Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана.
- Протокол із мовної конференції, яка відбулася в Празі 17. березня 1931 під проводом міністра шкільництва Дра Івана Дерера у справі упрямління мовних відносин в шкільництві на Підк. Руси. (1931). *Подкарпатська Русь*, 2–3, 56–61.
- Резолюція ІІІ річних загальних зборів Педагогічного Тов.ства Підкарп. Руси, одбутих дня 3. мая 1931. в Ужгороді. (1931). *Подкарпатська Русь*, 5–6, 128–131.
- Реформа правописа в Болгаріѣ. (1926). *Подкарпатська Русь*, 3, 67.
- Свѣтлик, П. (1932). З народноѣ филозофіѣ (Околиця Бѣлок). *Подкарпатська Русь*, 1–3, 34–39.
- Шаркань, В. (2019). Протокол наради при міністерстві шкіл і народної освіти Чехословаччини про мову навчання в Підкарпатській Русі (від 4 грудня 1920 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 42(2), 245–250. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2019.2.\(42\).245-250](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2019.2.(42).245-250)
- Юсип, Ю. (1993). Августин Волошин і мовна дискусія 20-их років ХХ ст. В *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні* (с. 338–342).
- Языкова анкета. (1929). *Подкарпатська Русь*, 4, 94–98.
- Як писати у нас прѣзвища? Из кругѣв учительства. (1926). *Подкарпатська Русь*, 4, 84–86.
- Яцко, П. (1926). Вук Стефанович Караджич. *Подкарпатська Русь*, 10, 209–213.

References (translated and transliterated)

- Dobosh, I. (1995). *Istoriia ukrainskoi zhurnalistyky Zakarpattia 20–30-kh rokiv XX st.* [History of Ukrainian journalism in Transcarpathia in the 1920s–1930s].
- Habor, V. (2003). *Ukrainski chasopysy Uzhhoroda (1867–1944): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia* [Ukrainian periodicals of Uzhhorod (1867–1944): A historical and bibliographic study]. Vasyly Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv.
- Holota, Ya. (1926). Tverde chy miahke L [Hard or soft L]. *Podkarpatska Rus*, 1, 18–21.
- Kukhta, M. (1997). *Rol pedahohichnoi presy Zakarpattia (20–30-tych rokiv XX st.) u formuvanni vykhovnoho natsionalnoho idealu* [The role of the pedagogical press of Transcarpathia (1920s–1930s) in the formation of the educational national ideal].
- Likhtei, I. (1993). *Ukrainska periodychna presa na Zakarpatti doby Chekhoslovachchyny (1919–1939)* [Ukrainian periodical press in Transcarpathia during the Czechoslovak era (1919–1939)]. *Carpatica — Karpatyka*, 2, 204–209.
- Likhtei, I. (2022). *Yozef Peshek ta rozvytok osvity na Pidkarpatskii Rusi u pershii polovyni 20-tych rokiv XX st.* [Jozef Pešek and the development of education in Subcarpathian Rus in the first half of the 1920s]. In M. Domenová (Ed.), *Non scholae, sed vitae discimus... (školstvo — knižná kultúra — osobnosti)* (pp. 121–134). Štátna vedecká knižnica v Prešove.
- Memorandum tov. Prosvita v Uzhhorodi o yazykovôm spori [Memorandum of the Prosvita society in Uzhhorod on the language dispute]. (1931). *Podkarpatska Rus*, 4, 81–85.
- Paikosh, O. (1993). *Movna borotba na Zakarpatti 20–30-kh rokiv XX st.* [The language struggle in Transcarpathia in the 1920s–1930s]. In *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni* [The Ukrainian language in Transcarpathia in the past and present] (pp. 251–259).
- Pankevych, I. (1926). *Daskólko slóv o skloniuvanii y pysaniu prôzvyshch* [A few words about the declension and spelling of surnames]. *Podkarpatska Rus*, 5, 119–121.
- Pivtorak, H. (2007). *Pankevychivka* [Pankevychivka]. *Ukrainska mova: Entsyklopediia* [Ukrainian Language: Encyclopedia] (3rd ed., pp. 476–477). Vydavnytstvo “Ukrainska entsyklopediia” imeni M. P. Bazhana.
- Protokol iz yazykovoï konferentsii, yaka vidbulasia v Prazi 17. bereznia 1931 pid provodom ministra shkylntstva Dra Ivana Derera u spravi upravlynnia yazykovykh vidnosyn v shkylntstvi na Pidk. Rusy [Protocol from the language conference, which took place in Prague on March 17, 1931, under the leadership of the Minister of Education Dr. Ivan Dérer, regarding the regulation of language relations in education in Subcarpathian Rus]. (1931). *Podkarpatska Rus*, 2–3, 56–61.
- Reforma pravopysa v Bolharii [Spelling reform in Bulgaria]. (1926). *Podkarpatska Rus*, 3, 67.
- Rezoliutsii III richnykh zahalnykh zboriv Pedagogichnoho Tov. stva Pidkarp. Rusy, odbutykh dnia 3. maia 1931. v Uzhhorodi [Resolutions of the III annual general meeting of the Pedagogical Society of Subcarpathian Rus, held on May 3, 1931, in Uzhhorod]. (1931). *Podkarpatska Rus*, 5–6, 128–131.
- Sharkan, V. (2019). *Protokol narady pry ministerstvi shkyl i narodnoi osvity Chekhoslovachchyny pro movu navchannia v Pidkarpatskii Rusi (vid 4 hrudnia 1920 r.)* [Protocol of the meeting at the Ministry of Schools and National Education of Czechoslovakia on the language of instruction in Subcarpathian Rus (from December 4, 1920)]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series Philology*, 42(2), 245–250. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2019.2.\(42\).245-250](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2019.2.(42).245-250)
- Svitlyk, P. (1932). *Z narodnoi fylozofii (Okolytsia Bilok)* [From folk philosophy (Vicinity of Bilky)]. *Podkarpatska Rus*, 1–3, 34–39.
- Voloshyn, A. (1925). *Nasha zadacha* [Our task]. *Podkarpatska Rus*, 1, 1–2.
- Voloshyn, A. (1929). *Besida na anketi o shkylnt reformi dnia 11. aprilia 1929 v Prazi* [A talk on the questionnaire about the school reform on April 11, 1929 in Prague]. *Podkarpatska Rus*, 8–9, 171–178.
- Yak pysaty u nas prôzvyshcha? Iz kruhóv uchytelstva [How to write surnames in our land? From teachers’ circles]. (1926). *Podkarpatska Rus*, 4, 84–86.
- Yatsko, P. (1926). *Vuk Stefanovych Karadzhych* [Vuk Stefanović Karadžić]. *Podkarpatska Rus*, 10, 209–213.
- Yazykova anketa [Language questionnaire]. (1929). *Podkarpatska Rus*, 4, 94–98.
- Yusyp, Yu. (1993). *Avgustyn Voloshyn i movna diskusiia 20-tych rokiv XX st.* [Avhustyn Voloshyn and the language discussion of the 1920s]. In *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni* [The Ukrainian language in Transcarpathia in the past and present] (pp. 338–342).
- Zhyvotko, A. (1939). *Movna borotba v presi Karpatskoi Ukrainy* [The language struggle in the press of Carpathian Ukraine].

Vasyly Sharkan

Uzhhorod National University, Ukraine

“ENOUGH OF MIXING PEAS WITH CABBAGE”: ISSUES AND PRAGMATICS OF ORTHOGRAPHIC DISCUSSIONS IN THE JOURNAL “PODKARPATSKA RUS”

The purpose of this article is to analyse the issues and pragmatics of spelling debates in the scientific and pedagogical journal *Podkarpatskaya Rus* (1923–1936). The relevance of the study is determined by the fact that in the interwar period, the language and orthography issue in Transcarpathia was not only a philological but also an ideological-political problem. The study provides a deeper understanding of the formation processes of the Ukrainian language in the region. Analysing the journal’s position is of interest as it was the official publication of the Pedagogical Society of Subcarpathian Rus and had to balance administrative requirements to use etymological orthography against the public demand for a phonetic system.

The subject of the analysis is the discussions on spelling problems within the journal. The evolution of the publication’s language and orthography policy is examined — from initial orthographic diversity and inconsistent use of the officially introduced etymological spelling (“Pankevychivka”) to the gradual substantiation of the need to transition to a phonetic writing system. The study employs content analysis to identify key themes, the historical-comparative method to contextualise the discussions, and linguo-pragmatic analysis to study the participants’ communicative strategies.

The research results demonstrate that the journal initiated discussions on several orthographic issues, notably the rendering of the sound [l] in words of foreign origin (article by Ya. Holota) and the normalisation of the spelling and declension of surnames (initiative by Uzhhorod teachers and response by I. Pankevych). A significant event in the publication was the

1929 “Language Questionnaire”, which presented the educational community with a choice between Ukrainian and Russian linguistic-cultural orientations, and between etymological and phonetic spelling. It was established that discussion participants resorted to various communicative strategies: from expressive rhetoric of persuasion and constructive proposals to the mobilisation and legitimisation of their positions.

The scholarly novelty lies in the first comprehensive analysis of the orthographic issues in the journal “Podkarpatska Rus” from the perspective of the content and pragmatics of the discussions.

Keywords: orthography; history of Ukrainian orthography; “Pankevychivka”; language discussion; journal “Podkarpatska Rus”; linguo-pragmatics.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.8>
УДК 070:316.774:32:659.3(470+477)

Олександр Костюченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
 <https://orcid.org/0009-0001-8645-1130>
sashakostiuchenko2000@gmail.com

НАРАТИВИ ТА КОНТРНАРАТИВИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПРОТИСТОЯННІ: ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ

Предметом дослідження цієї статті є нарративи та контрнарративи в інформаційному вимірі російсько-української війни, зокрема їх класифікація, механізми поширення та вплив на різні аудиторії. Мета дослідження полягає у виокремленні й обґрунтуванні комплексного підходу до класифікації нарративів і контрнарративів від 2014 року до періоду після повномасштабного вторгнення 2022 року з урахуванням їх еволюції та функцій.

Методи дослідження включають структурний, функціональний і тематичний аналіз, поєднаний із застосуванням концепцій стратегічного й конективного нарративу, а також медіатеорій Agenda-setting та Firehose of Falsehood. Наукова новизна статті полягає в запропонованому підході, який інтегрує аналіз змісту, функцій та принципів поширення нарративів і дає можливість системно описати як російські пропагандистські нарративи, так і українські контрнарративи, що формуються у цифровому середовищі.

Результати дослідження підтверджують ефективність запропонованого комплексного підходу (який поєднує системний, функціональний і тематичний виміри): типологізовано ключові російські нарративи (заперечення української державності, «денаціфікація», міф про «геноцид на Донбасі», «русскій мір») та відповідні українські контрнарративи (національна ідентичність, документування воєнних злочинів, героїзм, апеляція до демократичних цінностей, гумор і сатира); виявлено зв'язок між принципом поширення нарративів і їхньою ефективністю.

У статті також висвітлено роль сучасних технологій, соціальних платформ та цифрових медіа в поширенні нарративів і контрнарративів включно з алгоритмічними механізмами просування контенту, створенням інформаційних бульбашок та впливом на різні групи населення. Результати дослідження не лише дають змогу визначити найбільш релевантні підходи до класифікації нарративів, а й формують підґрунтя для розробки ефективних стратегій інформаційного захисту та протидії дезінформації, що має важливе значення в умовах сучасного гібридного конфлікту.

Ключові слова: нарратив; контрнарратив; інформаційна війна; риторика; пропаганда; ідеологія; гібридна війна.

Вступ. У XXI столітті концепція війни зазнала докорінних змін, перетворившись на багатовимірний феномен, де військові дії тісно переплітаються з економічною, політичною та, що найважливіше, інформаційною боротьбою. Цей перехід від традиційних збройних конфліктів до так званих гібридних воєн є однією з найважливіших особливостей сучасної міжнародної політики. Інформація перетворилась на стратегічну зброю, здатну впливати на моральний дух армії, стабільність уряду, суспільні настрої та міжнародну підтримку. Російсько-українська війна є яскравим прикладом такого протистояння, де інформаційний простір стає не тільки допоміжним елементом, а в деяких ситуаціях і вирішальним полем бою.

Російська агресія проти України, що розпочалась ще у 2014 році з анексії Криму та окупації частини Донбасу, від самого початку супроводжувалась потужною інформаційною кампанією. Кремлівська доктрина, відома як доктрина Герасимова, ще задовго до повномасштабного

вторгнення підкреслювала важливість невоєнних методів, зокрема «асиметричних» дій, які включають широке використання пропаганди, деморалізації та маніпуляцій у соціальних мережах (Самигін, 2022). Ця стратегія дала змогу Росії ефективно підготувати ґрунт для подальшої агресії, поширюючи дезінформацію про «громадянську війну» в Україні, «утиски російськомовного населення» та «зовнішнє управління» з боку Заходу. Ефективність цієї інформаційної складової гібридної війни підтверджується, зокрема, результатами виборів до Верховної Ради України 2019 року, де проросійські політичні сили змогли посісти друге місце, незважаючи на п'ятирічний збройний конфлікт з агресором (Вибори народних депутатів України, 2019). Цей факт свідчить про глибоке проникнення російських нарративів у суспільну свідомість і підкреслює критичну важливість дослідження цього феномена.

З початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року характер конфлікту радикалізувався. Класичний збройний підхід очевидно

вийшов на перший план, проте інформаційна війна не лише не припинилась, а й набула нових, більш агресивних і радикальних форм. Обидві сторони конфлікту — росія й Україна — активно використовують інформацію, пропаганду та нарративи як ключові інструменти для досягнення своїх стратегічних цілей. Російська пропаганда посилила свою агресивність, звертаючись до історичних міфів, ідеологічної експлуатації образів нацизму та етнічного «визволення». Українська сторона, своєю чергою, розгорнула потужну кампанію з протидії, спрямовану на мобілізацію власного суспільства та залучення міжнародної підтримки.

Мета цього дослідження полягає у виокремленні та обґрунтуванні найбільш релевантного підходу до класифікації нарративів і контрнарративів у російсько-українському протистоянні. Основна наукова проблема цієї статті полягає в тому, щоб не лише систематизувати наявні нарративи, а й розробити аналітичний інструментарій, який дасть можливість зрозуміти їхній вплив, механізми поширення та еволюцію в умовах динамічного воєнного конфлікту.

Теоретична рамка дослідження: основи аналізу нарративів. Теоретичне осмислення інформаційного протистояння спиратиметься на кілька базових концепцій, які уможливають не просто опис нарративів, а аналіз їхніх механізмів і функцій.

Ключовою в цьому аналізі є теорія стратегічного нарративу. Її запровадив британський дослідник Л. Фрідман у військовій сфері, підкресливши важливість руйнування нарративів противника, що згуртовують людей на емоційному рівні (Почепцов, 2012). Американський політолог Джозеф Най, своєю чергою, ще в 1990-х роках стверджував, що міжнародні відносини перетворюються на питання того, «чия історія переможе» (Nye, 1990). Ця теорія підкреслює, що стратегічний нарратив є формою міжнародної комунікації, яка включає і вербальні, і невербальні форми. Застосування цієї теорії до аналізу конфлікту сприяє подоланню розриву між поняттями жорсткої (військової міці) та м'якої (культурного впливу) сили, оскільки нарративи поєднують обидва аспекти.

Дослідники Р. Розелл, А. Мавелл і В. Віттед (2014) деталізували цю теорію, виокремивши ключові складові нарративу: агентів (акторів), середовище (простір), конфлікт (дію) та розв'язку (рішення). Це дає можливість здійснювати системний аналіз. Вони також запропонували класифікацію стратегічних нарративів на три групи:

– нарративи міжнародної системи, які апелюють до світового порядку та глобальних проблем (наприклад, російський нарратив про зміну однополярного світу на багатополарний);

– національні нарративи, що фокусуються на історії, цінностях і цілях держави (наприклад, російський нарратив про «нацистський режим» в Україні як загрозу для «русского міра»);

– проблемні нарративи (issue narratives), які пояснюють і легітимізують певні дії та політики (наприклад, нарратив про потребу вторгнення в Україну як «вирішення» проблеми «геноциду» на Донбасі).

Однак класична теорія стратегічного нарративу має певні обмеження, оскільки вона зазвичай передбачає поширення нарративів «зверху вниз» — від уряду до народу. Український дослідник Артем Захарченко (2025), спираючись на концепцію «афективної публіки» Зізі Папахаріссі (2014), пропонує нове поняття — конективний стратегічний нарратив. Він стверджує, що в сучасних війнах, особливо в умовах усеохопного поширення соціальних мереж, нарративи можуть народжуватися «знизу вгору» — у середовищі емоційно чи безпосередньо залучених до подій людей. Цей підхід є ключовим для розуміння української інформаційної стратегії, де значну частину контрнарративів формує не влада, а саме суспільство.

Щоб проаналізувати методи поширення нарративів, слід звернутись до двох важливих медіаторій. Для опису підходу росії до формування громадської думки доречною є теорія Agenda-setting, яка стверджує, що медіа говорять нам не стільки, що думати, скільки про що думати. Російська пропагандистська машина ефективно створює порядок денний, що відповідає інтересам Кремля, блокуючи або висвітлюючи в негативному світлі будь-які альтернативні точки зору. Цей підхід забезпечує контроль над інформаційним простором усередині країни (Бут, 2023). Для опису тактики протидії, яку Росія застосовує у відповідь на звинувачення, ідеально підходить концепція Firehose of Falsehood (потік брехні) авторства Крістофера Пола і Міріам Метьюз (2016). Ця тактика полягає у швидкому, безперервному та безсоромному поширенні величезної кількості суперечливої та часто абсурдної дезінформації, щоб істина «загубилась» у потоці брехні.

Для безпосередньої класифікації нарративів важливі три аналітичні підходи:

1) структурний аналіз, що фокусується на елементах нарративу (суб'єкт, об'єкт, мета). Французький дослідник Альгїрдас Греймас пропонує систематичний спосіб розкладання нарративів на елементи «хто, що, коли, де, чому» і є особливо корисним для деконструкції міфів (1966). Стосовно пропонованого дослідження структурний аналіз надає інструменти для деконструкції нарративів та визначення ролей і відносин між різними елементами, пропонуючи глибше розуміння їхньої внутрішньої логіки;

2) функціональний аналіз, який досліджує, як нарративи проявляються в соціальних і політичних контекстах. Це метод дослідження, який розглядає нарративи не лише як структури, а і як засоби комунікації, що виконують певні соціальні та культурні функції (Кошелєв, 2016). Він розглядає, як нарративи створюють ідентичність і впливають на соціальну згуртованість. Аналізується

роль доміnantних нарративів та контрнарративів, тобто функціональний аналіз зосереджується на реальному впливі нарративів, вивчаючи, як вони формують соціальні ідентичності, політичний дискурс і міжгрупові відносини в контексті конфлікту;

3) тематичний аналіз, що виявляє ключові, повторювані теми та меседжі, які передають сторони конфлікту. Українські дослідники Гук і Бехта пишуть, що тематичний аналіз дає змогу класифікувати й порівнювати основні повідомлення та ідеї, які передають обидві сторони в інформаційній війні (2016). Виявляючи доміnantні теми, можна отримати чітке розуміння ключових аргументів, які використовують росія й Україна для впливу на відповідні аудиторії.

Аналіз російських нарративів і їхніх функцій. Російська пропагандистська машина поширює низку потужних нарративів, які є не просто вигадками, а ретельно розробленими інструментами, що виконують конкретні стратегічні функції. Ці нарративи спрямовані на кілька цільових аудиторій: власне російське населення, українське суспільство (особливо російськомовне) та міжнародну спільноту (Пасічний, 2021). Аналізуючи їх згідно з визначеною теоретичною рамкою, можна виокремити ключові теми та їх функціональне призначення.

1. Заперечення української державності та ідентичності. Цей нарратив є одним із фундаментальних, оскільки його мета — підірвати саму основу суверенітету України. Він стверджує, що українці — це не окрема нація, а лише «малороси» або «новороси», частина «загальноросійської нації». Нарратив представляє українську державу як штучне утворення, яке створили більшовики, ЦРУ чи Габсбурги. Функція цього нарративу — делегітимізація українського уряду та виправдання російського втручання як форми «возз'єднання» або повернення «історичних територій» (Удод, 2025). Як зазначає українська журналістка Анастасія Марушевська (2025), маніпулювання історією дає росії підстави представити конфлікт як внутрішню справу або відповідь на зовнішнє втручання, що є класичним прикладом національного нарративу за класифікацією Розелла та ін.

2. Нарратив «денацифікації» та історичний ревізйонізм. Російська пропаганда безпідставно звинувачує українську владу та армію в неонацизмі. Цей нарратив є прикладом проблемного нарративу, який виправдовує агресію, представляючи її як праведну боротьбу проти «зла» (Кантур, 2022). Застосовуючи тактику Agenda-setting, російські медіа постійно акцентують на цій темі, створюючи у внутрішнього глядача асоціацію між українцями й історичними ворогами. Дослідники EUvsDisinfo (2025) підкреслюють, що згаданий нарратив будується на ідеологічному фундаменті перемоги СРСР у Другій світовій війні, яку російський режим цинічно експлуатує. Замість «ніколи знову» російська пропаганда просуває

ідею «можемо повторити», що є небезпечним історичним ревізйонізмом.

3. Міф про «геноцид на Донбасі». Цей нарратив є одним із ключових нарративів дії, оскільки він безпосередньо використовувався як привід для повномасштабного вторгнення. Росія стверджувала, що українська влада вчиняла «геноцид» проти російськомовного населення, маніпулюючи фактами та фабрикуючи історії (Зубченко, 2022). За словами Анатолія Худолія (2022), мета цього нарративу — зобразити росію як «захисницю» та «рятівницю» братнього народу. Ця тактика також спрямована на міжнародну аудиторію, аби викликати стурбованість щодо прав людини та легітимізувати свої військові дії як «гуманітарну інтервенцію».

4. Нарратив про «провокації НАТО». Російська пропаганда стабільно стверджує, що розширення НАТО на схід «спровокувало» росію, змусивши її «захиститись». Цей нарратив має подвійну функцію:

а) для внутрішньої аудиторії: перекласти відповідальність за війну на Захід і виправдати затяжний характер конфлікту, пояснюючи власні невдачі протистоянням не з Україною, а з «колективним Заходом» (Гай-Нижник, 2024);

б) для міжнародної аудиторії: представити росію жертвою зовнішньої агресії та заручитись підтримкою країн, які скептично ставляться до НАТО або ж хочуть послабити санкційний тиск (Гай-Нижник, 2024).

Дослідження Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки (2023), проведене на основі моніторингу Ukraine War Disinfo Working Group у період із 20 лютого до 30 квітня 2023 року, підтвердило, що нарратив про «провокації НАТО» є одним із найпоширеніших у країнах, які межують з Україною. Зокрема, у Польщі, Молдові, Угорщині та Словаччині згаданий нарратив активно просували російські пропагандистські мережі. У цих країнах, що мають різну історію відносин із НАТО та росією, подібні меседжі знаходять вразливі точки, впливаючи на громадську думку та посилюючи антизахідні настрої, що підтверджує стратегічну важливість цього нарративу для росії в межах її гібридної війни.

5. Нарратив «руського міра». Цей нарратив є не просто ідеологічним, а геополітичним. Він просуває ідею спільного цивілізаційного простору, який об'єднує східних слов'ян під верховенством росії. За словами історикіні Лариси Якубової (Руденко, 2022), це псевдоісторична концепція, створена для забезпечення ідеологічного та культурного підґрунтя для російських претензій на українські землі. Його функція — підкріпити заперечення української державності та виправдати окупацію як «відновлення історичної справедливості».

6. Техніки поширення російських нарративів. Російська пропагандистська машина діє системно, використовуючи широкий спектр каналів —

від державних телеканалів і радіо до друкованих видань, соціальних мереж та ботоферм. Ця складна система, як зазначає дослідник Георгій Почепцов (2022), ефективно досягає своїх цілей: підриву української стійкості, забезпечення підтримки війни російським суспільством, зменшення міжнародної підтримки України та внутрішньої дестабілізації.

Однією з ключових технік є Firehose of Falsehood. Ця тактика особливо помітна у відповідь на воєнні злочини. Наприклад, після збиття малайзійського боїнгу у 2014 році росія використала саме цю техніку: медіа поширювали десятки суперечливих і абсурдних версій, щоб справжня причина трагедії «загубилась» у потоці дезінформації. Мета полягає не в тому, щоб переконати аудиторію в одній конкретній версії, а в тому, щоб створити відчуття, що «правди немає ніде», і підірвати довіру до будь-яких джерел інформації, які суперечать офіційній лінії Кремля (Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, 2021).

Одним із ключових інструментів російської пропаганди є постійне повторення тих самих наративів, незалежно від їхньої правдоподібності. Унаслідок тривалого впливу ці повідомлення стають буденними для аудиторії, що знижує рівень критичного сприйняття. Наприклад, регулярні звинувачення України в «нацизмі» чи «тероризмі» з часом сприймаються як частина звичного інформаційного середовища, що робить пропаганду більш дієвою (Нестеренко, 2024).

Для поширення своїх наративів за кордоном російська пропаганда також широко використовує так званих корисних ідіотів (Колдомасов, 2025). Це іноземні маргінальні політики, псевдоексперти, блогери та журналісти, які, часто через власні антизахідні чи проросійські переконання, неусвідомлено або свідомо стають рупорами Кремля. Їхня участь у російських ефірах і публікаціях створює ілюзію незалежної думки та плюралізму, допомагаючи поширювати дезінформацію за межами росії та залучати нову аудиторію, яка скептично ставиться до традиційних медіа.

Аналіз українських контрнарративів і їхніх функцій. Українська інформаційна стратегія у відповідь на російську агресію є дзеркальним відображенням і водночас принципово відрізняється від російської. Ключовою відмінністю є те, що значна частина українських контрнарративів є конективними, тобто вони народжуються в масах, а не є виключно продуктом державного апарату (Захарченко, 2025). Це надає їм автентичності, емоційної сили та високої ефективності.

1. Наратив національної ідентичності та суверенітету. Наратив національної ідентичності є прямою й потужною відповіддю на російське заперечення української державності, яке Кремль засновує на міфі про «братерський народ». Україна активно поширює інформацію про свою унікальну тисячолітню історію, самобутню культуру,

мову та історичні постаті. Ця стратегія не лише розвінчує російську пропаганду, а й має на меті зміцнити внутрішній суверенітет і підвищити його валідність на міжнародній арені (Давліканова та ін., 2022). Згідно з дослідженнями соціолога Юрія Сапелкіна (2024), з початку агресії, і особливо після повномасштабного вторгнення, відбулось відчутне зростання патріотизму та національної свідомості. Це явище можна пояснити теорією соціальної ідентичності Генрі Тайфеля (1982), яка стверджує, що екстремальні обставини змушують людей об'єднуватись у групи, відчувати належність і солідарність, що й сталося в Україні. Ця масова мобілізація та єдність, підкріплена волонтерським рухом і створенням нових національних героїв, перетворили українське суспільство з «неструктурованої» ідентичності на консолідовану силу, здатну протистояти зовнішній агресії. Таким чином, національна ідентичність і єдність є не просто відповіддю на пропаганду, а живим відображенням реальності, де наша сучасна ідентичність активно формується та зміцнюється в реальних умовах війни, ґрунтуючись на тисячолітній культурі.

2. Документування воєнних злочинів як контрнарратив. Однією з найефективніших українських стратегій є документування та висвітлення звірств, які чинять російські війська. Цей контрнарратив, який поширюється і через офіційні канали, і через громадянські ініціативи (наприклад, проєкт, присвячений трагедії в Маріупольському театрі), має на меті розкрити справжнє обличчя російської агресії. Подібна інформація підсилює міжнародне засудження дій росії, сприяє введенню санкцій і забезпечує постійну підтримку України. Як зазначила одна із засновниць такого проєкту Дарина Вільхова (Яковенко, 2023), його мета — «чинити спротив стиранню даних» і «сприяти досягненню справедливості».

3. Наративи про героїзм і стійкість. Україна активно створює та поширює історії про мужність українських військових та цивільних. Це наративи про «Привида Києва», захисників острова Зміїний та інших символічних героїв, які є прикладами конективних наративів, оскільки вони швидко поширюються у соціальних мережах і стають символами національної єдності. За словами Станіслава Гречки та Олени Снитко (2022), ці наративи не лише піднімають моральний дух, а й демонструють світові, що українці мають волю до боротьби та здатні ефективно протистояти ворогу.

4. Апеляція до демократичних цінностей і міжнародної солідарності. Наратив, що позиціонує Україну як форпост демократії та свободи, є ключовим у залученні міжнародної підтримки, оскільки він апелює до спільних цінностей західних країн. Цей контрнарратив не лише розвінчує російські звинувачення, а й ефективно трансформує сприйняття України у світовій спільноті, що підтверджується аналізом медіа (Давліканова та ін.,

2022). Згідно з дослідженням «Війна нарративів: образ України в медіа» (2022), спочатку західні експерти прогнозували швидке падіння Києва, а організований опір України мав упасти за «72 години», однак героїчний спротив українського народу змусив ці наративи кардинально змінитись. Ефективність цього контрнарративу найкраще ілюструється зміною риторики світових лідерів та експертів. Президент США Джо Байден (Радіо Свобода, 2023) назвав український опір «пломенем свободи» і підкреслив, що безстрашність українців «надихає світ». Прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон (Ukrinform, 2022) неодноразово висловлював захоплення героїзмом українського народу, а президента Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн (Офіс Президента України, 2025) запевняла: «Європейські друзі будуть поруч із вами стільки, скільки буде потрібно». Ця зміна сприйняття привела до безпрецедентної політичної, економічної та військової допомоги, яка раніше вважалась неможливою. Таким чином, нарратив про захист демократичних цінностей не просто декларує ідеї, а стає дієвим інструментом, що прямо впливає на матеріальну та військову підтримку (Давліканова та ін., 2022).

5. Гумор і сатира як зброя. Українська сторона активно використовує гумор, сатиру та меми для висміювання ворога. Ця тактика, яка є яскравим прикладом конективного нарративу, допомагає підняти моральний дух, зняти психологічну напругу та дискредитувати російську пропаганду, роблячи її абсурдною й непереконливою. Як зазначає Марієн Лізак (2022), саме гумор є потужним інструментом для підризу серйозності та довіри до ворожих нарративів, а отже, зменшує їхній вплив на суспільство.

Із психологічного погляду гумор є важливою тактикою виживання в умовах війни. Він допомагає впоратися з надмірною напругою, усуваючи її шляхом позитивного тлумачення когнітивного дисонансу — коли ми бачимо несумісні речі, як-от випускники, що танцюють вальс на руїнах школи. Чорний гумор, зокрема, дає можливість декатастрофізувати події, роблячи страшні речі менш загрозливими. Жартуючи зі смерті ворожих солдатів, українці не тільки розряджають емоційну напругу, а й відчують свою перевагу, що сприяє консолідації нації. Більше того, гумор відіграє роль фільтра для оточення та є інструментом поділу «свій / чужий»: сміючись із однакових жартів, люди відчувають себе частиною спільноти. Дослідження показують, що сміх зменшує рівень тривоги, пригнічуючи біоактивність стресових гормонів, таких як адреналін і кортизол, це робить його важливим інструментом для підтримки ментального здоров'я в умовах війни (Лізак, 2022).

Роль технологій і платформ у поширенні нарративів. Ефективність інформаційної боротьби визначається не лише змістом нарративів,

а й каналами їх поширення. Сучасні технології та соціальні медіа трансформували інформаційний простір, зробивши його більш динамічним і менш передбачуваним.

Росія має значно потужніший інформаційний потенціал, адже її пропагандистська система вибудовувалась десятиліттями. Вона поєднує ієрархічний підхід — через державні телеканали, контрольовані ЗМІ та офіційні джерела — з активним використанням соціальних мереж, зокрема й за допомогою ботоферм та організованих кампаній. Це забезпечує масштабне охоплення та стале відтворення нарративів і всередині країни, і за її межами (Копинець, 2025).

В Україні ситуація розвивалась інакше. Попри ефективну інформаційну політику держави на початковому етапі повномасштабної війни згодом через недостатню адаптованість державних підходів на перший план в інформаційній війні вийшли безпосередньо звичайні українці. Саме громадяни, використовуючи децентралізовані платформи (Telegram, Twitter / X, Instagram, Facebook, YouTube), стали головними агентами інформаційного впливу (Захарченко, 2025). Вони не лише поширювали офіційні меседжі, а й самостійно продукували наративи та контрнаративи, які досі відіграють ключову роль у підтримці стійкості українського інформаційного простору.

Таким чином, головна відмінність між підходами полягає в масштабі практики поширення нарративів «знизу». Якщо для росії характерна централізована й вертикально організована інформаційна модель, то для України — горизонтально децентралізована, що забезпечує більшу гнучкість і швидкість реакції на зміни інформаційного середовища.

Висновки. Проведений аналіз російських і українських нарративів засвідчує, що повне розуміння специфіки інформаційного протистояння можливе лише за умови застосування комплексного підходу.

Тематичний аналіз як основа. Визначення ключових тем — «денацифікація», «руссій мір», «геноцид», «героїзм» — є першим і найважливішим кроком. Він дає змогу систематизувати безліч повідомлень в обмежену кількість категорій.

Функціональний аналіз для розуміння мети. Простої класифікації за темами недостатньо — важливо зрозуміти, яку функцію виконує кожен нарратив. Наприклад, російський нарратив про «нацизм» виконує функцію делегітимізації української влади, тоді як український нарратив про «героїзм» виконує функцію мобілізації та підняття духу.

Принцип поширення як ключ до ефективності. Найважливіший висновок дослідження полягає в тому, що принцип поширення нарративів (ієрархічний чи конективний) прямо впливає на їхню ефективність. Росія, поширюючи наративи «зверху вниз», стикається з обмеженою довірою та потребою використання різних тактик (наприклад,

«поток брехні»). Україна, навпаки, завдяки підходу «знизу вгору» та конективним нарративам досягає вищої мобілізації й емоційного зв'язку з аудиторією.

Саме цей **комбінований підхід**, що поєднує тематичний і функціональний аналіз, доповнений розумінням принципів поширення, є найбільш релевантним для аналізу інформаційної війни в Україні. Він дає підстави не просто описувати, а пояснювати, чому одні нарративи успішні, а інші — ні, чому українське суспільство виявилось стійкішим до пропаганди і як можна розробляти ефективніші контрстратегії. Результати цього дослідження можуть бути використані для розробки інформаційних політик, спрямованих на захист національного інформаційного простору та посилення стійкості суспільства.

Покликання

- Бут, К. (2022). Пропаганда та медіареальність як інструменти ведення інформаційної війни: локальний вимір. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, 4(52), 24–32. [https://doi.org/10.32840/cru2219-8741/2022.4\(52\).4](https://doi.org/10.32840/cru2219-8741/2022.4(52).4)
- Вибори народних депутатів України. (2019). Центральна виборча комісія. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html>
- Гай-Нижник, П. (2024). «Однополярність» і «багатополярність» світу: нарративи публічних маніпуляцій В. Путіна. *Політичні дослідження / Political Studies*, 2(8), 116–136. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-6>
- Гук, О.-М., & Бехта, І. (2020). Поняття нарративного аналізу і основні підходи. *Молодий вчений*, 11(87), 430–435. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-92>
- Давліканова, О., Костенко, А., Лебідь, А., Назаров, М., & Осюхіна, М. (2022). *Війна нарративів: образ України в медіа. Аналітичний звіт*. Вістка.
- Зубченко, Я. (2022, 3 квітня). «Восемь лет». Деконструкція найпопулярнішого пропагандистського міфу Росії. *Mediasapiens*. <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/29277/2022-04-03-vosem-let-dekonstruktsiya-nauporulyarnishogo-propagandystskogo-mifu-rosii/>
- Кантур, О. (2022). Медіапідтримка російських нарративів для виправдання пропагандистських цілей війни проти України. У *Виклики і загрози дестабілізації суспільно-політичної системи України: матеріали науково-практичного семінару* (с. 96–102). https://www.researchgate.net/publication/363231475_Mediapidtrimka_rossijskih_narativiv_dla_vipravdna_pna_propagandistskih_cilej_vijni_proti_Ukraini
- Колдомасов, А. (2025, 26 червня). *Масштабна кампанія пропагандистів в Італії*. Детектор медіа. <https://disinfo.detector.media/post/masshtabna-kampaniia-propahandystiv-v-italii>
- Копинець, Ю. (2025, 8 червня). *Роль штучного інтелекту, дипфейків та алгоритмів соцмереж у поширенні дезінформації*. Вільні Медіа. <https://vilni-media.com/2025/06/08/rol-shtuchnoho-intelektu-dypfejktiv-ta-alhorytmiv-sotsmerezhu-u-poshyrenni-dezinformatsii/>
- Кошелев, А. (2016). Теорія історичного нарративу в сучасних методологічних дискурсах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 1(128), 34–38. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.128.1.07>
- Лізак, М. (2022, 29 листопада). *Щоб не плакати: чому ми жартуємо, коли навколо війна*. Куншт. <https://www.kunsh.com.ua/articles/shhob-ne-plakat-chomu-mi-zhartuyemo-koli-navkolo-vijna>
- Марушевська, А. (2025, 17 січня). *П'ять історичних стовпів імперської пропаганди Росії*. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/ua/pять-історичних-стовпів-імперської>
- Нестеренко, Є. (2024, 4 червня). *Як росія використовує маркетингову теорію «семи дотиків» у своїй пропаганді? 2+2*. <https://2plus2.ua/pid-maskoyu-propagandi/novynu/yak-rosiya-vikoristovue-marketingovu-teoriyu-semi-dotikov-u-svoiy-propagandi>
- Офіс Президента України. (2025, 3 липня). *Спількування Президента з медіа спільно з Метте Фредеріксен, Антонію Коштою та Урсулою фон дер Ляєн* [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=KtjwFANmYh8>
- Пасічний, Р. (2021). Вплив сучасної російської пропаганди на країни Європи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 2(50), 70–75. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.2\(50\).242872](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.2(50).242872)
- Почепцов, Г. (2012, 21 жовтня). *Когнітивні підходи до аналізу інформаційного простору*. MEDIASAPIENS. <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/5895/2012-10-21-kognityvni-pidkhody-do-analizu-informatsiynogo-prostoru>
- Почепцов, Г. (2022, 19 жовтня). Не читайте чужих нарративів. *Українформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3596443-ne-citajte-cuzih-narativiv.html>
- Радіо Свобода. (2023, 21 лютого). *Байден у Варшаві: наживо з перекладом / Нова зброя, виступ Путіна, Україна* | Свобода Live [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=SLwQY57uwI8>
- Руденко, Є. (2022, 4 жовтня). *Історикія Ларуса Якубова: «Рускій мір» схожий на тоталітарну секту, члени якої хворі на соціальну шизофренію*. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/10/4/7370240/>
- Самігін, Д. (2022, 28 липня). *Терор як покликання: як з 2014 втілювалася «Доктрина Герасимова»*. SPRAVDI. <https://spravdi.gov.ua/terror-yak-poklykannya-yak-z-2014-vtilyuvalasya-doktryna-gerasymova>
- Сапелкін, Ю. (2024). Вплив війни на формування української національної ідентичності. *Грааль науки*, 40, 387–390. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.06.2024.059>
- Снитко, О., & Гречка, С. (2022). «Битва нарративів» у сучасному медіапросторі України. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, 44, 86–117. <https://doi.org/10.17721/APULTR.2022.44.86-117>
- Удод, О. (2025). Сучасний український історичний нарратив як засіб протидії російській історичній пропаганді. *Вісник НАН України*, 1, 69–73. <https://doi.org/10.15407/vism2025.01.069>
- Худолій, А. (2022). *Інформаційна війна 2014–2022 рр.* Видавництво Національного університету «Острозька академія». <https://doi.org/10.25264/978-617-8041-16-8>
- Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. (2023, 25 квітня). *Які нарративи російської пропаганди поширені у країнах-сусідах України?* SPRAVDI. <https://spravdi.gov.ua/yaki-narativy-rossijskoyi-propagandy-poshyreni-u-krayinah-susidah-ukrayiny>
- Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. (2021, 17 липня). *Як Росія плуталася у версіях: 5 цинічних фейків про збиття MH17*. Українформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3282069-ak-rosia-plutalas-u-versiah-5-cinicnih-fejkiv-pro-zbitta-mh17.html>
- Яковенко, К. (2023, 27 червня). *Архівування війни як стратегія протидії: історія чотирьох проєктів, які збирають візуальні свідчення*. Суспільне Культура. <https://suspilne.media/culture/516357-arhivuvanna-vijni-ak-strategia-sprotivuv-istorii-cotiroh-proektiv-aki-zbiraut-vizualni-svidcenna>
- EUvsDisinfo. (2025, 2 травня). *Путінська історія 3.0 — історичний ревізіонізм у Росії напередодні 9 травня*. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/ua/путінська-історія-3-0-історичний-реві>
- Greimas, A. J. (1966). *Sémantique structurale: Recherche de méthode*. Presses universitaires de France.
- Nye, J. S. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 80, 153–171. <https://doi.org/10.2307/1148580>
- Papacharissi, Z. (2014). *Affective Publics: sentiment, technology, and politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/978019999736.001.0001>
- Paul, C., Matthews, M. (2016, July 11). *The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model*. RAND. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html>
- Roselle, L., Miskimmon, A., & O'Loughlin, B. (2014). Strategic narrative: A new means to understand soft power. *Media, War & Conflict*, 7(1), 70–84. <https://doi.org/10.1177/1750635213516696>

- Tajfel, H. (1982). Social Identity and Intergroup Relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1–39. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.33.020182.000245>
- Ukrinform. (2022, 3 травня). Промова Бориса Джонсона та Володимира Зеленського під час засідання Верховної Ради України [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=oaG-6RRdUk8>
- Wesolowski, K. (2022, March 3). *Fact check: Russia falsely blames Ukraine for starting war*. DW. <https://www.dw.com/en/fact-check-russia-falsely-blames-ukraine-for-starting-war/a-60999948>
- Zakharchenko, A. (2025). Advantages of the connective strategic narrative during the Russian–Ukrainian war. *Frontiers in Political Science*, 7:1434240. <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1434240>

References (translated and transliterated)

- But, K. (2022). Propaganda ta mediarealist yak instrumenty vedenia informatsiinoi viiny: lokalnyi vymir [Propaganda and media reality as tools of information warfare: a local dimension]. *State and Regions. Series: Social Communications*, 4(52), 24–32. http://www.zhu.edu.ua/journal_cpu/index.php/der_sc/articl e/view/942/928
- Center for Strategic Communications and Information Security. (2023, April 25). *Yaki naratyvy rosiiskoi propahandy poshyreni u krainakh-susidakh Ukrainy?* [Which Russian propaganda narratives are widespread in Ukraine's neighboring countries?]. SPRAVDI. <https://spravdi.gov.ua/yaki-naratyvy-rosijskoyi-propagandy-poshyreni-u-krayinah-susidah-ukrayiny/>
- Center for Strategic Communications and Information Security. (2021, July 17). *Yak Rosiia plutalas u versiiakh: 5 tsynichnykh feikiv pro zbyttia MH17* [How Russia got tangled in versions: 5 cynical fakes about the downing of MH17]. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3282069-ak-rosia-plutalas-u-versiah-5-cinicnih-feikiv-pro-zbitta-mh17.html>
- Central Election Commission of Ukraine. (2019). *Vybory narodnykh deputativ Ukrainy*. [Elections of People's Deputies of Ukraine]. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html>
- Davlikanova, O., Kostenko, A., Lebid, A., Nazarov, M., & Osiukhina, M. (2022). *Viina naratyviv: obraz Ukrainy v media. Analichnyi zvit* [War of narratives: The image of Ukraine in the media. Analytical report]. Vistka.
- EUvsDisinfo. (2025, May 2). *Putinska istoriia 3.0 — istorychni revizionizm u Rosii naperedodni 9 travnia* [Putin's Story 3.0 — Historical revisionism in Russia on the eve of May 9]. EUvsDisinfo.eu. <https://euvsdisinfo.eu/ua/путінська-історія-3-0-історичний-реві/>
- Greimas, A. J. (1986). *Sémantique structurale: Recherche de méthode*. Presses universitaires de France.
- Hai-Nyzhnyk, P. (2024). "Odnopoliarnist" i "bahatopoliarnist" svitu: naratyvy publichnykh manipuliatsii V. Putina [Unipolarity and Multipolarity of the world: narratives of Vladimir Putin's public manipulation]. *Politychni doslidzhennia / Political Studies*, 2(8), 116–136. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-6>
- Huk, O.-M., & Bekhta, I. (2020). Poniattia naratyvnoho analizu i osnovni pidkhody [The concept of narrative analysis and main approaches]. *Young Scientist*, 11(87), 430–435. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-92>
- Kantur, O. (2022). Mediapidtrymka rosijskykh naratyviv dlia vypravdannya propahandystskykh tsilei viiny proty Ukrainy [Media support of Russian narratives to justify the propaganda goals of the war against Ukraine]. In *Vyklyky i zahrozy destabilizatsii suspilno-politychnoi systemy Ukrainy: materialy naukovopraktychnoho seminaru* [Challenges and threats to the destabilization of Ukraine's socio-political system: materials of the scientific-practical seminar] (pp. 96–102). https://www.researchgate.net/publication/363231475_Mediapidtrimka_rosijskih_narativiv_dlia_vypravdannya_propagandistskih_cilej_vijni_proti_Ukraini
- Khudolii, A. (2022). *Informatsiina viina 2014–2022 rr.* [Information war 2014–2022]. Ostroh Academy National University Press.
- Koldomasov, A. (2025, June 26). *Masshtabna kampaniia propahandystiv v Italii* [Large-scale campaign of propagandists in Italy]. Detektor Media. <https://disinfo.detektor.media/post/masshtabna-kampaniia-propahandystiv-v-italii>
- Kopynets, Yu. (2025, June 5). *Rol shtuchnoho intelektu, dypfeikiv ta alhorytmiv sotsmerezhu u poshyrenni dezinformatsii* [The role of artificial intelligence, deepfakes, and social media algorithms in spreading disinformation]. Vilni Media. <https://vilni-media.com/2025/06/08/rol-shtuchnoho-intelektu-dypfeikiv-ta-alhorytmiv-sotsmerezhu-u-poshyrenni-dezinformatsii/>
- Kosheliev, A. (2016). Teoriia istorychnoho naratyvu v suchasnykh metodolichnykh dyskursakh [The theory of historical narrative in modern methodological discourses]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 1(128), 34–38. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.128.1.07>
- Lizak, M. (2022, November 29). *Shchob ne plakat: chomu my zhartuiemo, koly navkolo viina* [So as not to cry: Why do we joke when there's a war around]. Kunsht. <https://www.kunsht.com.ua/articles/shhob-ne-plakat-chomu-mi-zhartuiemo-koli-navkolo-vijna>
- Marushevska, A. (2025, January 17). *Piat istorychnykh stovpiv imperiskoi propahandy Rosii* [Five historical pillars of Russian imperial propaganda]. EUvsDisinfo.eu. <https://euvsdisinfo.eu/ua/пять-історичних-стовпів-імперської/>
- Nesterenko, Ye. (2024, June 4). *Yak rosiia vykorystovuie marketynhovu teoriuu «semy dotyktiv» u svoii propahandi?* [Seven touches of truth: Secrets of Russian disinformation]. 2+2. <https://2plus2.ua/pid-maskoyu-propagandi/novyny/yak-rosiya-vikoristovue-marketingovu-teoriyu-semi-dotyktiv-u-svoiy-propagandi>
- Nye, J. S. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 80, 153–171. <https://doi.org/10.2307/1148580>
- Office of the President of Ukraine. (2025, July 3). *Spilkuvannia Prezydenta z media spilno z Mette Frederiksen, Antoniu Koshtoiu ta Ursuloiu fon der Liaien* [Communication of the President with the media together with Mette Frederiksen, António Costa, and Ursula von der Leyen] [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=KtjwFANmYh8>
- Papacharissis, Z. (2014). *Affective Publics: sentiment, technology, and politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199999736.001.0001>
- Pasichnyi, R. (2021). Vplyv suchasnoi rosiiskoi propahandy na krainy Yevropy [The influence of contemporary Russian propaganda on European countries]. *Visnyk NTUU "KPI". Political Science. Sociology. Law*, 2(50), 70–75. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.2\(50\).242872](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.2(50).242872)
- Paul, C., Matthews, M. (2016, July 11). *The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model*. RAND. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html>
- Pochepstov, H. (2012, October 21). *Kohnyivni pidkhody do analizu informatsiinoho prostoru* [Cognitive approaches to the analysis of the information space]. Detector Media. <https://ms.detektor.media/manipulyatsii/post/5895/2012-10-21-kognityvni-pidkhody-do-analizu-informatsiynogo-prostoru/>
- Pochepstov, H. (2022, October 19). *Ne chytajte chuzhykh naratyviv* [Don't read foreign narratives]. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3596443-necitajte-cuzih-narativiv.html>
- Radio Svoboda. (2023, February 21). *Baiden u Varshavi: nazhyvo z perekladom | Nova zbroia, vystup Putina, Ukraina | Svoboda Live* [Biden in Warsaw: Live with translation | New weapons, Putin's speech, Ukraine | Svoboda Live] [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=SLwQY57uwI8>
- Roselle, L., Miskimmon, A., & O'Loughlin, B. (2014). Strategic narrative: A new means to understand soft power. *Media, War & Conflict*, 7(1), 70–84. <https://doi.org/10.1177/1750635213516696>
- Rudenko, Ye. (2022, October 4). *Istorykynia Larysa Yakubova: "Ruskii mir" skhozhyi na totalitarnu sektu, chleny yakoi khvori na sotsialnu shyzofreniiu* [Historian Larysa Yakubova: "Russkiy mir" resembles a totalitarian cult, whose members suffer from social schizofrenia]. Ukrainska Pravda. <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/10/4/7370240/>
- Samyhin, D. (2022, July 28). *Teror yak poklykannia: yak z 2014 vtilyuvalasia "Doktryna Herasymova"* [Terror as vocation: How the "Gerasimov Doctrine" has been implemented since 2014]. Center for Strategic Communications. <https://spravdi.gov.ua/terror-yak-poklykannya-yak-z-2014-vtilyuvalasya-doktryna-gerasymova/>
- Sapelkin, Yu. (2024). Vplyv viiny na formuvannia ukraïnskoï natsionalnoi identychnosti [The impact of the war on the formation of Ukrainian national identity]. *Hraal nauky*, 40, 387–390. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.06.2024.059>
- Snytko, O., & Hrechka, S. (2022). "Bytva naratyviv" u suchasnomu mediaprostori Ukrainy ["Battle of narratives" in Ukraine's

- modern media space]. *Current Issues of Ukrainian Linguistics: Theory and Practice*, 44, 86–117. <https://doi.org/10.17721/APULTP.2022.44.86-117>
- Tajfel, H. (1982). Social Identity and Intergroup Relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1–39. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.33.020182.000245>
- Udod, O. (2025). Suchasnyi ukrainskyi istorychnyi naratyv yak zasib protydivi rosiiskii istorychnii propahandi [Contemporary Ukrainian historical narrative as a means of countering Russian historical propaganda]. *Bulletin NAS of Ukraine*, 1, 69–73. <https://doi.org/10.15407/visn2025.01.069>
- Ukrinform. (2022, May 3). *Promova Borysa Dzhonsona ta Volodymyra Zelenskoho pid chas zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Speech of Boris Johnson and Volodymyr Zelenskyy during the session of the Verkhovna Rada of Ukraine] [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=oaG-6RRdUk8>
- Wesolowski, K. (2022, March 3). *Fact check: Russia falsely blames Ukraine for starting war*. DW. <https://www.dw.com/en/fact-check-russia-falsely-blames-ukraine-for-starting-war/a-60999948>
- Yakovenko, K. (2023, June 27). *Arkhivuvannia viiny yak stratehiia sprotyvu: istorii chotyrokh proektiv, yaki zbyraiu vizualni svidchennia* [Archiving the war as a resistance strategy: Stories of four projects collecting visual evidence]. *Suspilne Culture*. <https://suspilne.media/culture/516357-arhivuvannia-vijni-ak-strategia-sprotivu-istorii-cotiroh-proektiv-aki-zbiraut-vizualni-svidcennia/>
- Zakharchenko, A. (2025). Advantages of the connective strategic narrative during the Russian–Ukrainian war. *Frontiers in Political Science*, 7:1434240. <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1434240>
- Zubchenko, Ya. (2022, April 3). *“Vosem let”: Dekonstruksiia naipopuliarnishoho propahandystskoho mifu Rosii* [“Eight years”: Deconstructing Russia’s most popular propaganda myth]. *Mediasapiens*. <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/29277/2022-04-03-vosem-let-dekonstruktsiya-naypopulyarnishoho-propahandystskogo-mifu-rosii>

Oleksandr Kostiuchenko

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

NARRATIVES AND COUNTER-NARRATIVES IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFRONTATION: APPROACHES TO CLASSIFICATION

The subject of this study is the narratives and counter-narratives within the informational dimension of the Russian-Ukrainian war, particularly their classification, dissemination mechanisms, and impact on different audiences. The research aims to identify and substantiate a comprehensive approach to the classification of narratives and counter-narratives from 2014 to the period following the full-scale invasion of 2022, taking into account their evolution and functions.

The research methods include structural, functional, and thematic analysis combined with the application of the concepts of strategic and connective narratives, as well as the media theories of agenda-setting and the firehose of falsehood. The scientific novelty of the article lies in the proposed approach that integrates the analysis of the content, functions, and dissemination principles of narratives, enabling a systematic description of both Russian propaganda narratives and Ukrainian counter-narratives emerging within the digital environment.

The results of the study confirm the effectiveness of the proposed comprehensive approach (combining systemic, functional and thematic aspects): key Russian narratives (denial of Ukrainian statehood, “denazification,” the myth of “genocide in Donbas,” and the “Russian world” concept) and corresponding Ukrainian counter-narratives (national identity, documentation of war crimes, heroism, appeals to democratic values, humor, and satire) have been typologized. Furthermore, the research reveals a connection between the principles of narrative dissemination and their overall effectiveness.

The article also highlights the role of modern technology, social platforms, and digital media in spreading narratives and counter-narratives, including algorithmic mechanisms for promoting content, creating information bubbles, and influencing different population groups. The results of the study not only allow us to identify the most relevant approaches to classifying narratives but also form the basis for developing effective strategies for information protection and countering disinformation, which is important in the context of modern hybrid conflict.

Keywords: narrative; counter-narrative; information warfare; rhetoric; propaganda; ideology; hybrid war.

Стаття надійшла до редколегії 07.08.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.9>
УДК 070.1:[32-021.388:316.658]:355.01(470+571-651.1:477)"202":82-92(73)

Марта Стельмах

Львівський національний університет ім. Івана Франка
вул. Генерала Чупринки 49, м. Львів, 79044, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-4224-237X>
marta.stelmakh2911@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ НЕЗАЛЕЖНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ В ПРАЦЯХ ТІМОТІ СНАЙДЕРА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ

Стаття присвячена дослідженню матеріалів американського науковця й публічного інтелектуала Тімоті Снайдера, у яких він розглядає важливість медіа в період політичних викликів і небезпеки втратити концепт правди. Актуальність наукової розвідки зумовлена потребою розглянути проблему занепаду журналістики в час популярності соціальних мереж і штучного інтелекту, які призводять до недостатнього розгляду певних тем, до поширення фейків і загалом до замовчування й маніпуляцій. Предметом дослідження є книги Тімоті Снайдера «Наша недуга. Уроки свободи з лікарняного щоденника», «Про свободу» та «Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка», у яких висвітлено сучасний політичний стан і проблематику свободи у XXI столітті в контексті сфери журналістики. Мета — окреслити потребу в незалежній журналістиці в період сучасних змін і загроз. У процесі наукового дослідження використано такі методи: порівняльний, історичний, системний аналіз, контент-аналіз та інші. Новизна — акцент на висвітленні важливості незалежної журналістики в публіцистичних і науково-популярних текстах Тімоті Снайдера крізь призму геополітичних викликів та занепаду ціннісних орієнтирів.

У результаті дослідження праць Тімоті Снайдера було окреслено політичну динаміку та міжнародні безпекові ризики, на яких акцентує публіцист, а також виокремлено важливість журналістики в контексті сучасних змін. Зокрема з'ясовано, що сьогодні брехня та пропаганда поширюються миттєво, тому незалежна журналістика зобов'язана швидко реагувати й не допускати викривлення інформації; майбутні покоління зможуть пізнати наш час завдяки наполегливій роботі репортерів; підкреслено тенденцію зникнення місцевої преси, що призводить не тільки до необізнаності громадян, а й до втрати самої ідеї правди, адже дефіцит інформації спричиняє вразливість до брехні та маніпуляцій. Також наголошено, що незалежна журналістика неможлива в недемократичному суспільстві й навпаки — демократія не існуватиме без свободи медіа. Тімоті Снайдер акцентує на тому, що держава зобов'язана оберігати правдомовців — людей, які розкривають світові істину, нерідко ціною власного життя, також зауважує, що лише журналісти дають змогу побачити становище світу, а це необхідно, якщо хочемо плекати демократичні цінності.

Ключові слова: Тімоті Снайдер; російсько-українська війна; свобода; пропаганда.

Глобалізаційні процеси, тероризм, економічні кризи та збройні конфлікти — наша реальність, яку чимало публічних інтелектуалів намагаються пояснити широкій аудиторії. Деякі з них розглядають перебіг подій у контексті кількох сфер людської діяльності. Серед діячів, які коментують глобальні виклики та зміни і науково-аналітично, і у форматі публіцистики, є Ювал Ной Харарі. Його називають одним із найвідоміших публічних інтелектуалів світу, а книги «Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства» (2024), «Homo Deus. Людина божественна. За лаштунками майбутнього» (2018b), «21 урок XXI століття» (2018a) стають бестселерами. Дослідник розглядає питання глобальної політики, загрози для демократії, а також розмислює над тим, чи стали люди щасливіші з історичним розвитком. Френсіс Фукуяма, американський філософ, політичний економіст і публіцист, вивчає питання авторитаризму та демократії в різних часових проміжках і політичної стабільності. Публіцист також коментує

російсько-українську війну, зокрема й у контексті міжнародної політики. Тоні Джадта називають найвпливовішим інтелектуалом сучасності. Однією зі знакових його праць є «Після війни. Історія Європи від 1945 року» (2020), яку він писав упродовж 10 років і в якій дослідив зміни в житті Західної та Східної Європи. Загалом публіцист критикував комунізм і розглядав його наслідки для світового порядку. Крім цього, чимало праць він присвятив критичному погляду на минуле та сьогодення, соціальній справедливості та свободі.

Звісно, що ці й інші публічні інтелектуали, які розглядають глобальні політико-стратегічні зміни, обов'язково порушують питання свободи. Наприклад, українські публічні діячі Володимир Єрмоленко та Вахтанг Кебуладзе розглядають це поняття і з позицій культурного та філософського аспектів. Чімаманда Нгозі Адічі говорить про свободу здебільшого крізь призму постколоніальних суспільств і в контексті свободи та прав жінок. Енн Еплбаум також розглядає категорію

свободи, коли пише про сучасні загрози для демократії та світового порядку загалом.

Тімоті Снайдер нерідко пояснює політичні процеси в контексті загроз для свободи суспільства й розглядає їх крізь історичну призму. Загалом науковці часто вивчають його позицію щодо свободи та політичних вимірів, зокрема Г. Хоменко наголошує: американський історик вважає, що готовність ризикувати найціннішим — своїм життям — є єдиним рішенням, аби вийти зі шляху несвободи (Хоменко, 2023), М. Требін акцентує на терміні «рашизм», яким послуговується Тімоті Снайдер у контексті викликів для світового порядку з огляду на небезпечний шовіністичний російський політичний режим (Требін, 2022). Павел Барша критикує тези та висновки Тімоті Снайдера щодо сучасних небезпек для демократичного суспільства і світопорядку, які описує в книзі «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка». Дослідник переконаний, що анти тоталітарна концепція автора не дає змоги ширше і правдивіше розглянути кризу демократії й пропонує звернути увагу на руйнівні наслідки неоліберальної глобалізації та поєднати антиавторитаризм із антиколоніалізмом (Barša, 2020).

Тож науковці здебільшого вивчають політичну філософію Т. Снайдера, його концепцію свободи та несвободи у ХХ та ХХІ століттях. Звісно, дослідники аналізують висловлювання американського інтелектуала щодо російсько-української війни, а також щодо порівнянь подій Другої світової із сьогодишньою війною в центрі Європи. У цій статті буде розглянуто цінність журналістики в контексті світових змін і викликів, на яких наголошує Тімоті Снайдер у своїх останніх роботах. Таким чином, об'єктом роботи є науково-публіцистичні тексти американського дослідника, наприклад книги «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка», «Наша недуга. Уроки свободи з лікарняного щоденника», «Про свободу». Мета — окреслити потрібність незалежної журналістики в період сучасних загроз. Із мети випливають такі завдання: розглянути сучасний політичний клімат і проблематику свободи й несвободи відповідно до трактувань Тімоті Снайдера; визначити цінність незалежної журналістики в працях американського історика; підкреслити роль правдомовців у контексті російсько-української війни. Для досягнення мети в дослідженні використано методи порівняльний, історичний, системного аналізу, контент-аналізу й інші. Заплановано окреслити основні тези щодо сучасної журналістики й, зокрема, репортажистки в працях публіциста, де він розглядає загрози для демократичного світу і втрату ціннісних орієнтирів у ХХІ столітті. У кожній зі своїх праць він порушує українське питання, адже вважає, що російсько-українська війна та позиція світової спільноти щодо цього впливає на розвиток або, навпаки, занепад свободи в демократичних суспільствах.

У праці «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка» Т. Снайдер визначає політичні проблеми сьогодення й зауважує передумови, які призвели до послаблення принципів народовладдя. Важливо, що книгу з такою тематикою автор присвятив репортерам — героям нашого часу (2020, с. 5), адже вважає, що новітня історія залежить від їхнього бажання зрозуміти і висвітлити сьогодення. Отже, питання журналістики хоч і не постає як головне в матеріалі, однак є наскрізним. Утім спершу варто розглянути політичні процеси, які окреслює науковець, щоб пояснити шлях до несвободи.

Тімоті Снайдер називає період, коли суспільство говорило про концепт «кінця історії», політикою неминучості: «Відчуттям, що майбутнє несе більше, ніж теперішнє, що закони прогресу відомі, що альтернатив немає, отже, насправді нічого особливого й не треба робити» (2020b, с. 15).

Історик вважає, що і радянський союз, і Америка, і Європа мали свою політику неминучості: для країни рад це був період перед її розпадом, бо переконували, що природа дозволяє технології, технології урухомлюють суспільні зміни, суспільні зміни призводять до революції, революція породжує утопію (2020b, с. 15). Оскільки цей механізм не спрацював, то, наголошує Т. Снайдер, європейська й американська політичні спільноти вирішили, що перемагає їхня політика неминучості, згідно з якою сили природи принесли ринок, а той сприяв появі демократії, яка мала дарувати щастя. Однак ані стратегія комунізму, ані переконання капіталізму не виправдали очікування, тож політика неминучості зазнала невдачі, й так виникає політика вічності. Ось як публічний інтелектуал пояснює цей перехід:

Тоді, коли неминучість обіцяє краще майбутнє для всіх, вічність ставить одну націю у центр циклічної історії жертвовності. Тепер час — не лінія, яка прямує до майбутнього, а коло, яке безконечно повертається до тих самих загроз із минулого. У межах неминучості нема відповідальних, адже ми знаємо, що зрештою деталі самі впорядковуються краще; у межах вічності нема відповідальних, адже ми знаємо — що б не робили, ворог таки прийде. Політики вічності поширюють переконання, що уряди не можуть допомагати цілісному суспільству, їхня функція — лише захищати від загроз. Прогрес поступається місцем приреченості. (2020b, с. 16)

Американський історик зауважує, що і політика неминучості, і політика вічності одночасно і вдають із себе історію, і відмовляються від неї. Перша вважає, що вивчення минулого, його особливостей є непотрібним, оскільки це все минушина, яка не спинила неминучий прогрес. Друга намагається перевернути факти, використати недостовірні історичні події для створення міфу

та загроз, які начебто мають повторитися знову, тому так виникають штучні кризи й вигідні владі вороги (можуть бути і зовнішні, і внутрішні). Тімоті Снайдер наголошує: історія як дисципліна розпочинає свій шлях із боротьби з воєнною пропагандою. Тож у час, коли політичні вигадки поширюють миттєво й цей обман не викликає сумнівів, потрібною є розслідувальна журналістика. Автор вважає, що цей напрям у медіа відродився в час російсько-української війни, адже сьогодні українські та закордонні журналісти намагаються висвітлити жахи геноцидної війни, ризикуючи життям. Варто зазначити, що станом на літо 2025 року від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну загинули щонайменше 127 медійників (Інформаційна служба НСЖУ, 2025).

Тімоті Снайдер доводить, що ані політика неминучості, ані політика вічності не є кінцевими точками. Автор називає шляхом до несвободи перехід від політики неминучості до політики вічності, однак суспільство може зійти з нього, якщо роздвигнеться свій час, теперішнє, і побачить себе в ньому. Він наголошує, ми повинні побачити минуле, а після — сьогоднішнього таким, яким воно є, і тоді зможемо змінитися, стати кращими. Так розпочнеться політика відповідальності.

Розглянувши політичні концепції, які пропонує публіцист, можна детальніше зупинитися на важливості незалежної журналістики в контексті світових змін і загроз, про які пише Т. Снайдер у праці «Шлях до несвободи». І в цій книзі, і в публіцистичних статтях, які оприлюднені в провідних виданнях світу, він зазначає, що російська пропаганда змогла вплинути не тільки на викривлене сприйняття іноземцями війни в Україні, але й згодом на американські президентські вибори, у яких уперше переміг Дональд Трамп. До того ж науковець вважає, що загрозою для сучасної демократії та обізнаності громадськості є інтернет, де нерідко поширюється й брехня, яку важко відрізнити від правди і за яку ніхто не несе відповідальності. Також автор зауважує, що світова інформаційна мережа багато знає про кожного з нас, взаємодіє з нами частіше, аніж ми це усвідомлюємо, й навіть поневолює нас. Однак ані онлайн простір, ані росія з її агресією та маніпуляцією не зникнуть, тож ось що пропонує й на чому наголошує Тімоті Снайдер:

Демократія виграла б, якби громадяни знали про російські політики більше і якби ідеї «новин», «журналістики» та «висвітлення» можна було зберегти в інтернеті. Зрештою, свобода залежить від громадян, які можуть відрізнити правду від того, що їм хочеться чути. Авторитаризм виникає не тому, що люди хочуть, щоб з'явився авторитаризм, а тому, що люди втрачають здатність відрізнити бажане від дійсного. (2020b, с. 265)

Також він неодноразово зауважує, що західний принцип висвітлення всіх сторін «конфлікту» часто сприяє поширенню викривленої дійсності зокрема щодо російсько-української війни: історичного контексту, причин і реалій. Кремлівська пропаганда використовує журналістський стандарт «баланс думок» як нагоду переконувати суспільство в правдивості своїх аргументів. Снайдер зазначає, що в цей спосіб брехня потрапляє не тільки в українські, а й у масмедіа США та Європи, де журналісти дотримуються «балансу» між протилежними поглядами (Стельмах, 2021, с. 81). У розділі «Правда чи брехня» книги «Шлях до несвободи» автор наголошує, що висвітлення двох боків історії має значення тільки тоді, коли обидві сторони погоджуються з фактами, але по-різному їх інтерпретують. Історик вважає, що російський президент зумів стати однією зі сторін, хоча не погоджувався з фактами й відверто брехав:

Справжня війна перетворилася на реаліті-шоу з Путіним у головній ролі. А більшість преси змирилася із відведеною їй другорядною роллю. І навіть коли з часом західні редактори стали критичнішими, цю критику вони подавали як власні сумніви щодо заяв Кремля. Тож коли пізніше Путін зізнався, що Росія напала на Україну, то лише довів, що західна преса зіграла відведену їй роль у цьому реаліті-шоу (2020b, с. 176)

Крім цього, російським пропагандистам час до часу вдається переконати закордонні медіа у власній невинності. Публіцист зауважує, що їхні маніпуляції були спрямовані на те, щоб цю війну висвітлювали не як напад шовіністичної країни з ядерною зброєю на значно слабшу й меншу країну, а як захист пригнобленого народу проти нелегітимної влади, що заручилась підтримкою американських і західних політиків, тобто проти глобальної змови. Світові медіа піддаються впливу країни-агресора, тому матеріали про вторгнення росії в Україну бувають не надто розлогими, не надто аналітичними, адже ми як представники своєї країни усвідомлюємо, що викривлене розуміння Української держави має певну тяглість, пов'язану з висвітленням країн колишнього радянського союзу крізь призму радянських (а згодом російських) публічних інтелектуалів, їхніх текстів і виступів.

Як історик Тімоті Снайдер задумується над тим, як його колеги через десятиліття намагатимуться зрозуміти наш час, адже інформації дуже багато, в інтернеті її безліч. Але що з цього правда, як її фільтрувати, а також кого можна буде назвати інтерпретаторами нашого часу? Автор знаходить відповідь:

«Інформація» у цифровому сенсі — безмежна, знання — все рідкісніші, а мудрість — плинна. Сподіваюся, що письмо чесних журналістів-

розслідувачів, можливо навіть на папері, може стати відправною точкою. Без сумніву, для мене сучасна історія дуже залежить від репортерів і репортерок, які ризикнули, щоб зрозуміти. (2020b, с. 299)

У книзі «Наша недуга. Уроки свободи з лікарняного щоденника» Тімоті Снайдер розглядає журналістику в контексті непередбачуваних ситуацій, які можуть паралізувати весь світ, таких як, наприклад, пандемія. COVID-2019 став викликом для всіх країн незалежно від їхнього добробуту чи політичного режиму. Тімоті Снайдер як той, хто завжди порівнює сьогодні з минулим, зазначив, що дуже часто суспільство, яке стикалося з невідомою хворобою, звинувачувало в ній інших, зазвичай своїх ворогів чи суперників. Схожі міркування можна було помітити й щодо природи та поширення коронавірусу: росіяни стверджували, що він є американською біозброєю, натомість американські політики (здебільшого республіканці) звинувачували в його поширенні Китай. Тімоті Снайдер вважає: однією з причин того, чому новий вірус непомітно «проник» у різні частини США, є те, що зараз прослідковується занепад локальних медіа, які б, зокрема, повідомляли про цю загрозу місцеве населення.

У цій праці автор повторює свою тезу, що репортери — герої нашого часу, а також продукує думку, яка буде однією з головних у наступній книзі «Про свободу»: свобода слова має сенс тоді, коли нам є про що говорити. У цьому контексті Тімоті Снайдер зауважує, що чесні журналісти стали рятівниками американців у 2020 році, оскільки закликали адміністрацію президента визнати, що в країні є епідемія коронавірусу. Він зауважує, що дуже часто громадяни вбачали в цій інформації лише спосіб запламувати імідж Дональда Трампа, і, на жаль, це нерідко призводило до халатної поведінки й нехтування правилами, які запроваджували під час епідемії.

Також публіцист зауважує, що причиною поганого інформування щодо безпеки коронавірусу було те, що місцеві / локальні новини не могли висвітлювати цю тему як слід. Причина, як зазначалось вище, — занепад цієї сфери журналістики. Вібке Морінг зауважує, що такі медіа суттєво відрізняються від інших видів журналістської діяльності:

Одна з ключових відмінностей місцевих новин від інших сфер журналістики полягає в тому, що вони охоплюють набагато різноманітніший спектр тем. Редакційні рішення ухвалюють не на основі теми, а на основі географічного розташування; те, що включено до репортажу, залежить від місцевої сфери комунікації та потреб її учасників. <...> Сама природа цього фокусу приводить до ще однієї ключової відмінності: місцеві редакції не можуть покладатися на агентські матеріали.

Натомість вони повинні самостійно досліджувати та розміщувати історії зі своєї території поширення, відокремлювати релевантне від нерелевантного та покладатися на матеріали та інформацію від місцевих компаній та установ. <...> Місцеві журналісти мають дуже особливий образ себе, який вони хочуть підтримувати: вони не лише вважають себе відповідальними за передачу актуальної інформації в нейтральний спосіб, але й хочуть пояснювати складні ситуації, відображати реальність і виступати джерелом критики та контролю. Крім того, вони вважають себе захисниками свого регіону, показуючи найкращі сторони міста та позитивний спосіб життя в ньому. (Möhring, 2019, p. 56)

Тімоті Снайдер акцентує, що для суспільства важливо підтримувати існування саме цих медіа, і водночас, що їхній підупад пов'язаний із розквітом соціальних мереж, які сприяють поширенню недовіри та необізнаності серед населення. Ба більше, вони пропускають дезінформацію та маніпулятивний контент, які б навряд опублікували газети чи інтернет-медіа. Крім цього, можливе зникнення незалежних масмедіа, зокрема в локальному сегменті, зумовило виникнення «новин» про конспірологічні теорії та ідеології, що загрожують суспільному ладу. Тімоті Снайдер наголошує:

Втрачаючи людей, які продукують факти, ми ризикуємо втратити саму ідею правди. <...> Місцеві репортери попереджають нас про небезпеки, допомагають нам побачити складнощі та захищають нас від суперечливих абстракцій ідеологій і узалежнювальних емоцій технологій. (2020a, с. 122–123)

Тепер Тімоті Снайдера вважають не тільки істориком, публічним інтелектуалом, а й філософом, адже він розглядає наскрізні проблеми людства. Наприклад, у своїй новій книзі він порушує питання свободи та її сучасне розуміння. У праці «Про свободу» він намагається означити це поняття. Важливо зауважити, що в роботі використані терміни позитивної та негативної свободи. Звісно, найбільш повно про це розмірковує Ісая Берлін, однак Т. Снайдер також уточнює та доповнює ці твердження, пояснює свої думки щодо таких видів свободи. Цікаво, що в контексті цих різновидів автор наводить приклади того, як розуміють свободу українці, які просто зараз її виборюють:

Я приїхав до України, де точиться війна, поки писав цю книжку про свободу. <...> Через місяць після початку повномасштабного вторгнення я розмовляв з деякими українськими законотворцями: «Ми обрали свободу, коли не втекли». «Ми боремося за свободу». «Свобода

уже є вибором». <...> Коли я розпитував, як люди розуміють «свободу», жоден із моїх співрозмовників не сказав про свободу від росян. Одна українка сказала, що «коли ми кажемо “свобода”, то не думаємо про “свободу від чогось”». Інший співрозмовник вважав, що перемога має бути «заради чогось, а не супроти чогось». (2024, с. 10)

Також він указує, як американці та європейці розуміють свободу, до якої звикли ставитись як до очевидної буденності:

Американці часто думають про відсутність чогось: окупації, пригноблення чи навіть уряду. Ми вважаємо, що людина вільна, коли уряд не плутається під ногами. Негативна свобода стала для нас чимось на зразок здорового глузду. (2024, с. 11)

Крім цього, автор стверджує, що свободу не можуть дати, вона не може бути спадщиною. Тим паче, якщо суспільство віритиме, що свободу їм «дали» попередні покоління, то вона щезає. Важливою є думка й про те, що свобода та безпека мають співіснувати. Людина не може бути вільною, якщо не відчуває безпеки. У цьому аспекті Тімоті Снайдер знову порівнює американське й українське суспільство. Ось що він пише про американський контекст:

Ми, американці, схильні думати про свободу в контексті розчищення і звикли гадати, що капіталізм попрацює замість нас. Повірити в те, що він, чи будь-яке інше зовнішнє джерело, породять свободу, — означає опинитися в пастці. Якщо ми пов'язуємо свободу із зовнішніми силами, і хтось каже нам, що зовнішній світ несе загрозу, ми відмовляємося від свободи на користь безпеки. І нам здається, що це — розумно, адже ми вже невільні у глибині своїх сердець. Ми віримо, що можемо обміняти свободу на безпеку. І це фатальна помилка. (2024, с. 13)

Натомість українці знають, що свобода неможлива без безпеки й навпаки. Український спротив продемонстрував, що народ не вірить у безпеку, яку хочуть «надати» взамін на волю. Країна-агресор помилково вважала, що силою можна встановити власний «мир» і надати «захист», що українське суспільство погодиться обміняти свої цінності, зокрема свободу. Лише обороноздатність та деокупація українських земель відновлять і безпеку, і свободу — так це розуміють українці.

У книзі «Про свободу» визначено п'ять форм свободи — логічних, моральних і політичних зв'язків, що є між спільною дією та формуванням індивідів (Снайдер, 2024). Суверенність, непередбачуваність, мобільність, фактичність і солідарність —

форми свободи, що повинні функціонувати в суспільстві, яке спирається на ціннісні орієнтири. Розглядаючи кожен із цих аспектів свободи, Тімоті Снайдер осмислює важливість журналістики, а також роботу репортерів, які висвітлюють нашу дійсність. Цікаво, що автор написав працю про Сполучені Штати Америки (хоча, звісно, порівнював тематику свободи своєї країни з європейськими країнами, радянським союзом і нацистською Німеччиною), однак питання України, її спротиву та її сили відстоювати власну суб'єктність є наскрізною темою в його аналізі й вивченні різновидів свободи — негативної та позитивної.

Про розслідувальну журналістику Тімоті Снайдер пише й у контексті однієї з форм свободи — фактичності, адже зауважує, що для її функціонування необхідні інституції, а найперше — розслідувальна журналістика, яка дає змогу протистояти брехні та розкрити факти. Науковець часто пише про вагомність незалежних місцевих медіа, адже вони підкреслюють самобутність народу, його різноманіття. З огляду на занепад такої журналістики, про що він зазначав і в попередніх роботах, застерігає щодо майбутнього новин і нашого отримання інформації:

Інтернет усе швидше вертиться довкола все скупіших знань. Пошуковий двигунець може наповнити екран розмаїтим причандаллям, але він не дасть змоги цінувати химери й дивовижі довкола чи орієнтуватися в них. Не вкаже він і на те, що справді потрібно знати. Інтернет не може повідомляти. Він може лише повторювати. А тепер, коли до всього додався ще й штучний інтелект (чи, точніше, «інтелект»), нас чекають навіть не повторення того, що люди колись повідомляли, а вигадки, які люди хочуть почути, сформовані на основі того, що привертає їхню увагу. (2024, с. 271)

Важливою є й особистість мовця / журналіста, тому що в період складних випробувань громадяни шукають інформацію та зважають на погляди тих, кому довіряють. Зрештою, журналіст виступає центральним чинником у забезпеченні балансу між суспільним інтересом, свободою слова і журналістською відповідальністю. Цього не може забезпечити штучний інтелект. Не дивно, що, розглядаючи питання журналістики та її цінностей, Тімоті Снайдер акцентує саме на репортерах, адже вони нерідко ризикують власним життям, щоб показати аудиторії реальність. Один із найкращих польських репортерів, Ришард Капусцінський, уважав, що журналістом може бути лише добра людина, оскільки під час роботи потрібно перейняти долями інших, збагнути їхню позицію та наміри. Він, як і Снайдер, зауважує, що незалежна журналістика потребує свободи та демократії:

Розвиток медіа поставив перед нами одну з головних проблем етики, а саме проблему правди та брехні. У середньовіччі засобом комунікації був лист. Якщо той, хто його писав, брехав, він обдурював певну людину. Згодом Гітлер міг обдурити сорок мільйонів людей, Сталін — двісті мільйонів. Сьогодні деякі програми телемереж дивиться мільярд. Якщо туди проникне брехня, вона помножиться в мільярд разів. Тягар зловживання тим самим стане незрівнянно більший. Тому таким важливим є успіх демократизації, який відбувається у світі. Бо тільки демократія може обмежити поле дії брехні. (2011, с. 103–104)

Звісно, що в книзі, присвяченій темі свободи, Тімоті Снайдер не міг не розглянути свободу слова. Він нагадує, що сьогодні люди ризикують своїм життям, аби зберегти можливість вільно висловлюватись і захистити інституції, які це забезпечують. Американський дослідник зауважує, що право на висловлювання потребує людей-мовців. Вони допомагають розгледіти становище світу (2024, с. 275). Важливо, що Тімоті Снайдер часто згадує українських митців, журналістів, письменників і загалом публічних інтелектуалів. У книзі «Про свободу» він указує на тих, хто боровся за незалежність і зокрема за право на вираження власних поглядів та думок. Володимира Вакуленка й Вікторію Амеліну автор вважає правдомовцями, яких треба було оберігати. Варто нагадати, що Володимир Вакуленко — громадський діяч, поет, дитячий письменник, який упродовж окупації свого села на Харківщині (під час повномасштабного вторгнення) писав щоденник. Він закопав його після першого арешту, а вже після другого росіяни вбили українця. Вікторія Амеліна відшукала щоденник та опублікувала його. Пізніше українська письменниця, членкиня українського ПЕН і документаторка воєнних злочинів загинула від російської ракети.

Вікторія Амеліна у своїй статті про Олега Сенцова, українського режисера, якого викрали російські силовики ще у 2014 році в Сімферополі, написала, що російсько-українська війна точиться, зокрема, й за можливість бути почутими:

Теперішня війна точиться не так за ресурси, як за можливість розповідати свою історію. <...> Але як війни не вигравали без тих самих ресурсів, за які боролися, так і ми не переможемо без історій. І поки переможець не визначений, ми ж усі, так чи інакше, на війні інформаційній — хто рядовим, хто полковником, хто дезертиром, а хто — просто жертвою. (Амеліна, 2018)

Також авторка зазначає вагомість і жертвовність тих, хто намагається розповідати правду, адже ці люди вважають, що це є важливішим навіть за їхнє життя:

На перший погляд здається, що на інформаційних війнах не гинуть. Отримують хіба віртуальні поранення, репутаційні втрати й спотворене бачення світу. Та це, звісно, не так. За можливість бути почутим чи передати інформацію, за право розповісти свою історію люди давно готові платити здоров'ям і навіть життям, вочевидь, не всі люди, і, вочевидь, не за будь-яку історію. (Амеліна, 2018)

Про це ж говорить Тімоті Снайдер і наголошує, що пригноблені люди не висловлюються. Тому українці борються за суверенність та свободу своєї держави, бо знають, що тільки так вони матимуть змогу бути вільними. Очевидно, що це є однією із численних відмінностей між українською та російською ментальністю: український народ завжди чинить спротив і внутрішній, і зовнішній силам, які намагаються його контролювати. Саме тому в Українській державі відбувались і Революція на граніті, і Помаранчева революція, і Революція гідності, і нещодавні мітинги проти підписання законопроекту № 12414. Слід зауважити, що під час народного спротиву завжди були правдомовці, які відстоювали демократичні цінності й права громадян. Тож питання волі людини та свободи слова завжди взаємопов'язані, і це можна підсумувати твердженням Тімоті Снайдера про те, що слова не можна пригнобити, пригноблюють людей: «Слово не можна звільнити. Треба звільняти людей, щоб вони могли говорити. Свобода слова без вільнодумців нічого не означає. Лише люди можуть ризикувати. Лише люди можуть бути вільними» (2024, с. 280).

Науковець зауважує, що право на публічне висловлення думок та обмін ідеями можливе лише тоді, коли люди почуваються в безпеці, коли можуть здобувати освіту, займатись наукою, адже тоді суспільство має що сказати, а отже, у таких умовах може діяти незалежна журналістика. Також Тімоті Снайдер зазначає, що українці краще розуміють поняття свободи й значно більше цінують його, бо їм доводиться її виборювати, вони не сприймають її як даність чи як спадковість. Однак, виборюючи демократичність, українське суспільство нерідко недооцінює правдомовців і часто їх утрачає.

Висновки. Сьогодні Тімоті Снайдер — науковець та інтелектуал, який розглядає світовий політичний ландшафт, поняття аксіологічних орієнтацій, а також осмислює ключові проблеми сучасності. У його науково-популярних і публіцистичних текстах проблематика журналістики не посідає провідного місця, але вона проступає як наскрізний лейтмотив авторського дискурсу.

У тексті «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка» Тімоті Снайдер розглянув три політичні режими, які існують або існували в політичному просторі: політику неминучості, яка базується на вірі в автоматичний прогрес, і політику вічності, яка переконує в постійному повторенні

загроз, що сприяє встановленню авторитарних режимів. Однак він зауважує, що коли суспільство збагне минуле й побачить сучасну епоху такою, якою вона є, то розпочнеться політика відповідальності. У контексті цих міркувань автор зауважує, що в час масового використання інтернету і соціальних мереж зникає та відповідальність, яка є в медіа, що публікують новину й організують процес поширення інформації.

Крім цього, Тімоті Снайдер наголошує, що невичерпні інформаційні потоки цифрової епохи не тільки не допомагають стати громадянам мудрішими, а й не дають змоги збагнути сьогодення. Він зауважує, що в майбутньому наш час історички зможуть пізнати завдяки роботі репортерів і репортерок, однак у праці «Наша недуга» акцентує на місцевих / локальних медіа, які допомагають населенню краще пізнати свій край, попереджають про загрози локального та глобального рівня й просто забезпечують інформацією дуже різну аудиторію. До того ж місцеві журналісти дбають про свою репутацію, тому обдуманно і прискіпливо вивчають інформаційні джерела та публікують матеріали.

Важливим є міркування Тімоті Снайдера щодо особи журналіста й загалом правдомовця в контексті свободи, яке розглядає в книзі «Про свободу». Мислитель вважає, що свобода слова не може бути ув'язнена, її не можна взяти в полон, але це можна зробити зі свободою людини. Тому так потрібно берегти і цінувати тих, хто висвітлює реалії коштом власного життя. Варто зазначити, що американський письменник наголошує на хоробрості журналістів, які готові ризикувати, щоб показати, якою насправді є війна в Україні. Крім цього, він зауважує, що українське суспільство найкраще розуміє концепт свободи, бо не сприймає її як даність чи спадковість, а як те, що варте невтомної боротьби, як те, без чого не може існувати незалежна країна. Тімоті Снайдер переконаний, що свобода може існувати тільки тоді, коли чесно й відкрито працюють усі інституції держави, а про це дбає розслідувальна журналістика, у якій медійники вільно збирають інформацію та висвітлюють повідомлення щодо політичних чи економічних проблем у країні. Тож аналіз праць Тімоті Снайдера дає змогу розкрити важливість медіа в час політичних викликів, загрози системи цінностей, а також у період штучного інтелекту, де є чимало інформаційних повідомлень, але немає відповідальності та матеріалів, які б інтелектуально збагачували аудиторію і пояснювали світові зміни та проблеми.

Покликання

- Амеліна, В. (2018, 20 серпня). *Чи всіх зусиль ми доклали, щоб розповісти історію Олега Сенцова?* PEN Ukraine. <https://pen.org.ua/chy-vsikh-zusyl-my-doklaly-shhob-rozpovisty-istoriyu-olega-sentsova>
- Джадт, Т. (2020). *Після війни. Історія Європи від 1945 року*. Наш Формат.

- Інформаційна служба НСЖУ. (2025, 25 вересня). *Список журналістів, які загинули від початку повномасштабної російської агресії (оновлено)*. Національна спілка журналістів України. <https://nsju.org/novini/arman-soldin-stav-14-ym-mediapraczivnykom-shho-zagynuv-pry-vykonanni-profesijnyh-obovyazkiv>
- Капусцінський, Р. (2011). *Автопортрет репортера*. Темпора.
- Снайдер, Т. (2020a). *Наша недуга. Уроки свободи з лікарняного щоденника*. Човен.
- Снайдер, Т. (2020b). *Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка*. Човен.
- Снайдер, Т. (2024). *Про свободу*. Човен.
- Стельмах, М. (2021). Історичний контекст у збірці статей Тімоті Снайдера «Українська історія, російська політика, європейське майбутнє». *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 50, 77–85. <https://doi.org/10.30970/vjo.2021.50.11098>
- Требін, М. (2022). Рашизм: спроба проникнення у сутність. У Д. Лученко et al. (Ред.), *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього* (с. 25–31). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.
- Харарі, Ю. Н. (2018a). *21 урок для 21-го століття*. BookChef.
- Харарі, Ю. Н. (2018b). *Ното Deus. Людина божественна. За лаштунками майбутнього*. BookChef.
- Харарі, Ю. Н. (2024). *Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства*. BookChef.
- Хоменко. (2023). Ризик як умова свободи й безпеки: історичний урок України в національній літературі. В *Аргументи сучасної філології: свобода та безпека* (с. 232–236). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7820585>
- Barša, P. (2020). Trapped in false antitheses: Timothy Snyder's analyses of the global authoritarian turn are crippled by his anti-totalitarian framework. *Ústav mezinárodních vztahů*, 55(2), 47–64. <https://doi.org/10.32422/mv.1702>
- Möhring, W. (2019). The need for local, everyday information. The importance of local journalism in the world of digital media. *Journalism Research*, 2(1), 54–60. <https://doi.org/10.1453/2569-152X-12019-4540-en>

References (translated and transliterated)

- Amelina, V. (2018, August 20). *Chy vsikh zusyl my doklaly, shchob rozpovisty istoriiu Oleha Sentsova?* [Did we make every effort to tell the story of Oleg Sentsov?] PEN Ukraine. <https://pen.org.ua/chy-vsikh-zusyl-my-doklaly-shhob-rozpovisty-istoriyu-olega-sentsova>
- Barša, P. (2020). Trapped in false antitheses: Timothy Snyder's analyses of the global authoritarian turn are crippled by his anti-totalitarian framework. *Ústav mezinárodních vztahů*, 55(2), 47–64. <https://doi.org/10.32422/mv.1702>
- Dzhadt, T. (2020). *Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku* [Postwar: A History of Europe Since 1945]. Nash Format.
- Informatsiina sluzhba NSZhU. (2025, September 25). *Spysok zhurnalistiv, yaki zahynuly vid pochatku povnomasshtabnoi rosiiskoi ahresii (onovleno)* [List of journalists who have died since the start of full-scale Russian aggression (updated)]. <https://nsju.org/novini/arman-soldin-stav-14-ym-mediapraczivnykom-shho-zagynuv-pry-vykonanni-profesijnyh-obovyazkiv/>
- Kapustynskiy, R. (2011). *Avtoportret reportera* [A Reporter's Self-Portrait]. Tempora.
- Kharari, Yu. N. (2018a). *21 urok dlia 21-ho stolittia* [21 Lessons for the 21st Century]. BookChef.
- Kharari, Yu. N. (2018b). *Homo Deus. Liudyna bozhestvenna. Za lashtunkamy maibutnoho* [Homo Deus. Man is divine. Behind the scenes of the future]. BookChef.
- Kharari, Yu. N. (2024). *Sapiens: Liudyna rozumna. Korotka istoriia liudstva* [Sapiens: A Brief History of Humankind]. BookChef.
- Khomenko. (2023). Ryzkyk yak umova svobody y bezpeky: istorychny urok Ukrainy v natsionalnii literaturii [Risk as a condition of freedom and security: a historical lesson of Ukraine in the national literature]. In *Arhumenty suchasnoi filolohii: svoboda ta bezpeka* [Arguments of modern philology: freedom and security]

- (pp. 232–236). H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7820585>
- Möhring, W. (2019). The need for local, everyday information. The importance of local journalism in the world of digital media. *Journalism Research*, 2(1), 54–60. <https://doi.org/10.1453/2569-152X-12019-4540-en>
- Snaider, T. (2020a). *Nasha neduha. Uroky svobody z likarnianoho shchodennyka* [Our Malady. Lessons in Liberty from a Hospital Diary]. Choven.
- Snaider, T. (2020b). *Shliakh do nesvobody: Rosiia, Yevropa, Ameryka* [The Road to Unfreedom: Russia, Europe, and America]. Choven.
- Snaider, T. (2024). *Pro svobodu* [On Freedom]. Choven.
- Stelmakh, M. (2021). Istorychnyi kontekst u zbirtsi statei Timoti Snaidera “Ukrainska istoriia, rosiiska polityka, yevropeiske maibutnie” [Historical context in the collection of articles by Timothy Snyder “Ukrainian history, Russian politics, European future”]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*, 50, 77–85. <https://doi.org/10.30970/vjo.2021.50.11098>
- Trebin, M. (2022). Rashyzm: sprobа pronyknennia u sutnist [Racism: an attempt to get to the heart of the matter]. In D. Luchenko et al. (Ed.), *Ukrainskyi sotsium: sotsialno-politychnyi analiz suchasnosti ta prohnoz maibutnoho* [Ukrainian society: socio-political analysis of the present and forecast of the future] (pp. 25–31). Yaroslav the Wise National Law University.

Marta Stelmakh

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

HIGHLIGHTING THE ROLE OF INDEPENDENT JOURNALISM IN TIMOTHY SNYDER’S WORKS IN THE CONTEXT OF POLITICAL TRANSFORMATIONS AND THE CONCEPT OF FREEDOM

The article deals with the study of the works by an American scholar and public intellectual, Timothy Snyder, which examine the importance of the media during times of political challenges and the danger of losing the concept of truth. The relevance of the research is determined by the need to examine the problem of the decline of journalism in the era of social media and artificial intelligence, which leads to insufficient coverage of certain topics, the spread of fake news, and, overall, to silence and manipulation. The subject of the research is Timothy Snyder’s books *Our Malady: Lessons in Liberty from a Hospital Diary*, *On Freedom*, and *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*, which explore the contemporary political situation and the issue of freedom in the 21st century within the context of journalism. The aim is to outline the necessity of independent journalism in a period of modern changes and threats. During the scientific research the following methods were used: comparative, historical, system analysis, content analysis, and others. The novelty of the research lies in the emphasis on highlighting the importance of independent journalism in Timothy Snyder’s publicistic and popular-scientific texts through the prism of geopolitical challenges and the decline of value orientations.

As a result of studying Timothy Snyder’s works, the political dynamics and international security risks highlighted by the publicist were outlined, and the importance of journalism in the context of contemporary changes was emphasised. In particular, it was found that at present, lies and propaganda spread instantly, so independent journalism must respond quickly and prevent the distortion of information; future generations will be able to learn about our time thanks to the persistent work of reporters. The article highlights the trend of the disappearance of local press, which leads not only to the ignorance of citizens, but also to the loss of the very idea of truth, because a lack of information causes vulnerability to lies and manipulation. It was also emphasised that independent journalism is impossible in an undemocratic society and, conversely, democracy cannot exist without media freedom. Timothy Snyder emphasizes that the state has a duty to protect truth-tellers — people who reveal the truth to the world, often at the cost of their own lives. He also notes that only journalists enable us to see the state of the world, which is necessary if we want to cultivate democratic values.

Keywords: Timothy Snyder; Russian-Ukrainian war; freedom; propaganda.

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.10>
УДК 316.774:004.9:130.2

Ольга Пелешок

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, Тернопіль, 46027, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-9844-4480>
olga.peleshok@tnpu.edu.ua

СИМУЛЯКР В АЛГОРИТМІЧНИХ СТРІЧКАХ СОЦМЕРЕЖ: СПРИЙНЯТТЯ ПРАВДИ В ЕПОХУ ШТУЧНОЇ ВІЗУАЛЬНОСТІ

У сучасному цифровому середовищі зростає обсяг візуальних образів, створених генеративним штучним інтелектом і поширюваних через алгоритмічні стрічки соціальних мереж. Така трансформація медіаконтенту актуалізує проблему зміщення фокусу з документальної істини на емоційно правдоподібну симуляцію, що впливає на когнітивне сприйняття правди користувачами. Метою дослідження є аналіз особливостей функціонування візуальних симулякрів у персоналізованих стрічках соцмереж і вивчення їхнього впливу на формування уявлень про достовірність інформації. Методологічну основу становить інтердисциплінарний підхід, що поєднує теорію симулякру Ж. Бодрієра, візуальну семіотику, критичний дискурс-аналіз і цифрову етнографію. Емпіричною базою стали публікації з акаунтів Facebook 2024–2025 років, які містили фотореалістичні зображення з ознаками штучного походження. Застосовано методи візуального та контент-аналізу, порівняльний аналіз ознак автентичних і згенерованих зображень. Результати показали, що зображення без реального прототипу, але побудовані на принципі емоційної впізнаваності сприймаються як достовірні завдяки нарративній структурі, орфографічним недосконалостям, відсутності або вибіркового використанню хештегів та естетичній стилізації. Алгоритмічне просування підсилює віральність таких матеріалів, знижуючи критичну пильність аудиторії. Доведено: 1) візуальні симулякри функціонують як елементи гіперреальності, заміщаючи документальність афективною реакцією, особливо в умовах соціальної напруги чи війни; 2) ефективність симулякрів у цифровому середовищі зумовлена їхньою мультимодальною природою: візуальне й вербальне утворюють єдину комунікативну конструкцію, де текст виконує роль рамки інтерпретації та задає траєкторію сприйняття зображеного; 3) супровідні тексти формуються за двома базовими моделями (звернення персонажа до користувача або констатації умовного наратора), кожна з яких по-особливому впливає на механізми довіри й емоційного залучення.

Наукова новизна полягає в поєднанні концепції симулякру з аналізом алгоритмічних механізмів просування контенту, що дає можливість глибше зрозуміти динаміку конструювання медійної правди в епоху штучної візуальності. Практична цінність дослідження полягає у виявленні механізмів візуальної маніпуляції та формуванні рекомендацій для розвитку цифрової візуальної грамотності.

Ключові слова: візуальний контент; симулякр; алгоритмічні стрічки; штучна візуальність; дипфейк; генеративний контент; автентичність; цифрова медіаграмотність.

Постановка проблеми.

У сучасному медійному середовищі соціальні мережі відіграють провідну роль у формуванні інформаційних потоків, які сприймає аудиторія. Алгоритмічні стрічки новин, що використовуються на платформах Facebook, Instagram та інших, забезпечують персоналізований добір контенту, орієнтований на індивідуальні вподобання користувачів. Проте цей механізм формує певні виклики для об'єктивного сприйняття реальності та правди, адже зміщує фокус із фактів на візуально привабливі образи, що часто мають характер симулякрів (Fuchs, 2021; Bucher, 2018).

Поняття симулякру, яке ввів Жан Бодрієр (1994), актуалізується в контексті цифрової культури, де межа між реальним і штучним дедалі більше розмивається. Зокрема, дослідження останніх років фокусуються на тому, як алгоритми

та візуальний контент у соцмережах створюють гіперреальність, впливаючи на когнітивні процеси аудиторії та формування уявлень про правду (Bratich, 2008; Cotter, 2018). Ця проблема посилюється через поширення дипфейк-технологій і генеративного штучного інтелекту, які ставлять під сумнів автентичність візуальної інформації (Chesney & Citron, 2019; Westerlund, 2019).

Низка сучасних наукових досліджень підкреслює потребу розвитку нових підходів до медіаграмотності, зокрема візуальної, як засобу протидії маніпуляціям і збереження критичного мислення в умовах цифрової епохи (Livingstone et al., 2019; Hobbs, 2011). Але залишається відкритим питання про те, яким чином саме алгоритмічні стрічки впливають на процеси сприйняття правди та як розуміння симулякру може сприяти розробці ефективних стратегій медіаграмотності.

Актуальність дослідження зумовлена стрімким поширенням візуального контенту в соціальних мережах і дедалі більшим впливом алгоритмічних систем на інформаційну поведінку користувачів, що створює потенційні ризики деформації сприйняття об'єктивності та істинності. Особливої уваги потребує новий етап розвитку цифрової візуальності — масове використання згенерованих штучним інтелектом зображень, які все частіше інтегруються в алгоритмічні стрічки соцмереж як звичайний інформаційний продукт. Такі візуальні симулякри не лише впливають на сприйняття реальності, а й беруть участь у формуванні громадської думки, посилюючи розмитість межі між фактом, вигадкою та штучною реконструкцією подій. *Метою* статті є аналіз ролі симулякру у формуванні візуальної реальності в алгоритмічних стрічках соціальних мереж, а також дослідження того, як цей процес сприяє виникненню візуальних ілюзій, омани та викривленого сприйняття в цифровому середовищі, що, своєю чергою, впливає на розуміння й сприйняття правди в умовах штучної візуальності.

Завданнями дослідження є: систематизація теоретичних підходів до понять симулякру і гіперреальності в цифровому медіапросторі; аналіз механізмів алгоритмічного відбору візуального контенту в соціальних мережах; вивчення впливу цих механізмів на формування уявлень про правду серед користувачів; розробка рекомендацій щодо підвищення візуальної грамотності. Наукова новизна роботи полягає в комплексному поєднанні теорії симулякру з аналізом алгоритмічних процесів у сучасних соціальних мережах, що дає можливість глибше зрозуміти динаміку сприйняття правди в епоху штучної візуальності.

Теоретико-методологічна база дослідження.

Методологічною основою дослідження є інтегродисциплінарний підхід, що поєднує елементи візуальної семіотики, теорії симулякру Жана Бодріяра, медіааналізу та критичних студій цифрових технологій. У дослідженні застосовано якісні методи аналізу візуального контенту в соціальних мережах із фокусом на алгоритмічно рекомендовані зображення, створені або модифіковані за допомогою генеративного штучного інтелекту (ШІ). Основною теоретичною рамкою виступає концепція гіперреальності та симулякру, згідно з якою візуальний образ може функціонувати як автономна репрезентація, що не має відповідника в дійсності.

Матеріалом емпіричної частини дослідження стали публікації з відкритих профілів соціальної мережі Facebook, які систематично розміщують контент із ознаками візуальних симулякрів. Основна вибірка сформована на основі контенту, що поширили у 2024–2025 роках анонімні акаунти @Crafty-X, @Бог любить тебе та @Emeru Hamilton. Критеріями добору послужили: 1) наявність ознак фотореалістичного моделювання або генеративного походження зображень (зокрема

виявлене застосування ШІ: асиметрія, артефакти фону, аномальні риси обличчя); 2) висока віральність (кількість взаємодій); 3) супровідні тексти з емоційною або маніпулятивною риторикою.

Метод контент-аналізу використовувався для деконструкції візуальних і вербальних компонентів постів: вивчалися композиційні ознаки зображень, типові стилістичні прийоми, способи емоційного впливу на аудиторію. Застосовано також метод критичного дискурс-аналізу, який посприяв виявленню механізмів символічної побудови умовної достовірності в межах візуального симулякру, а також дослідженню функціонування ідеологічних та емоційних маркерів у текстовому супроводі.

Для опису алгоритмічного впливу на поширення симулякрів у соцмережах використано елементи цифрової етнографії: спостереження за поведінкою стрічки новин при взаємодії з контентом, а також динамікою появи подібних зображень у пов'язаних профілях. У межах цієї стратегії вивчено й роль хештегів як інструменту підсилення віральності та симулятивної правдоподібності.

Методи порівняльного аналізу використано для зіставлення ознак автентичного фоторепортажного зображення з параметрами згенерованих візуальних симулякрів, зокрема за такими критеріями, як джерело походження, наявність верифікованих біометричних рис, композиційна достовірність, контекстна відповідність.

Виклад матеріалу дослідження.

Протягом останніх років штучний інтелект вийшов за межі автоматизації та почав формувати цифрові середовища, у яких ШІ-системи створюють симулятивні персоналії, наближені до реального життя (Sharma et al., 2025). Сучасне повсякдення значною мірою насичене симулякрами та симуляціями, які вони продукують. Ці штучно сконструйовані образи настільки поширені, що значну їх частину індивіди сприймають як абсолютно реальні, хоча фактично це не відповідає дійсності. Людина сьогодення вже не уявляє свого існування без інтернету й віртуальних технологій. У певному сенсі можна стверджувати, що сучасний індивід функціонує в межах штучно сконструйованої реальності, яка є лише імітацією справжнього життя. Віртуальне середовище стало невід'ємною частиною щоденних практик, буденною нормою існування, унаслідок чого межа між реальним і симульованим усе більше стирається: люди перестають розрізняти автентичні й штучні образи та явища. У зв'язку з цим особливо актуальним постає питання про те, наскільки симулякри, що вже стали частиною звичної реальності, є безпечними чи, навпаки, потенційно загрозливими для людства.

Протягом усього життя людина постійно взаємодіє із симулякрами, часто не усвідомлюючи їхньої природи або навіть не знаючи про саме існування такого феномена. З настанням епохи

цифрових технологій та інтернету ці зустрічі стали повсякденними: сьогодні індивід стикається із симулякрами практично щодня. Особливо це актуально в умовах активного розвитку соціальних мереж, які продукують і поширюють величезні обсяги штучно сконструйованих образів. До цього додається вплив штучного інтелекту, здатного генерувати контент, що дедалі важче відрізнити від автентичного. У такій ситуації особливої актуальності набуває потреба в усвідомленні сутності симулякрів і розумінні їхнього потенційного впливу.

Термін «симулякр» (від лат. *simulacrum, idola, phantasma*) зазвичай визначається як явище, що не має реального прототипу. Ідеться про форму, яка існує автономно, без зв'язку з оригіналом, або ж про копію, що відсилає не до реального первинника, а до вигаданого чи умовного образу. Симулякр може розглядатись як своєрідний міф, уявна конструкція або штучно створена подoba чогось. «Симулякр — це муляж, видимість, імітація образу, символу, знаку, за котрим немає ніякої визначеної дійсності, пуста шкаралупа, що маніфестує присутність відсутності реальності» (Поліщук & Птіцин, 2020). Більшість дослідників витоки поняття симулякру пов'язують із античною епохою, вважаючи, що воно має своє коріння в грецькій культурі — одним із перших звернувся до цієї проблематики Платон. У його інтерпретації симулякр розглядався як копія копії, яка спотворює оригінал і не відтворює його сутності. Сучасне осмислення й активне використання поняття «симулякр» у науковому дискурсі пов'язують передусім із працями французького філософа Жана Бодріяра. У його трактуванні симулякр постає як копія, що не має оригіналу, або як процес симуляції, у межах якого відбувається формування гіперреальності за допомогою моделей реальності, що не мають власних витоків у дійсності. У цьому контексті реальність замінюється системою знаків і символів, які позначають уже не саму реальність, а інші симулякри. За Бодріаром (Baudrillard, 1994), симулякр — це не те, що приховує істину, а радше та форма істини, яка маскує сам факт її відсутності. У своїй концепції він визначає симулякр як різновид дійсності, що приховує факт відсутності реальної дійсності.

Концепція симулякру Жана Бодріяра стосується репрезентації або імітації, яка з часом повністю відривається від будь-якого зв'язку з реальністю як підґрунтям. У межах його теорії симулякри проходять низку послідовних етапів: спершу вони відображають реальність, далі — спотворюють її, потім — приховують відсутність реальності та зрештою перетворюються на чисту симуляцію, яка більше не має жодного стосунку до будь-якої об'єктивної дійсності. З розвитком електронних медіа цей процес набув ще більшої інтенсивності. Телебачення, інтернет, соціальні мережі, цифрові технології дедалі активніше продукують образи, які не просто репрезентують

реальність, а підмінюють її гіперреальністю — середовищем, у якому симуляції постають більш реальними та впливовими, ніж ті реальності, які вони покликані були зображати (Danesi, 2024). У результаті відмінність між автентичним і штучним поступово нівелюється. Цифрові персони, курований онлайн-контент і медіа, створені за допомогою штучного інтелекту, служать прикладами цього зрушення, у межах якого репрезентації споживаються та приймаються без потреби будь-якого зв'язку з об'єктивною істиною. Таким чином, електронні медіа сприяють поширенню симулякрів і подальшому розмиванню меж реального, підтверджуючи припущення Бодріяра про те, що в умовах постмодерного суспільства кордон між реальністю та симуляцією стає дедалі менш чітким (Baudrillard, 1994; Poster, 1990). У цьому контексті сучасні симулякри набувають особливої виразності через розвиток технологій дипфейку, які сьогодні стали загальнодоступними й здатні генерувати реалістичні, але повністю сконструйовані зображення, голоси та відео, ще більше ускладнюючи розрізнення меж справжнього і вигаданого.

Ми спостерігаємо стійку присутність візуальних симулякрів у контенті соціальних мереж, особливо в публікаціях із високим емоційним навантаженням, які просуваються алгоритмічно. Алгоритмічні стрічки соцмереж — це персоналізовані інформаційні потоки (стрічки новин, фіди), які формуються не за хронологічним принципом, а за алгоритмами, що визначають, який контент показати користувачу і в якому порядку. Тобто застосовується алгоритмічне ранжування, що визначається як процес «організації, відбору та представлення підмножин інформаційного корпусу для споживання» (Rader & Gray, 2015). Ранжуючи контент, зокрема в стрічках соціальних мереж, такі алгоритми фактично отримують можливість визначати важливість, пріоритетизуючи певний контент або користувачів над іншими. Розподіл здійснюється з урахуванням конкретного користувача, тобто рекомендації, які формує алгоритм, змінюються залежно від кожного індивідуального профілю. «Коли ви відкриваєте Facebook, Instagram, TikTok або YouTube, вам здається, що ви самі обираєте, що дивитися? Насправді соцмережі роблять цей вибір за вас. Алгоритми платформ визначають, які новини, відео та публікації з'являться у вашій стрічці, і цей вибір далеко не випадковий» (Егаліте Інтернейшнл, 2024).

Типовим прикладом таких симулякрів у середовищі соцмереж є зображення, які не мають реального документального підґрунтя, але функціонують як візуальні провокатори, викликаючи співчуття, гнів, ностальгію, захоплення (рис. 1–2). У багатьох випадках ці візуальні матеріали створено або змінено за допомогою генеративних моделей штучного інтелекту (ШІ), що дає можливість досягти максимальної переконливості без

Рис. 1. Генеративний симулякр емоційної взаємодії: фотореалістичне зображення (акаунт @Crafty-X)
Джерело: Crafty-X, 2025с

Рис. 2. Візуальний симулякр зі штучними емоційними маркерами (акаунт @Бог любить тебе)
Джерело: Бог любить тебе, 2025

прив'язки до реальних подій чи осіб. Тобто сьогодні, в епоху нової цифрової культури, фотографії та зображення втратили статус унікального об'єкта, перетворившись на елементи швидкоплинного контенту, орієнтовані на миттєве споживання в медіапросторі. Соціальні мережі посилюють цю тенденцію, зробивши фотографію засобом формування цифрової ідентичності, у якому пріоритетними стають естетика та соціальний вплив, а не достовірність.

Подібні публікації зазвичай мають характерну структуру, яка починається з емоційного гачка — зворушливого тексту («У мене сьогодні день народження і мене ніхто не привітав»), візуального контрасту («до і після») або натяку на трагічну історію («Він залишився сам»). Зображення, що супроводжують такий контент, часто мають ознаки фотореалістичного моделювання: змінену міміку, штучно додані сльози, зморшки або вирази болю. У деяких випадках використано повністю згенеровані обличчя, які неможливо верифікувати через зникнення будь-яких ідентифікуючих деталей. Це візуальні «копії без оригіналу», тобто класичні симулякри.

Важливо зауважити, що функціонування подібних симулякрів нерозривно пов'язане із супровідними текстами. Останні виконують не лише роль пояснення чи доповнення до зображення, а є складовою єдиної комунікативної конструкції, у якій вербальне й візуальне взаємодіють, створюючи ефект правдоподібності. У цьому сенсі варто говорити про мультимодальність симулякру, де текстова і візуальна частини не існують автономно, а набувають значення лише у взаємозв'язку одна з одною. Аналіз показує, що такі тексти найчастіше будуються за двома граматико-синтаксичними моделями:

– як звернення зображеного персонажа до глядача («Не проходи повз, мені дуже потрібна твоя допомога»);

– як констатація умовного наратора (власника сторінки) про персонажа («Він залишився сам і чекає на вашу підтримку»).

Кожна з цих моделей формує різні механізми сприйняття. У першому випадку текст створює ілюзію прямої комунікації персонажа з користувачем, що посилює емоційний вплив і знижує когнітивний бар'єр недовіри. У другому випадку, коли автор нібито виступає свідком чи оповідачем, формується ефект достовірності через наративне посередництво. Така бінарність моделей дає змогу простежити, що текст виступає не лише комунікативним посилювачем візуального, а й рамкою інтерпретації, яка визначає можливі траєкторії сприйняття. В обох випадках вербальні конструкції не просто коментують візуальне — вони «активують» його, забезпечуючи перехід від пасивного споглядання до емоційної реакції та дії (лайк, репост, коментар).

Аналіз матеріалів, опублікованих на сторінці анонімного користувача під псевдонімом Crafty-X у мережі Facebook, демонструє приклади саме такого поєднання. Цей профіль систематично поширює зображення осіб у стані афективного переживання, підкріплені текстами з проханням про підтримку чи із закличками до емпатії. Візуальна редуваність поєднується з мовними шаблонами, які активізують ефект «олюднення» симулякру: численні орфографічні та синтаксичні недосконалості постають додатковим чинником наближення автора до аудиторії. Цей феномен можна інтерпретувати як навмисне використання «маркерів недосконалості» для зниження підозри щодо штучного походження контенту, що підтверджує його соціотехнічний характер. У результаті формується своєрідний гібридний симулякр, у якому зображення й текст функціонують як неподільна єдність.

Отже, значна частина зображень, які поширює Crafty-X, є візуальними симулякрами, що не мають прив'язки до конкретної особи, події чи джерела. Деякі з них повністю згенеровані й демонструють відсутність звичних біометричних маркерів: асиметричні очі, неприродно згладжені риси обличчя, розмиті фонові об'єкти або артефакти обробки, характерні для синтетичних зображень. Така втрата верифікованих деталей перетворює образ на чисту симуляцію, яка апелює не до реальності, а до колективних уявлень про неї.

Супровідні тексти до публікацій часто містять орфографічні, граматичні або синтаксичні помилки, однак це, як правило, не викликає критичної реакції з боку аудиторії (рис. 3–4). Очевидним є те, що емоційна достовірність зображення та його візуальний імпульс переважають над раціональною оцінкою вмісту. Більше того, орфографічна недосконалість може виступати додатковим фактором «олюднення» допису, знижуючи підозру щодо його штучного походження. Унаслідок цього виникає феномен умовної довіри до гіперреалістичного контенту, де візуальний ефект стає важливішим за джерело інформації.

Рис. 3. Візуальна симуляція страждання: пост із орфографічними помилками та ознаками ШІ-генерації (акаунт @Crafty-X)
Джерело: Crafty-X, 2025a

Значну роль у формуванні сприйняття симулякрів у подібних дописах відіграє також використання хештегів. Така надмірна сукупність згадок може бути стратегічною, адже, згідно з дослідженнями науковців Є Хань, Шуан Ву і Пітера Харіда, хештеги виконують функцію евристичних маячків, за допомогою яких користувачі швидко оцінюють довіру до джерела, навіть не заглиблюючись у зміст самого повідомлення. Тобто «користувачі соціальних мереж навмисно використовують стратегію “напилювання” хештегами, коли до публікації додається багато непов’язаних хештегів, щоб збільшити видимість публікації та збільшити кількість переглядів» (Han et al., 2025). Як наслідок, дописи без хештегів можуть сприйматись як більш «щирі», органічні та емоційно автентичні, що у випадку з візуальними симулякрами ідеально узгоджується з феноменом умовної довіри.

З іншого боку, якщо навіть неявно використовуються популярні або емоційно значущі хештеги (наприклад, #ГероїСередНас #Волонтери #Медики #Україна #ПовертайсяЖивим) у фотопостах, це може суттєво підсилити вірусне поширення контенту. Так відбувається тому, що хештеги часто служать навігаційними ключами, які підвищують видимість дописів у соцмережах і стимулюють емоційне залучення через тематичну візуалізацію (рисунок, текст, емоції), оскільки саме композиційні зв’язки між хештегами та візуально-семантичним контентом допомагають соцмережам прогнозувати популярність вірусного поширення мультимодальних постів (Bansal et al., 2024). При цьому занадто велика кількість хештегів (хештег-спам) знижує сприйняття автентичності посту — користувачі часто трактують його як спробу маніпулювати увагою, що шкодить довірі (Han et al., 2025). Натомість відсутність хештегів у постах часто не лише запобігає автоматичному ранжуванню з боку алгоритмів, а й навпаки, створює ефект індивідуального нарративу, де симулякри постають «живими» завдяки імпліцитним культурним кодам і емоційним маркерам.

Рис. 4. Симулякр довіри: приклад побутового зображення без верифікаційних маркерів (акаунт @Crafty-X)
Джерело: Crafty-X, 2025d

Така лаконічна стратегія подачі в поєднанні з орфографічними та синтаксичними неточностями сприяє конструюванню ефекту людської автентичності. Це, своєю чергою, знижує когнітивну настороженість користувача щодо можливого штучного походження контенту та формує умови для сприйняття зображення як «візуально правдивого» незалежно від достовірності його джерела або реальної якості представленого вмісту.

Цей кейс демонструє, як у цифровому середовищі симулякри функціонують як ефективні елементи афективної комунікації, відтворюючи структуру емоційної правдоподібності за відсутності будь-якої фактичної основи. Подібні приклади підтверджують тезу Жана Бодрієра про те, що в умовах постмодерного медіапростору симуляція не лише заміщує реальність, а й починає домінувати в процесах конструювання смислів. Російсько-українська війна стала катализатором глибоких трансформацій у різних сферах суспільного життя, викликавши необхідність переосмислення питань безпеки, етики, геополітики, економіки та інформаційної стійкості. Протягом тривалого часу соціальні мережі виступають платформою для висвітлення подій, пов’язаних із масштабною військовою агресією Росії проти України, зокрема з акцентом на військових аспектах конфлікту. Повідомлення такого роду часто супроводжуються емоційно забарвленими заголовками й візуальним контентом, що сприяє оперативному розповсюдженню інформації та суттєво впливає на конструювання громадської думки і формування домінантного нарративу конфлікту.

Окрему категорію візуального контенту в соцмережах становлять зображення, що імітують військову тематику. Ці візуальні матеріали зазвичай зображують чоловіків або жінок у камуфляжній формі, з драматизованими рисами обличчя, виразами скорботи, виснаження або рішучості. Типовими є композиції зі штучним розмиттям фону, надмірно деталізованими елементами екіпування чи непропорційними анатомічними особливостями (наприклад, спотвореними пальцями, аномальними пропорціями обличчя або зброї), що вказує на генеративне походження цих зображень. У багатьох випадках обличчя не відповідають жодному реальному прототипу й не піддаються верифікації — вони є чистими симулякрами, згенерованими як емоційно заряджені образи без фактичного відповідника в реальності (рис. 5–6). «Спочатку вони закликають до молитви за здоров’я військових чи завершення війни, але зрештою втягують співчутливих українців до релігійного руху, обіцяючи “благодословення від Бога” тільки для тих, хто приєднається» (Інститут масової інформації, 2024).

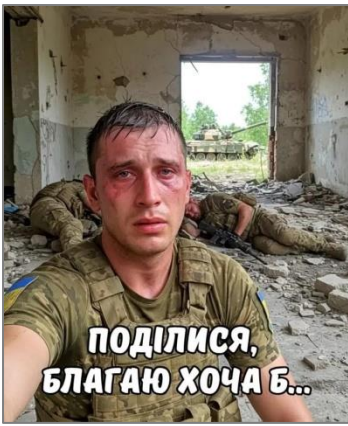

Рис. 5. Військовий симулякр: генеративне зображення зі зворушливим текстом (акаунт @Crafty-X)
Джерело: Crafty-X, 2025b

Рис. 6. Симулякр патріотичного наративу: зображення без ідентифікатора реальної особи (акаунт @Emery Hamilton)
Джерело: Emery Hamilton, 2025

Супровідні тексти до публікацій із військовою тематикою вибудовуються переважно за другою граматико-синтаксичною моделлю — констатації умовного наратора. У таких дописах користувач постає як посередник, який «свідчить» про страждання чи героїзм зображених осіб. Це створює ефект документальності навіть за відсутності реального прототипу, текст виконує функцію квазидокументального свідчення, що легітимізує візуальне як достовірне, хоча воно може бути повністю згенерованим. При цьому повторювані мовні формули («він залишився сам», «ніхто не пам'ятає про нього», «герої серед нас») виконують функцію риторичних маркерів, які підсилюють довіру та формують колективну емоційну рамку для інтерпретації зображення.

Тобто в такий спосіб тексти до подібних зображень часто апелюють до патріотичних почуттів або викликають емпатію через алегорії втрати, самопожертви чи невизнаного героїзму. «Зображення сумних і втомлених військових, про яких усі забули, чи сиріт, що стоять на колінах, змушує нас почуватись жертвами й опускати руки» (Демидчук, 2025). Проте, як і в попередньо згаданих випадках, у текстах зображень нерідко виявляються орфографічні, пунктуаційні або стилістичні помилки, що, втім, не знижують довіри з боку аудиторії. Це свідчить про зміну акценту: замість верифікації інформації користувачі все частіше керуються емоційною правдоподібністю зображеного, приймаючи його за істину на основі афективного впливу.

Подібні візуально-вербальні конструкції активно циркулюють у цифровому просторі завдяки алгоритмічним стрічкам, які підсилюють поширення саме такого типу контенту — гібридного, емоційно зарядженого й водночас візуально переконливого. У результаті можна говорити про те, що симулякр у соцмережах набуває поліфонічного характеру: його ефективність визначається і візуальними чи текстовими складниками, і їхнім поєднанням, що підкріплюється алгоритмічною логікою просування. Алгоритми соціальних мереж,

орієнтовані на максимізацію взаємодії, сприяють тому, що симулякри набувають ознак повноцінних мультимодальних утворень, де текст і зображення взаємно підсилюють одне одного, формуючи умови для ще більшого розмивання межі між фактом і симуляцією. Отже, військові образи, згенеровані штучним інтелектом, у такому випадку не лише імітують документальність, а й заміщують її, продукуючи уявне «поле бойових дій», яке існує лише в межах цифрової гіперреальності.

Цей тип симулякрів має особливі значущі наслідки в умовах війни або соціальної напруги, коли візуальна інформація сприймається як

джерело колективної пам'яті, морального орієнтиру або ідеологічного утвердження. Втрата чіткої межі між документальним свідченням і алгоритмічною симуляцією ставить під сумнів не лише автентичність образу, а й саму природу публічного дискурсу, де правда дедалі частіше витісняється ефектом правдоподібності.

Крім візуального аспекту, важливою виявляється й динаміка алгоритмічного поширення такого контенту.

У публікаціях такого ґатунку здебільшого ніяк не позначено використання комп'ютерного інтелекту, окрім як у коментарях, де небайдужі користувачі повідомляють про несправжнє зображення. Але здебільшого там можна побачити схвальні відгуки та подяки, які й сприяють популярності цих акаунтів. До того ж схожий контент можна знайти на анонімних чи нещодавно створених сторінках. (Демидчук, 2025)

Соціальні платформи, зокрема Facebook, активно підсилюють охоплення подібних постів, оскільки вони викликають значну кількість взаємодій — лайків, коментарів, репостів. У результаті фейкові візуальні наративи отримують ширше охоплення, ніж достовірна інформація, і формують у користувачів хибне уявлення про реальність. Це підтверджує гіпотезу про те, що візуальні симулякри в алгоритмічному середовищі мають не лише естетичну, а й політичну силу — вони впливають на уявлення про правду, справедливість і людську емпатію.

Фактчекерка організації StopFake Оксана Полулях підкреслює, що, незважаючи на широку доступність і популярність, інструменти штучного інтелекту перетворюються на ефективне знаряддя в руках тих, хто прагне маніпулювати масовою свідомістю. Зокрема, дослідниця акцентує на тому, що значна частина користувачів соціальних мереж не володіє достатнім рівнем цифрової візуальної грамотності, необхідної для розпізнавання

зображень, створених за допомогою ШІ. Як свідчать результати дослідження, проведеного Чиказьким університетом, «лише 60 % інтернет-користувачів можуть визначити, чи зображення створене за допомогою ШІ. Опитування Kantar Україна (лютий 2024 року) показало, що 79 % респондентів знають, що таке ШІ, але лише 42 % впевнені у своїх навичках розпізнавати подібний контент» (Синельник, 2025). Ці дані вказують на наявність суттєвого розриву між загальним рівнем обізнаності про штучний інтелект і реальними навичками критичного сприйняття згенерованого візуального контенту, що створює підґрунтя для потенційних маніпуляцій і дезінформації в цифровому середовищі.

Висновки.

У результаті дослідження виявлено, що в алгоритмічно керованих стрічках соціальних мереж візуальні симулякри функціонують не лише як елементи естетичної репрезентації, а як інструменти впливу на когнітивне сприйняття правди. Використання генеративних моделей штучного інтелекту для створення зображень сприяє формуванню візуальних конструкцій, які, незважаючи на відсутність фактичної основи, користувачі сприймають як достовірні. Алгоритми персоналізації підсилюють це явище, підвищуючи віральність контенту, що викликає емоційний відгук і відповідно спонукає до безкритичного сприйняття зображеного.

Ключовим наслідком такої взаємодії симулякру й алгоритмічного ранжування є зсув акценту з фактологічної істини на емоційну правдоподібність, що суттєво впливає на інформаційну поведінку користувачів і формування суспільних уявлень. Аналіз кейсів із відкритих акаунтів у Facebook показав, що навіть зображення з очевидними ознаками штучного походження викликають довіру й емоційне залучення, зокрема завдяки певним нарративним і стилістичним прийомам: недосконалості мови, відсутності / присутності хештегів або використанню емоційних тригерів.

Отримані результати засвідчують, що симулякр у соціальних мережах має мультимодальну природу: його переконливість зумовлена взаємодією візуального й вербального компонентів, які формують цілісну комунікативну єдність. Тексти при цьому виступають не другорядним поясненням, а рамкою інтерпретації зображення, спрямовуючи сприйняття аудиторії та задаючи емоційно-когнітивну траєкторію його прочитання. У такому поєднанні симулякр набуває поліфонічного характеру, де візуальне і текстове повідомлення взаємно підсилюють одне одного, а алгоритмічне середовище забезпечує їхню максимальну вірусність.

Отримані результати підтверджують актуальність проблеми розмивання меж між реальним і симульованим у цифровому середовищі. Теорія симулякру Бодріяра в поєднанні з критичним аналізом алгоритмічного відбору контенту дала

можливість обґрунтувати, що візуальні симулякри в соцмережах становлять нову форму гіперреальності, яка трансформує саму суть медійної правди. Дослідження підтверджує потребу міждисциплінарного підходу до аналізу цифрової візуальності, що охоплює технологічний, когнітивний і соціокультурний виміри впливу симулякру на уявлення про правду в епоху штучної візуальності.

Перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення впливу симулякрів на емоційно-психологічний стан користувачів, аналіз рецепції згенерованих штучним інтелектом зображень у різних соціальних і вікових групах, розробка ефективних інструментів візуальної медіаграмотності, створення алгоритмічних маркерів достовірності для верифікації візуального контенту в соціальних мережах.

Покликання

- Бог любить тебе. (2025, 3 березня). *Мені трохи сумно, бо ніхто не сказав доброго слова про мою роботу і навіть не привітався зі мною*. Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1E6GsNNx4M>
- Демидчук, О. (2025, 3 лютого). *Згенерована брехня: як ШІ-зображення стають зброєю для російської пропаганди у Facebook*. Листи до приятелів. <https://lusty.net.ua/zgenerovana-brехня-yak-shi-zobrazheniya-c>
- Егаліте Інтернейшнл (2024, 9 жовтня). *Алгоритми соцмереж: як вони керують вашими новинами*. [egaliteint.org. https://www.egaliteint.org/post/so-me-algorithms](https://www.egaliteint.org/post/so-me-algorithms)
- Інститут масової інформації. (2024, 13 листопада). *Від православ'я до секти. Як шахраї заманюють українців за допомогою ШІ-зображень*. Детектор медіа. <https://detector.media/infospace/article/234662/2024-11-13-vid-pravoslavyya-do-sekty-yak-shakhray-zamanyuyut-ukraintsiv-za-dopomogoyu-shi-zobrazhen>
- Поліщук Л., & Птіцин А. (2020). Симулякри у культурній реальності сучасності. У Ю. Сабадаш (Ред.), *Феномен культури постглобалізму* (Ч. 1, с. 222–224). Маріупольський державний університет. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049368.pdf#page=223>
- Синельник, І. (2025, 8 січня). *Як нас дурають за допомогою фото, згенерованих штучним інтелектом*. PECHERA.info. <https://pechera.info/news/259-iak-nas-duriat-za-dopomogoiu-foto-zgenerovanix-stucnim-intelektom.html>
- Bansal, S., Kumar, M., Raghaw, C. S., & Kumar, N. (2025). Sentiment and hashtag-aware attentive deep neural network for multimodal post popularity prediction. *Neural Computing and Applications*, 37(4), 2799–2824. <https://doi.org/10.1007/s00521-024-10755-5>
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulations*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Bratich, J. Z. (2008). From embedded to machinic intellectuals: Communication Studies and General intellect. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 5(1), 24–45. <https://doi.org/10.1080/14791420701839163>
- Bucher, T. (2018). *If... then: Algorithmic power and politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190493028.001.0001>
- Chesney, B., & Citron, D. (2019). Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 107(6), 1753–1820. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3213954>
- Cotter, K. (2018). Playing the visibility game: How digital influencers and algorithms negotiate influence on Instagram. *New Media & Society*, 21(4), 895–913. <https://doi.org/10.1177/1461444818815684>
- Crafty-X. (2025a, 30 травня). *Цікаво, скільки людей привітає мене побажає щастя...* Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1BcNqPF3Um>

- Crafty-X. (2025b, 1 липня). *Не гортай новз, прошу, дай 3 секунди*. Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1GszcNgJHk>
- Crafty-X. (2025c, 17 липня). *Тато і мама пішли й залишили мене самого. Я дуже за ними сумую. Я лише прошу їхнє благословення, щоб у мене все було добре*. Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/17uUa5eSBU>
- Crafty-X. (2025d, 18 липня). *Він врятував стільки людей. А хто врятує його?* Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1BmGZbzQwE>
- Danesi, M. (2024). *AI-generated popular culture: A semiotic perspective*. Palgrave Macmillan Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-54752-2>
- Emery Hamilton. (2025, 5 липня). *Не гортай новз, прошу, дай 3 секунди...* Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/17ckN5Dq72>
- Fuchs, C. (2021). *Social media: A critical introduction* (3rd ed.). Sage. <https://doi.org/10.4324/9781003199182-1>
- Han, Y., Wu, S., & Haried, P. (2025). The hidden impact of hashtags on Instagram: navigational heuristics on source trustworthiness. *International journal of web based communities*, 21(1–2), 155–185. <https://doi.org/10.1504/IJWBC.2025.145135>
- Hobbs, R. (2011). *Digital and media literacy: Connecting culture and classroom*. Corwin Press.
- Livingstone, S., Stoilova, M., & Nandagiri, R. (2019) *Children's data and privacy online: Growing up in a digital age. An evidence review*. London School of Economics and Political Science. https://eprints.lse.ac.uk/101283/1/Livingstone_childrens_data_and_privacy_online_evidence_review_published.pdf
- Poster, M. (1990). *The mode of information: Poststructuralism and social context*. Polity Press.
- Rader, E., & Gray, R. (2015). Understanding user beliefs about algorithmic curation in the Facebook news feed. In B. Begole, & J. Kim (Eds.), *Proceedings of the 33rd International conference on human factors in computing systems* (pp. 173–182). Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/2702123.2702174>
- Sharma, A., Pujari, M., & Goel, A. (2025). The rise of AI-generated synthetic identities: A new frontier in social media. *International journal of innovative research in engineering & multidisciplinary physical sciences*, 13(2), 232397. <https://doi.org/10.37082/IJIRMP.v13.i2.232397>
- Westerlund, M. (2019). The emergence of deepfake technology: A review. *Technology innovation management review*, 9(11), 39–52. <https://doi.org/10.22215/timreview/1282>
- Crafty-X. (2025c, July 17). *Tato i mama pishly y zalyshly mene samoho. Ya duzhe za nymy sumuiu. Ya lyshe proshu yikhnie blahoslovennia, shchob u mene vse bulo dobre* [Dad and mom left and left me alone. I miss them very much. I only ask for their blessing so that everything will be fine with me] Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/17uUa5eSBU>
- Crafty-X. (2025d, July 18). *Vin vriatuvav stilky liudei. A khto vriatuev yoho?* [He saved so many people. But who will save him?] Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1BmGZbzQwE>
- Danesi, M. (2024). *AI-generated popular culture: A semiotic perspective*. Palgrave Macmillan Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-54752-2>
- Demydchuk, O. (2025, February 3). *Zghenerovana brekhnia: yak Shl-zobrazhennia staiut zbroieiu dlia rosiiskoi propahandy u Facebook* [Generated lies: How AI images become a weapon of Russian propaganda on Facebook]. Lysty do pryiateliv. <https://lysty.net.ua/zghenerovana-brekhnia-uk-shi-zobrazhennia-c>
- Egalite International (2024, October 9). *Alhorytmy sotsmerezh: yak vony keruiut vashymy novynamy* [Social Media Algorithms: How They Shape Your News Feed]. [egaliteint.org. https://www.egaliteint.org/post/so-me-algorithms](https://www.egaliteint.org/post/so-me-algorithms)
- Emery Hamilton. (2025, July 5). *Ne hortai povz, proshu, dai 3 sekundy...* [Please don't scroll past, I beg you — just give 3 seconds...] Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/17ckN5Dq72>
- Fuchs, C. (2021). *Social media: A critical introduction* (3rd ed.). Sage. <https://doi.org/10.4324/9781003199182-1>
- God Loves You. (2025, March 3). *Meni trokhy sumno, bo nikhto ne skazav dobroho slova pro moi robotu i navit ne pryvitavsia zi mnoiu* [I feel somewhat sad, as no one has acknowledged my work with a kind word or even greeted me]. Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1E6GsNNx4M>
- Han, Y., Wu, S., & Haried, P. (2025). The hidden impact of hashtags on Instagram: navigational heuristics on source trustworthiness. *International journal of web based communities*, 21(1–2), 155–185. <https://doi.org/10.1504/IJWBC.2025.145135>
- Hobbs, R. (2011). *Digital and media literacy: Connecting culture and classroom*. Corwin Press.
- Institute of Mass Information. (2024, November 13). *Vid pravoslavia do sekty. Yak shakhray zamaniuit ukrainsiv za dopomohiu Shl-zobrazhen* [From Orthodoxy to cults: How fraudsters entice Ukrainians using AI-generated images]. Detector Media. <https://detector.media/infospace/article/234662/2024-11-13-vid-pravoslavyya-do-sekty-yak-shakhray-zamanyuyut-ukrainsiv-za-dopomogyu-shi-zobrazhen>
- Livingstone, S., Stoilova, M., & Nandagiri, R. (2019) *Children's data and privacy online: Growing up in a digital age. An evidence review*. London School of Economics and Political Science. https://eprints.lse.ac.uk/101283/1/Livingstone_childrens_data_and_privacy_online_evidence_review_published.pdf
- Polishchuk L., & Ptitsyn A. (2020). *Symuliacry u kulturnii realnosti suchasnosti* [Simulacra in the Cultural Reality of Contemporary Society]. In Yu. Sabadash (Ed.), *Fenomen kultury posthlobalizmu* [The Phenomenon of Post-Globalism Culture] (Vol. 1, pp. 222–224). Mariupol State University. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049368.pdf#page=223>
- Poster, M. (1990). *The mode of information: Poststructuralism and social context*. Polity Press.
- Rader, E., & Gray, R. (2015). Understanding user beliefs about algorithmic curation in the Facebook news feed. In B. Begole, & J. Kim (Eds.), *Proceedings of the 33rd International conference on human factors in computing systems* (pp. 173–182). Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/2702123.2702174>
- Sharma, A., Pujari, M., & Goel, A. (2025). The rise of AI-generated synthetic identities: A new frontier in social media. *International journal of innovative research in engineering & multidisciplinary physical sciences*, 13(2), 232397. <https://doi.org/10.37082/IJIRMP.v13.i2.232397>
- Synelnky, I. (2025, January 8). *Yak nas duriat za dopomohiu foto, zghenerovanykh shtuchnym intelektom* [How we are deceived using AI-generated photos]. PECHERA.info. <https://pechera.info/news/259-iak-nas-duriat-za-dopomogoiu-foto-zgenerovanix-stucnim-intelektom.html>
- Westerlund, M. (2019). The emergence of deepfake technology: A review. *Technology innovation management review*, 9(11), 39–52. <https://doi.org/10.22215/timreview/1282>

References (translated and transliterated)

- Bansal, S., Kumar, M., Raghaw, C. S., & Kumar, N. (2025). Sentiment and hashtag-aware attentive deep neural network for multimodal post popularity prediction. *Neural Computing and Applications*, 37(4), 2799–2824. <https://doi.org/10.1007/s00521-024-10755-5>
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulations*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Bratich, J. Z. (2008). From embedded to machinic intellectuals: Communication Studies and General intellect. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 5(1), 24–45. <https://doi.org/10.1080/14791420701839163>
- Bucher, T. (2018). *If... then: Algorithmic power and politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190493028.001.0001>
- Chesney, B., & Citron, D. (2019). Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 107(6), 1753–1820. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3213954>
- Cotter, K. (2018). Playing the visibility game: How digital influencers and algorithms negotiate influence on Instagram. *New Media & Society*, 21(4), 895–913. <https://doi.org/10.1177/1461444818815684>
- Crafty-X. (2025a, May 30). *Tsikavo, skilky liudei pryvitaie mene pobazhaie shchastia...* [I wonder how many people will congratulate me wish me happiness...] Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1BcNqPF3Um>
- Crafty-X. (2025b, July 1). *Ne hortai povz, proshu, dai 3 sekundy* [Please don't scroll past, I beg you — just give 3 seconds] Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1GszcNgJHk>

Olga Peleshok

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ukraine

SIMULACRUM IN ALGORITHMIC SOCIAL MEDIA FEEDS: PERCEPTION OF TRUTH IN THE AGE OF ARTIFICIAL VISUALITY

In today's digital environment, the volume of visual imagery generated by artificial intelligence and disseminated through algorithmic social media feeds is steadily increasing. This transformation of media content raises the critical issue of shifting focus from documentary truth to emotionally plausible simulation, which significantly affects users' cognitive perception of truth. The purpose of this study is to analyze the functioning of visual simulacra in personalized feeds and to examine their impact on the formation of perceptions of information authenticity. The methodological framework combines an interdisciplinary approach integrating J. Baudrillard's theory of simulacra, visual semiotics, critical discourse analysis, and digital ethnography. The empirical basis consists of Facebook posts from 2024–2025 containing photorealistic images with identifiable features of artificial generation. Methods applied include visual and content analysis as well as comparative analysis of authentic and AI-generated imagery. The findings reveal that images without real-world prototypes, yet constructed according to the principle of emotional recognizability, are perceived as authentic due to narrative framing, orthographic imperfections, selective or absent use of hashtags, and aesthetic stylization. Algorithmic amplification enhances the virality of such materials while diminishing the audience's critical vigilance. It has been proven that: 1) visual simulacra function as elements of hyperreality, replacing documentary evidence with affective reactions, especially in conditions of social tension or war; 2) the effectiveness of simulacra in the digital environment is due to their multimodal nature: the visual and verbal form a single communicative construct, where the text acts as a framework for interpretation and sets the trajectory of perception of what is depicted; 3) accompanying texts are formed according to two basic models (a character's address to the user or a conditional narrator's statement), each of which has a specific impact on the mechanisms of trust and emotional engagement.

The research novelty lies in integrating the concept of simulacra with the analysis of algorithmic content promotion mechanisms, providing deeper insights into the dynamics of media truth construction in the age of artificial visuality. The practical value of the study lies in identifying mechanisms of visual manipulation and developing recommendations for enhancing digital visual literacy.

Keywords: visual content; simulacrum; algorithmic feeds; artificial visuality; dipstick; generative content; authenticity; digital media literacy.

Стаття надійшла до редколегії 11.08.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.11>
УДК 069:316.77:659.13/14

Ольга Обласова

Університет митної справи та фінансів
вул. Володимира Вернадського, 2/4, Дніпро, 49044, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-4898-1560>
jaskrava.kraina@gmail.com

Валентина Ривліна

Університет митної справи та фінансів
вул. Володимира Вернадського, 2/4, Дніпро, 49044, Україна
 <https://orcid.org/0009-0008-5166-1323>
pupslooo@ukr.net

ВІЗУАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ: ВИКЛИКИ ЧАСУ ТА СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті досліджено питання віртуальної комунікації музейних закладів крізь призму викликів сьогодення та розвитку сучасних технологій. Метою статті є виявлення особливості візуальної комунікації музейних закладів у контексті проблематики створення та репрезентації візуального музейного контенту в соціальних медіа. Застосовано методи аналізу й синтезу, теоретичний метод, метод системного та типологічного аналізу, а також метод структурно-функціонального і компаративного аналізу. За результатами дослідження виявлено, що практика музейних закладів засвідчує суттєві зміни в напрямі відкритості для зовнішнього світу завдяки використанню методів, стратегій і прийомів, характерних для інтернет-простору. Констатовано, що музейні заклади отримують безпрецедентні можливості привернути нову аудиторію та розширити і популяризувати культурний спадок завдяки соціальним медіа. Наголошено, що візуальна комунікація, яка опосередкована соціальними медіа в музейних закладах і спирається на зображення для документування та передачі інформації про власну буденну діяльність, ідентичність і встановлення контактів із користувачами, набуває стратегічного значення й стає рушійною силою динамічного процесу трансформацій та інновацій. На прикладі соціальної мережі Instagram простежено можливості музейних закладів щодо налагодження візуальної комунікації на сучасному етапі розвитку цифрового суспільства. Окреслено роль користувацького відеоконтенту в посиленні музейної комунікації та розглянуто формати його інтегрування на офіційні акаунти музейних закладів і акаунти користувачів. Візуальний контент у таких соціальних медіа, як Facebook, Instagram, Pinterest, YouTube та ін., можна позиціювати як початок комунікаційного потоку, метою якого є візуалізація, інформування, просування, популяризація та залучення. Виокремлено перспективні напрями розвитку візуальної комунікації музейних закладів у соціальних медіа: розробка / удосконалення комплексної комунікаційної стратегії; орієнтація на запити різних груп користувачів (компетентні користувачі й ентузіасти); органічне поєднання професійного та користувацького відеоконтенту та ін.

Ключові слова: музейні заклади; візуальна комунікація; соціальні медіа; соціальні мережі; комунікативна стратегія; візуальний контент.

Вступ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку цифрового суспільства підходи до традиційних форм діяльності музейних закладів зазнають суттєвих трансформацій, відповідно до змін парадигми музейної комунікації. Зростання доступу до інтернету й інноваційні цифрові технології розкривають безпрецедентні можливості для розробки нових підходів і до організації музейної експозиції в цілому, і до візуальної комунікації. В умовах глобальної цифровізації важливим та ефективним інструментарієм для реалізації потенціалу музею як соціокультурного й освітнього закладу стають соціальні медіа. Станом на середину 2020-х років користувач із будь-якої точки світу і в будь-який час може

отримати віртуальний доступ до колекції музейного закладу, можливість обговорення та навчання.

Активізація розвитку соціальних медіа створила передумови для практичного втілення нових підходів до візуальної комунікації музеїв по всьому світу, що, своєю чергою, зумовило потребу їх теоретичного осмислення. Актуальність дослідження зумовлена важливістю розробки проблематики стратегій візуальної комунікації музейних закладів з урахуванням викликів часу та рівня розвитку цифрових технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний науковий доробок закордонних учених, зокрема А.-І. Спіліопулу, С. Махоні, В. Рутсіса та К. Капсіорі (2014), М. Зінгоне (2024), дає можливість

говорити про багатоаспектність означеної проблематики та стійкий науковий інтерес.

Наприкінці 2010-х років візуальна комунікація накладів культури, з-поміж них і музеїв, отримує наукову рефлексію у вітчизняному академічному вимірі. Серед інших слід назвати публікацію І. Передерій та Н. Білан (2018), присвячену виокремленню й аналізу сучасних форм музейної комунікації, спрямованих на адаптацію діяльності музейних закладів до умов інформаційного суспільства; Ж. Денисюк розглядає трансформацію музейної комунікації під впливом чинників цифровізації інформаційно-комунікативних зв'язків, передачі та трансляції інформації (2021), а також аналізує особливості візуальної комунікації як феномена масової культури (2022); комунікативний простір сучасних музеїв в умовах пандемії COVID-19 став предметом дослідження Ю. Ключко (2021); спробу дослідити соцмережі як поле музейної комунікації в сучасному інформаційному просторі здійснює В. Кулибчук (2024); окремі аспекти цифрової комунікації культурних і мистецьких організацій України розглядають О. Яворський, Т. Чернявський, В. Шинкарьов та А. Акінчина (2022), виявляючи спільні риси візуальної мови, зокрема і музейних проєктів та ін.

Незважаючи на стійкий науковий інтерес до проблематики музейної комунікації, опосередкованої сучасними цифровими технологіями, багато аспектів візуальної комунікації музейних закладів лишаються недостатньо висвітленими і потребують подальшого дослідження.

Мета статті — виявити особливості візуальної комунікації музейних закладів у контексті проблематики створення та репрезентації візуального музейного контенту в соціальних медіа.

Методи дослідження. Застосовано методи аналізу й синтезу, теоретичний метод, метод системного та типологічного аналізу, а також метод структурно-функціонального і компаративного аналізу.

Результати

Протягом останніх десятиліть у соціокультурному просторі відбулась глибинна трансформація, що посприяла відкритості культурних об'єктів, зокрема музеїв, як закладів, що потенційно здатні зберігати і створювати культуру. Музейні заклади пережили значний культурний поворот від об'єктно орієнтованих до аудиторно орієнтованих стратегічних підходів (Mahony, Spiliourou, Routsis & Kamposior, 2017, p. 287). Чинний музейний дискурс виявив потребу концептуального переходу від музеїв як місць освіти до музеїв як місць навчання, що відповідає потребам та інтересам усіх, хто відвідує й користується послугами (Bradburne, 1998). Міжнародна рада музеїв визначає музей так:

Це постійна неприбуткова інституція на службі суспільства, яка досліджує, колекціонує, зберігає, презентує та інтерпретує матеріальну

і нематеріальну спадщину. Музеї — це відкриті для громадськості, доступні й інклюзивні установи, які плекають розмаїття і сприяють сталому розвитку. У своїй роботі й комунікаціях музеї керуються етичними і професійними засадами, залучають до участі громади і пропонують різні можливості для освіти і задоволення, даючи змогу рефлексувати і ділитися знаннями. (ICOM, 2007)

У науковому вимірі музейні заклади позиціуються як заклади культури, що перебувають на службі суспільства, а їхньою головною метою є збереження (засобами консерваційної діяльності) та надання публіці (засобами валоризації та інтерпретації) власного спадку, що складається з колекцій творів та артефактів, накопичених протягом тривалого часу (Solima, 2002, p. 61). Дослідники наголошують: особливості переміщення відвідувачів музеєм визначає те, що вони бачать, на чому зосереджують свою увагу, та, зрештою, те, що вони дізнаються та/або відчувають (Bitgood, 2006).

Комунікаційний процес здійснює музейний заклад, починаючи зі структури та організації колекції, що орієнтована на репрезентацію відвідувачам із метою задоволення їхніх потреб. Комунікація є апріорною частиною діяльності музею: експонати є водночас і матеріальними об'єктами, і знаками іконічного типу, експозиція яких власне і є комунікацією. Системи музейної комунікації, такі як виставки, публічні програми, інформаційно-просвітницька діяльність та освіта, прагнуть забезпечити складний культурний інтерактивний досвід. Ця взаємодія реалізується в межах конвергенції різних дисциплінарних явищ, включаючи візуальну комунікацію, медіадослідження, колекціонування та культурологічні дослідження, когнітивну науку, взаємодію людини з комп'ютером, поведінкові дослідження, екранні дослідження, візуальні, просторові та часові методи дизайну (Russo, Watkins, Kelly & Chan, 2006).

Музейна комунікація нині займає важливе місце в більш широкому контексті: музей зберігає культуру, передаючи історію, знання про самотність і цінності, утверджуючи свою виключну можливість стати місцем освіти та стимулювання для всього суспільства (Pietro, 2015, p. 118). Музейна експозиція є однією з форм візуальної комунікації, що досягається засобами музейних експонатів і творів мистецтва, а також за допомогою графіки та письмової інформації у вигляді текстових панелей, написів, індивідуальних етикеток до експонатів. Кінцевою метою візуальної комунікації є передача повідомлення експозиції або виставки ясною і точною візуальною мовою (Maina Phd Idr Ogw, 2015, p. 805). У межах семіологічного підходу та відповідно до теорії Ф. Соссюра, який визначає комунікацію як процес означування, вона не обмежується передачею ряду даних, що можуть бути розпізнані в експонатах

безпосередньо в музейному середовищі, а радше передає через них сенс. На думку Ф. Антинуччі, музейний заклад повинен обов'язково піклуватися про реалізацію комунікативного акту, передачі своїх знань, що відбувається разом із аудиторією, надаючи пріоритет «читаності» творів мистецтва (Antinucci, 2014). Відновлення сенсу представлених в експозиції творів мистецтва є головною місією музею, відповідно надзвичайно важливо забезпечити, щоб досвід відвідувачів не був гомогенізований або стандартизований, щоб кожен міг зрозуміти твір мистецтва відповідно до правильно інтерпретованого коду. Таким чином, для комунікації необхідно передавати сенс засобами кодів, спільних для кураторів і відвідувачів. Зв'язок між об'єктом експозиції та його сенсом динамічний і варіюється відповідно до конкретної виставки (Franch, 2000, р. 2–3).

Як засіб зорової передачі інформації про виставки чи експозицію візуальна комунікація наділена особливими характеристиками. Взаємодія між різними візуальними медіа, що представлені в музейному просторі, може мобілізувати різноманітну зорову комунікаційну інформацію аудиторії. На думку дослідників, візуальна комунікація музейного закладу може використовувати низку засобів для подальшого збагачення культурних конотацій, представлених у музеях, урізноманітнити форми експозиції та посилити змістовий аспект експонатів (Pietro, 2015). Особливу роль у візуальній комунікації музейних закладів відіграють інноваційні технології, зокрема технології доповненої реальності. Наприклад, використання доповненої реальності з її надзвичайно інтерактивними функціями дає змогу будувати реконструкційні гіпотези без безпосереднього втручання у твір мистецтва, забезпечуючи при цьому високий ступінь занурення в оригінал (Pietro, 2015).

Інформаційно-комунікаційні технології є основним чинником оновлення музейної комунікації — від упровадження нових каналів до розширення кількості учасників експериментів з інноваційними комунікаційними процесами (De Nobili, 2016). Вебсайти музеїв являють собою простір для спілкування, дослідження й аналізу, обміну послугами, а також для реального діалогу між закладом культури та користувачем, надаючи доступ до інформації про розклад, місця проведення заходів, а також віртуальних турів і виставок, інформаційних листів, книжкових магазинів, дослідницьких проєктів, різноманітних журналів і публікацій, можливість купівлі білетів онлайн та екскурсійних послуг. Проте, незважаючи на важливість комунікативних можливостей засобами вебсайтів, лише з появою та розвитком соціальних медіа музейні заклади отримали можливість максимально розширити комунікацію, реалізувати потребу розповісти про себе та встановити зв'язок із потенційними відвідувачами заздалегідь, із кінцевою метою створення міцного і довготривалого спілкування.

Соціальні медіа (збірний термін для всіх інтернет-застосунків, які дають користувачам можливість обмінюватись інформацією у зручній і зазвичай захопливій формі), для яких характерними є «лаконічні змішані форми (формати мультимедіа) з використанням максимальної виразності, змістовності й емоційності аудіовізуального й технології сторітелінгу» (Лісневська, 2020, с. 220), відіграють визначальну роль у розвитку візуальної комунікації музейних закладів на сучасному етапі розвитку суспільства.

В епоху Web 2.0 сила технологій зробила кіберпростір ідеальним місцем для внеску, створення та обміну інформацією. Завдяки широко розповсюдженим платформам соціальних мереж різноманітні культурні організації постійно покращують свої стосунки з громадськістю. Музеї, зокрема, отримали вигоду від того, що презентували себе в інтернеті, залишались актуальними та взаємодіяли з громадськістю. З подальшим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій музеї більше не задовольняються лише офіційним вебсайтом — вони презентують себе громадськості через поєднання кількох медіа-платформ. Як невід'ємна частина комунікаційної стратегії компаній та організацій, зокрема і музейних закладів, соціальні медіа пропонують можливість спілкуватися з цільовими групами, таким чином залучаючи їх. Це включає не лише текстову інформацію (новини, статті), а й аудіо (подкасти, музику) та зображення (фотографії, відео). Відомими прикладами міжнародних соціальних мереж є Facebook, YouTube, LinkedIn та Twitter, MySpace, Instagram та ін.

Наприклад, у США багато музеїв ще наприкінці 2000-х років почали використовувати різні платформи соціальних мереж для залучення аудиторії та навіть проведення онлайн-виставок. Використання відеоплатформ для обміну візуальним контентом, таких як YouTube та Flickr, також значно зросло. Соціальні мережі заохочують відвідувачів створювати власний контент і будувати онлайн-спільноти, співпрацювати, обмінюватися, розповсюджувати контент вебсайтів та оригінальний контент, сприяючи таким чином активнішому обміну цінностями. Через соціальні мережі користувачі можуть публічно або напівпублічно ділитися власноруч створеним контентом у новинах, написанні статей, фотографіях, відео й інших інтерфейсах контенту. Громадськість уже не просто отримує інформацію, оскільки соціальні мережі через взаємодію сприяють новому досвіду участі, даючи громадськості більше контролю та можливість збирати, вибирати й ігнорувати потрібну їй інформацію. Таким чином, завдяки соцмережам громадськість отримала змогу взаємодіяти з музеями більш персоналізованим чином.

Дослідники визначають візуальність у поєднанні з інформаційними технологіями як «глобальну стратегію сприйняття дійсності» (Денисюк,

2021, с. 67). Соціальні медіа постають інноваційним каналом комунікації музейних закладів, що заснований здебільшого на зображеннях, для документування, інформування про свою щоденну діяльність, власну ідентичність і взаємодію з користувачами. Головна роль у цьому належить візуальному контенту — змісту (гіпертексту, відео, зображенню, творчому продукту й ін.), який створили конкретний користувач або група користувачів і опублікували чи показали в інтернет-мережі. Таким чином візуальний контент являє собою візуальну комунікацію, що, як стверджують науковці, «опосередковується виникненням і розвитком масової культури», набуваючи в просторі цифрового інформаційного середовища ознак універсального культурного коду (2021, с. 9). Ж. Денисюк пропонує розглядати її як «повноцінний компонент культурних практик та процесів обміну інформацією, і водночас як виробник смислів, цінностей, вбудованих в архітектуру візуальних образів» (2021, с. 9).

Важливим напрямом діяльності музейних закладів є додаткове висвітлення в пресі через соціальні мережі. Візуальний контент у контексті музейної діяльності можна розглядати як важливий та ефективний інструмент комунікації, що сприяє подоланню мовних бар'єрів у процесі передачі інформації. За допомогою зображення (фото) та відео стає можливим створення переконливого й легкого для сприйняття нарративу. Контент вебсайтів соціальних мереж майже завжди можна поширювати та легко ділитися ним у мережі (це означає, що вірусний ефект або ажіотаж може виникнути дуже швидко). Отже, музейний заклад може швидко охопити велику кількість реципієнтів і працювати над створенням більшої підтримки.

Важливим аспектом використання нових технологій у процесі візуальної комунікації музеїв на сучасному етапі є використання ШІ. Серед етичних і практичних викликів, які поява ШІ ставить перед музеями, на думку дослідників, одним із найвизначніших і таких, що найшвидше зростають, у дослідженнях є питання нейтральності (Irala-Nortal, 2024). З одного боку, ШІ може бути використаний для ідентифікації та класифікації об'єктів культурної спадщини, наприклад за допомогою алгоритмів розпізнавання зображень для ідентифікації певних елементів твору мистецтва або для класифікації предметів, що входять до колекції. У цьому сенсі музеї можуть використовувати інструменти аналізу даних для виявлення упереджень або прогалів у своїх колекціях. Окрім цього, з огляду на те, що музеї мають серед своїх цілей та обов'язків освіту громадян у таких питаннях, як мистецтво та культура, але, своєю чергою, через власну міжгалузеву природу також стосуються історичних, політичних, гендерних та інших питань, ШІ допомагає музеям легше й цікавіше представляти свій контент. Однак музеї повинні усвідомлювати ризик

генерування та поширення неправдивої інформації, зокрема переглядати програми, розроблені за допомогою цієї технології, співпрацюючи з командами людей для їх виправлення, якщо потрібно. Вони також можуть співпрацювати з експертами в галузі культури, спадщини, історії, антропології, етики для розробки рекомендацій щодо використання ШІ в музеях. За таких умов ШІ можна поєднувати з іншими технологіями для впровадження інновацій у музейний досвід, забезпечуючи інтерактивний і персоналізований досвід для відвідувачів.

Позиціюючи оновлення своєї комунікаційної системи одним із пріоритетних завдань, музейні заклади цілеспрямовано розробляють напрям візуальної комунікації в соціальних медіа.

Обговорення

Домінування соціальних мереж протягом останніх років створило передумови для розширення присутності музеїв на соціальних платформах і охоплення потенційних реципієнтів, які обирають інтернет для отримання інформації та новин або прагнуть стати частиною музейної спільноти, не обмежуючись власним фізичним місцем перебування. У порівнянні з простором, у якому традиційно проводяться виставки та експозиції (зазвичай усередині музейного приміщення), заходи, розроблені онлайн, можливо, не наділені тим рівнем авторитету, що передбачає інституційний контекст, а користувачі не можуть оцінити фізичні характеристики, щоб упевнитись в оригінальності та надійності наданої інформації (Russo, & Watkins, 2008, р. 233). Проте, як стверджують дослідники, використання інструментів соціальних мереж у візуальній комунікації може не лише підтримувати актуальність музейного закладу, а й посилювати його авторитет (Russo, Watkins, Kelly, & Chan, 2006, р. 7). Соціальні медіа кидають виклик чинним моделям комунікації. Здатність окремої особи створювати і відображати контент в авторитетному культурному середовищі, такому як музей, свідчить про щодалі більший глобальний інтерес до обміну індивідуальним і колективним досвідом. Це також відображає зміни в способах, якими користувачі взаємодіють у цифровому середовищі, використовуючи різні моделі комунікації: одне з одним (користувач із користувачем); один із багатьма (музей із користувачем: вебсторінки та блоги); багато з багатьма (знання до знання, наприклад Вікіпедія) (2006, р. 3).

Д. Петт пропонує виокремлювати п'ять основних категорій онлайн-комунікації, що використовують заклади культури, зокрема й музеї, у соціальних медіа: прагнення підвищити доступність для своєї аудиторії; прагнення забезпечити доступ до запропонованої ними інформації будь-яким користувачам; прагнення до розширення можливості навчання для онлайн-спільнот; публікація та створення історій (одна з ключових категорій використання музеїв у соціальних

мережах, завдяки якій користувачі можуть взаємодіяти з музейним закладом і одне з одним, обмінюватися знаннями та брати участь у культурних діалогах у режимі реального часу) (2012, р. 2).

Соціальні медіа відкривають нові способи ознайомлення з музейною колекцією, зокрема через розваги та пригоди, використовуючи колекції як тло.

Twitter (із 2024 року — соцмережа X) пропонує безцінні можливості для надання освітньої інформації короткими фрагментами, створюючи неформальний контекст для освіти (Hill, 2010). Twitter — це сервіс мікроблогів, який перетворився на соціальну мережу, що дає своїм користувачам змогу надсилати й читати повідомлення інших користувачів, які називаються твітами. Твіти — це текстові публікації завдовжки до 140 символів, що відображаються на сторінці профілю автора. Користувачі можуть підписуватись на твіти інших авторів, що називається «підписками», а підписники — «послідовниками». Підписники можуть отримувати твіти на головній сторінці Twitter або надсилати їх безпосередньо на мобільний пристрій, такий як смартфон або iPad. Так, Музей Гіршхорна і Сад скульптур, а також Смітсонівський національний музей авіації та космосу вже тривалий час використовують Twitter для залучення та охоплення аудиторії. Аналіз даних Twitter для обох музеїв свідчить, що ці дві установи використовують Twitter послідовно, зосереджуючись на об'єднанні ресурсів, творчому залученні громадськості до використання нових інструментів соціальних мереж і спробах стимулювати творчу участь через активну двосторонню форму комунікації (Osterman et al., 2012).

Серед популярних соціальних мереж середини 2020-х років найбільш інтегрованим у комунікаційні стратегії музейних закладів є Instagram (термін утворений унаслідок синтезу слів *instant* — «миттєвий» і *telegram* — «телеграма», означає форму швидкої та миттєвої комунікації, наприклад телеграму, що в цьому випадку є візуальною) (Moccia, Zavagnin, & Zingone, 2017). Унікальним застосунок зробила можливість модифікації знімків шляхом додавання фільтрів із метою покращення фотографій та, особливо в перші роки поширення Instagram, відтворення вінтажного ефекту, що робило знімки схожими на фото Polaroid. У поєднанні смартфона з комунікаційними інструментами, миттєвими повідомленнями або соціальними мережами, у яких зображення може бути передане миттєво засобами елементарних операцій, воно стає «пов'язаним» — зображення створюються для того, щоб ними поділитися. На думку закордонних науковців, ця базова трансформація Instagram втілює та демонструє краще за інші платформи (Artieri, 2018). Завдяки деталізації та суто візуальному призначенню ця соціальна мережа є надзвичайно вдалою платформою для комунікації, оскільки

дає музею можливість використовувати комунікативну силу зображення для самопрезентації та здійснення великого впливу на аудиторію, яка занурена в інформацію та концентрація уваги якої постійно знижується (Bettini, 2015).

Варто зазначити, що нині однією з ефективних комунікаційних стратегій музейних закладів є поєднання на офіційних акаунтах професійного та користувацького відеоконтенту. Наприклад, Британський музей уже понад десять років ефективно використовує концепцію *Kidd's Marketing and Inclusivity*, зокрема допомогу так званих адвокатів бренду (підписників, які діляться інформацією з друзями в соціальних мережах) для поширення даних про наявні та заплановані заходи і виставки, що було досягнуто шляхом створення інформаційної піраміди. Публікації, що включають візуальний контент, з'являються в стрічці новин їхніх друзів, які також можуть ділитись оновленнями. Таким чином, музейний заклад завжди присутній в акаунтах широкого кола користувачів. Не менш показовий приклад — Метрополітен-музей у Нью-Йорку, який пропонує своїм підписникам поділитись власним *#MetMoment*: коротка біографія в профілі привертає увагу до широкої колекції музею і містить заклик викладати фотографії, які користувачі зробили під час відвідування закладу, з відповідним хештегом.

У контексті покращення візуальної комунікації музейних закладів у соціальних медіа перспективним вбачається посилення аспекту орієнтування на запити кожного конкретного споживача. В академічному вимірі традиційним є поділ користувачів акаунтів музеїв в Instagram на дві групи, які умовно позначаються як компетентні користувачі (як-от науковці, викладачі, журналісти) та ентузіасти. Для першої групи візуальна комунікація з музейним закладом засобами соціальних мереж дає можливість отримання доступу до необхідних матеріалів. Друга, значну частину якої становить покоління міленіалів, візуальну комунікацію розглядає радше як додаткову можливість отримати доступ до музейних фондів, взаємодіяти й ознайомлюватися з виставленими роботами, досліджувати та отримувати новий досвід.

Своєю чергою, це передбачає створення двох типів візуального контенту. У першому випадку, як видається, його основними характеристиками мають бути:

- висока якість контенту і максимальна відповідність оригіналу (без використання будь-яких фільтрів);

- надання розширеної інформації та корисні посилання на інші джерела.

Візуальний контент для другої групи користувачів має відповідати:

- концепції інфотейнменту та едьютейнменту (подання інформації та навчання у формі розваги);

- принципам імерсивності та інтерактивності.

Основний акцент у діяльності музейних закладів у контексті візуальної комунікації в соціальних медіа повинен відповідати єдиній комплексній і ретельно спланованій комунікаційній стратегії (створенню спорідненого візуального контенту в усіх соціальних платформах; дотриманню єдиного стилю постів та ін.), диверсифікації публікацій, що адаптовані до основного типу користувачів кожної конкретної соціальної мережі.

Висновки

Практика музейних закладів засвідчує суттєві зміни в напрямі відкритості для зовнішнього світу завдяки використанню методів, стратегій і прийомів, що характерні для інтернет-простору. Музейні заклади отримують безпрецедентні можливості привернути нову аудиторію та розширити і популяризувати культурний спадок завдяки соціальним медіа. Візуальна комунікація, опосередкована соціальними медіа в музейних закладах, що спирається на зображення для документування та передачі інформації про власну буденну діяльність, ідентичність і встановлення контактів із користувачами, набуває стратегічного значення й стає рушійною силою динамічного процесу трансформацій та інновацій. Візуальний контент у таких соціальних медіа, як Facebook, Twitter, Instagram, Pinterest, YouTube та ін., можна позиціонувати як початок комунікаційного потоку, метою якого є візуалізація, інформування, просування, популяризація та залучення. Серед перспективних напрямів розвитку візуальної комунікації музейних закладів у соціальних медіа: розробка / удосконалення комплексної комунікаційної стратегії, орієнтація на запити різних груп користувачів (компетентні користувачі й ентузіасти), органічне поєднання професійного і користувацького відеоконтенту та ін.

Покликання

- Денисюк, Ж. (2021). Музейна комунікація в умовах цифровізації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 3, 64–70. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.3.2021.244718>
- Денисюк, Ж. (2022). Візуальна комунікація як феномен масової культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 9–14. <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2022.262194>
- Кулибчук, В. (2024). Соцмережі як поле музейної комунікації в сучасному інформаційному просторі. У *Сучасні інформаційні технології в освіті і науці* (с. 139–141).
- Лісневська, А. (2020). До питання роботи журналіста з відео-контентом в сучасному інформаційно-комунікаційному просторі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 31(3), Ч. 3, 216–221. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/34>
- Передерій, І., & Білан, Н. (2018). Сучасна музейна комунікація в Україні та світі: стан і перспективи розвитку. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 2, 72–79.
- Яворський, О., Чернявський, Т., Шинкарьов, В. & Акінчина, А. (2022). Візуальна мова українських культурних та мистецьких просторів. В *Актуальні проблеми сучасного дизайну* (т. 1, с. 300–303).
- Antinucci, F. (2014). *Comunicare nel museo*. Laterza.
- Artieri, G. B. (2018). Prefazione. In I. Barbotti, *Instagram marketing. Strategie e regole nell'influencer marketing*. Hoepli.
- Bettini, A. (2015). *Non siamo mica la Coca-Cola, ma abbiamo una bella storia da raccontare*. Franco Angeli.

- Bitgood, S. (2006). An analysis of visitor circulation: Movement patterns and the general value principle. *Curator*, 49(4), 463–475. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/34>
- Bradburne, J. (1998). Dinosaurs and white elephants: the science centre in the 21st century. *Museum management and curatorship*, 17(2), 119–137. <https://doi.org/10.1080/09647779800201702>
- De Nobili, F. (2016). *Strategie di Content Marketing*. Hoepli.
- Franch, E. (2000). Il linguaggio espositivo: tre tipologie di base. *Nuova Museologia*, 2, 2–3.
- Hill, L. (2010). What to tweet about. In K. Kandon, C. Wallis & P. Davies (Eds.), *Twitter for museums: strategies and tactics for success* (pp. 92, 94). Museums Etc.
- ICOM. (2007). *Museum Definition*. International Council of Museums. <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition>
- Irala-Hortal, P. (2024). La inteligencia artificial y otras tecnologías como aliadas en el disfrute del arte y los museos. *European public & social innovation review*, 9, 1–13. <https://doi.org/10.31637/epsir-2024-438>
- Klyuchko, Yu. (2021). Communicative space of modern museums in the conditions of the COVID-19 pandemic. *Culture and art in the modern world*, 22, 145–155. <https://doi.org/10.31866/2410-1915.22.2021.235902>
- Maina, S. M. (2015). Looking, seeing and learning: The role of design in developing exhibition and display for museums. *Africa habitat review*, 9, 805–822.
- Moccia, L. B., Zavagnin, A., Zingone, M., & De Nobili, F. (Ed.). (2017). *Instagram. Comunicare in modo efficace con le immagini*. Area 51.
- Osterman, M., Thirunarayanan, M., Ferris, E. C., Pabon, L. C., Paul, N., & Berger, R. (2012). Museums and Twitter: An exploratory qualitative study of how museums use Twitter for audience development and engagement. *Journal of educational multimedia and hypermedia*, 21(3), 241–255. <https://www.learnlib.org/primary/p/39141>
- Pett, D. (2012). Uses of social media within the British Museum and museum sector. In C. Bonacchi (Ed.), *Archaeology and digital communication: Towards strategies of public engagement* (pp. 83–102). Archetype. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35064.96003>
- Pietro, I. (2015). La comunicazione digitale per i musei: approcci metodologici e applicazioni a confronto. *INTRECCI d'arte*, 4, 116–123. <https://doi.org/10.6092/jissn.2240-7251/5606>
- Russo, A., & Watkins, J. (2008). New literacy new audiences: Social media and cultural institutions. *Electronic visualisation and the arts conference*, 225–239. <https://doi.org/10.14236/ewic/EVA2008.26>
- Russo, A., Watkins, J., Kelly, L., & Chan, S. (2006). How will social media affect museum communication? In *Nordic Digital Excellence in Museums (NODEM)* (pp. 1–4). https://www.researchgate.net/publication/27467247_How_will_social_media_affect_museum_communication
- Solima, L. (2009). Nuove metriche per comunicare il museo. *Economia della Cultura. Rivista dell'Associazione per l'Economia della Cultura*, 4, 499–512. <https://doi.org/10.1446/31513>
- Spiliopoulou, A.-Y., Mahony, S., Routsis, V., & Kamposiori, C. (2014). Cultural institutions in the digital age: British museum's use of Facebook insights. *Participations. Journal of audience & reception studies*, 11(1), 286–303. <https://www.participations.org/11-01-17-spiliopoulou.pdf>
- Zingone, M. (2024). Instagram as digital communication tool for the museums: A reflection on prospectives and opportunities through the analysis of the profiles of Louvre Museum and Metropolitan Museum of New York. *European journal of social sciences education and research*, 11(2), 100–116. <https://doi.org/10.26417/rphh3k90>

References (translated and transliterated)

- Antinucci, F. (2014). *Comunicare nel museo*. Laterza.
- Artieri, G. B. (2018). Prefazione. In I. Barbotti, *Instagram marketing. Strategie e regole nell'influencer marketing*. Hoepli.
- Bettini, A. (2015). *Non siamo mica la Coca-Cola, ma abbiamo una bella storia da raccontare*. Franco Angeli.
- Bitgood, S. (2006). An analysis of visitor circulation: Movement patterns and the general value principle. *Curator*, 49(4), 463–475. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/34>

- Bradburne, J. (1998). Dinosaurs and white elephants: the science centre in the 21st century. *Museum management and curatorship*, 17(2), 119–137. <https://doi.org/10.1080/09647779800201702>
- De Nobili, F. (2016). *Strategie di Content Marketing*. Hoepli.
- Denysiuk, Zh. (2021). Muzeina komunikatsiia v umovakh tsyvrovizatsii [Museum communication in the conditions of digitalization]. *Library science. Document science. Informatics*, 3, 64–70. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.3.2021.244718>
- Denysiuk, Zh. (2022). Vizualna komunikatsiia yak fenomen masovoi kultury [Visual communication as a phenomenon of mass culture]. *Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, 2, 9–14. <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2022.262194>
- Franch, E. (2000). Il linguaggio espositivo: tre tipologie di base. *Nuova Museologia*, 2, 2–3.
- Hill, L. (2010). What to tweet about. In K. Kandon, C. Wallis & P. Davies (Eds.), *Twitter for museums: strategies and tactics for success* (pp. 92, 94). Museums Etc.
- ICOM. (2007). *Museum Definition*. International Council of Museums. <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition>
- Irala-Hortal, P. (2024). La inteligencia artificial y otras tecnologías como aliadas en el disfrute del arte y los museos. *European public & social innovation review*, 9, 1–13. <https://doi.org/10.31637/epsir-2024-438>
- Klyuchko, Yu. (2021). Communicative space of modern museums in the conditions of the COVID-19 pandemic. *Culture and art in the modern world*, 22, 145–155. <https://doi.org/10.31866/2410-1915.22.2021.235902>
- Kulybchuk, V. (2024). Sotsmerezhi yak pole muzeinoi komunikatsii v suchasnomu informatsiinomu prostori [Social networks as a field of museum communication in the modern information space]. In *Suchasni informatsiini tekhnolohii v osviti i nauksi* [Modern information technologies in education and science] (pp. 139–141).
- Lisnevskaya, A. (2020). Do pytannia roboty zhurnalista z videokontentom v suchasnomu informatsiino-komunikatsiinomu prostori [On the issue of a journalist's work with video content in the modern information and communication space]. *Scientific notes of the V.I. Vernadsky TNU. Series: Philology. Social Communications*, 31(70), Part 3, 216–221. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/34>
- Maina, S. M. (2015). Looking, seeing and learning: The role of design in developing exhibition and display for museums. *Africa habitat review*, 9, 805–822.
- Moccia, L. B., Zavagnin, A., Zingone, M., & De Nobili, F. (Ed.). (2017). *Instagram. Comunicare in modo efficace con le immagini*. Area 51.
- Osterman, M., Thirunarayanan, M., Ferris, E. C., Pabon, L. C., Paul, N., & Berger, R. (2012). Museums and Twitter: An exploratory qualitative study of how museums use Twitter for audience development and engagement. *Journal of educational multi-media and hypermedia*, 21(3), 241–255. <https://www.learntechlib.org/primary/p/39141>
- Perederii, I., & Bilan, N. (2018). Suchasna muzeina komunikatsiia v Ukraini ta sviti: stan i perspektyvy rozvytku [Modern museum communication in Ukraine and the world: state and prospects for development]. *Library science. Document science. Informology*, 2, 72–79.
- Pett, D. (2012). Uses of social media within the British Museum and museum sector. In C. Bonacchi (Ed.), *Archaeology and digital communication: Towards strategies of public engagement* (pp. 83–102). Archetype. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35064.96003>
- Pietro, I. (2015). La comunicazione digitale per i musei: approcci metodologici e applicazioni a confronto. *INTRECCI d'arte*, 4, 116–123. <https://doi.org/10.6092/issn.2240-7251/5606>
- Russo, A., & Watkins, J. (2008). New literacy new audiences: Social media and cultural institutions. *Electronic visualisation and the arts conference*, 225–239. <https://doi.org/10.14236/ewic/EVA2008.26>
- Russo, A., Watkins, J., Kelly, L., & Chan, S. (2006). How will social media affect museum communication? In *Nordic Digital Excellence in Museums (NODEM)* (pp. 1–4). https://www.researchgate.net/publication/27467247_How_will_social_media_affect_museum_communication
- Solima, L. (2009). Nuove metriche per comunicare il museo. *Economia della Cultura. Rivista dell'Associazione per l'Economia della Cultura*, 4, 499–512. <https://doi.org/10.1446/31513>
- Spiliopoulou, A.-Y., Mahony, S., Routsis, V., & Kamposiori, C. (2014). Cultural institutions in the digital age: British museum's use of Facebook insights. *Participations. Journal of audience & reception studies*, 11(1), 286–303. <https://www.participations.org/11-01-17-spiliopoulou.pdf>
- Yavorskyi, O., Cherniavskyi, T., Shynkarov, V. & Akinchyna, A. (2022). Vizualna mova ukrainskykh kulturnykh ta mystetskykh prostoriv [The visual language of Ukrainian cultural and artistic spaces]. In *Aktualni problemy suchasnoho dizainu* [Current problems of modern design] (vol. 1, pp. 300–303).
- Zingone, M. (2024). Instagram as digital communication tool for the museums: A reflection on prospectives and opportunities through the analysis of the profiles of Louvre Museum and Metropolitan Museum of New York. *European journal of social sciences education and research*, 11(2), 100–116. <https://doi.org/10.26417/rphh3k90>

Olha Oblasova

University of Customs and Finance, Ukraine

Valentyna Ryvlina

University of Customs and Finance, Ukraine

VISUAL COMMUNICATION OF MUSEUM INSTITUTIONS: THE CHALLENGES OF THE TIME AND MODERN TECHNOLOGIES

The article examines the issue of virtual communication of museum institutions through the prism of current challenges and the development of modern technologies. The article aims to identify the features of visual communication of museum institutions in the context of the problems of creating and representing visual museum content on social media. The method of analysis and synthesis, the theoretical method, the method of systemic and typological analysis, as well as the method of structural-functional and comparative analysis were applied. According to the results of the study, it was found that the practice of museum institutions demonstrates significant changes in the direction of openness to the outside world through the use of methods, strategies, and techniques that are characteristic of the Internet space. It is stated that museum institutions receive unprecedented opportunities to attract a new audience and expand and popularize cultural heritage through social media. It is emphasized that visual communication mediated by social media in museum institutions, which relies on images to document and transmit information about their own everyday activities, identity, and establishing contacts

with users, is gaining strategic importance and becoming a driving force in the dynamic process of transformations and innovations. Using the example of the social network Instagram, the possibilities of museum institutions for establishing visual communication at the current stage of development of the digital society are traced. The role of user video content in strengthening museum communication is outlined, and the formats for its integration into official accounts of museum institutions and user accounts are considered. Visual content on social media such as Facebook, Instagram, Pinterest, YouTube, etc. can be positioned as the beginning of a communication flow, the purpose of which is visualization, information, promotion, popularization, and engagement. Promising directions for the development of visual communication of museum institutions on social media are highlighted: development / improvement of a comprehensive communication strategy; targeting the needs of different user groups (competent users and enthusiasts); organic combination of professional and user video content, etc.

Keywords: museum institutions; visual communication; social media; social networks; communication strategy; visual.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.12>
УДК 004.8:[070:796]

Богдан Войченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
 <https://orcid.org/0009-0008-1959-4618>
bogdan25012000@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СПОРТИВНІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ: ВІД АВТОМАТИЗАЦІЇ НОВИН ДО ПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ КОНТЕНТУ

У статті досліджено сучасні практики використання штучного інтелекту (ШІ) в спортивній журналістиці — від автоматизованого створення новинних повідомлень до персоналізованого поширення мультимедійного контенту. Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком цифрових технологій, збільшенням обсягів структурованих і неструктурованих спортивних даних, а також нагальною потребою в оперативному, точному й адаптованому до інтересів споживача інформуванні. Дедалі більша конкуренція за увагу аудиторії, зміни в поведінкових моделях споживання новин і поширення генеративних алгоритмів роблять інтеграцію ШІ в редакційні процеси не лише бажаною, а й стратегічно необхідною умовою для розвитку сучасних ЗМІ.

Предметом дослідження виступає роль і функціональне навантаження штучного інтелекту в підготовці, адаптації та поширенні спортивного контенту в цифровому середовищі. У фокусі — вплив автоматизації на якість журналістських матеріалів, ефективність редакційної діяльності, зростання продуктивності команд, реакції аудиторії на зміни у формі та джерелі авторства контенту, а також етичні, правові й професійні виклики, пов'язані з диджиталізацією галузі. Мета дослідження — аналіз сучасних практик застосування ШІ в спортивній журналістиці й оцінка їхнього потенціалу для розвитку міжнародної спортивної журналістики.

У роботі здійснено міждисциплінарний аналіз — поєднано підходи з журналістикознавства, інформатики, соціології, етики. Методологія включає критичний огляд сучасних наукових публікацій, емпіричний аналіз кейсів використання ШІ в провідних медіа (ESPN, BBC, Associated Press), а також огляд функціоналу ключових алгоритмів: класифікаційних моделей, нейромережових генеративних систем, рекомендаційних механізмів і систем природної мовної обробки (NLP). Також проаналізовано міжнародні опитування журналістів і редакторів, статистику щодо утримання аудиторії та сприйняття машинного контенту.

У результаті доведено, що інтеграція ШІ в спортивну журналістику є ефективним інструментом масштабування контенту, підвищення швидкості реагування редакцій і персоналізації інформаційної пропозиції. Водночас підкреслено, що повна автоматизація може нести ризики шаблонізації змісту та втрати довіри аудиторії, особливо за відсутності прозорості в маркуванні штучно згенерованих матеріалів. Підкреслено потребу поєднання ШІ з редакторським контролем, адаптивністю до аудиторного попиту і дотриманням професійних стандартів.

Ключові слова: штучний інтелект; спортивна журналістика; автоматизація новин; персоналізація контенту; етика медіа.

Вступ

Цифрова трансформація медіа докорінно змінює сферу спортивної журналістики. Розвиток інструментів штучного інтелекту (ШІ) створив нові можливості для збору, обробки та поширення спортивних новин у глобальному масштабі.

Актуальність теми зумовлена стрімким зростанням обсягів спортивних даних і потребою оперативно висвітлювати змагання для аудиторії по всьому світу. Спортивна журналістика традиційно орієнтується на фактичність і швидкість подачі — від результатів матчів до статистичних показників. В умовах високої конкуренції медіа та вимог реального часу ШІ пропонує інструменти для автоматизації рутинних завдань, що дає

зможу журналістам присвятити більше часу аналітиці та якісному контенту.

Проблематика дослідження охоплює питання ефективності та якості автоматизованого висвітлення спортивних подій, вплив персоналізованих рекомендацій на аудиторію, а також виклики, пов'язані з етичними та професійними аспектами інтеграції ШІ (збереженням достовірності, прозорістю, творчістю журналістики).

Це дослідження має тісний зв'язок із практичними завданнями сучасних медіа: воно спрямоване на оцінку того, як інноваційні ШІ-рішення можуть підтримати спортивних журналістів у висвітленні глобальних подій (на кшталт олімпіад, чемпіонатів світу) і задовольнити щораз

більші потреби персоналізації контенту для різних груп уболівальників.

Огляд літератури. Після 2019 року спостерігається істотне зростання наукового інтересу до впливу ШІ на журналістику, особливо в контексті автоматизації контенту та рекомендаційних систем. Дослідники сходяться на думці, що ШІ проникає в усі етапи виробництва новин — від збору інформації до її поширення.

За даними Н. Гельбергер (2019, р. 993), алгоритми рекомендацій новин дедалі більше впливають на те, який спортивний контент споживає аудиторія, що породжує дискусії про збереження різноманітності інформації та автономії користувачів. Водночас Н. Дайакопулос (Diakopoulos, 2019) зауважує, що алгоритми вже використовуються для автоматизації рутинних журналістських завдань: пошуку тенденцій у великих масивах даних, структурування інформації та навіть написання простих новинних заміток. Спортивна журналістика постала одним із перших полігонів для впровадження таких технологій, оскільки спортивні дані мають чітку структуру (рахунки, статистику матчів) та оперативно оновлюються.

В останні роки з'явилося чимало праць, присвячених автоматизованій журналістиці (automated journalism) та «робожурналістам», адже спорт став одним із перших тематичних напрямів, де випробували ШІ: велика кількість доступних онлайн-даних і стандартизованість їх подання спростили використання технологій обробки природної мови для генерування текстів із мінімальним утручанням людини. Більшість редакцій усвідомлюють потенціал ШІ, але безпосереднє використання цих технологій поки що обмежене через економічні та професійні чинники (дефіцит інвестицій і компетенцій).

Водночас глобальні опитування свідчать про поступове впровадження ШІ в ньюзрумах: за опитуванням Всесвітньої асоціації видавців новин WAN-IFRA у 2023 році, майже половина редакцій у світі вже експериментують із генеративними ШІ-інструментами на кшталт ChatGPT, і близько 70 % медіаменеджерів вважають їх корисними допоміжними засобами. Проте лише 20 % опитаних повідомили про наявність чітких редакційних політик щодо використання ШІ, що підкреслює проблему регулювання нових технологій (Maher, 2023).

Критичний аналіз літератури показує, що основними мотивами впровадження автоматизації є підвищення продуктивності та економія часу. А. К. Шапалз і К. Порлеза (Schapals & Porlezza, 2020) у дослідженнях підтверджують: журналісти розглядають алгоритми як інструмент для рутинних завдань, що дає змогу зосередитись на більш творчих аспектах роботи.

В опитуванні португальських редакторів теж зафіксовано, що головні причини використання ШІ — це прискорення випуску новин і підвищення

ефективності роботи журналістів (економія часу на обробці даних, пошук інформації тощо), а також прагнення збільшити продуктивність редакції (Canavilhas, 2022). Зіставлення цих даних із глобальними трендами демонструє універсальний характер мотивацій: понад 50 % новинних організацій світу заявляють, що хочуть автоматизувати рутинні процеси, аби журналісти могли виконувати більш креативні і важливі завдання (Beckett & Yaseen, 2023).

Науковці також приділяють увагу питанню якості та сприйняття автоматично згенерованих новин.

Ранні експерименти показали, що читачі не завжди відрізняють тексти, написані машиною, від матеріалів людей і оцінюють їх подібно за рівнем. Однак новіші роботи дають змішані результати. Зокрема Ш. Р. Садрі, Дж. Л. Пейн, К. А. Браун та Е. К. Біллінгз (Sadri, Payne, Brown & Billings, 2025) дослідили реакцію аудиторії на спортивні новини, які створили ШІ-моделі (ChatGPT та Google Gemini) та журналісти. У їхньому експерименті учасники не виявили суттєвої різниці в сприйнятті достовірності статей, які написала людина, та тих, які згенерував ШІ, — сам факт авторства майже не вплинув на рівень довіри.

Натомість чинником, що значно вплинув на оцінку, виявилась особиста установка аудиторії: респонденти з позитивним ставленням до ШІ схильні були високо оцінювати і «машинні», і людські тексти, тоді як скептично налаштовані читачі довіряли автоматизованому контенту менше.

Окремий пласт досліджень стосується персоналізації новин за допомогою рекомендаційних алгоритмів. Із розвитком машинного навчання медіакомпанії почали впроваджувати системи рекомендацій, що аналізують поведінку користувачів і добирають контент відповідно до їхніх інтересів.

Таким чином, критичний огляд літератури демонструє, що дослідження зосереджені на таких аспектах, як автоматизація написання новин і її вплив на редакції та аудиторію; використання ШІ для аналізу спортивних даних і трендів; персоналізація контенту та робота рекомендаційних систем; етичні та професійні виклики (довіра аудиторії, прозорість, зайнятість журналістів).

У глобальному масштабі спортивна журналістика розглядається як полігон інновацій, але водночас науковці підкреслюють потребу подальших досліджень — особливо щодо довгострокових наслідків впровадження ШІ та вироблення галузевих стандартів його відповідального використання.

Мета і завдання. Метою дослідження є аналіз сучасних практик застосування штучного інтелекту в спортивній журналістиці — від автоматизованого генерування новин до персоналізації подачі контенту — та оцінити їхній потенціал для розвитку міжнародної спортивної журналістики.

Для досягнення поставленої мети визначено такі *завдання*: класифікувати основні напрями використання ШІ в спортивній журналістиці (автоматизацію збору даних, написання текстів, медіавиробництво, контент-модерацію, рекомендаційні сервіси тощо) та детально роз'яснити відповідні алгоритми й моделі; дослідити практичний приклад інтеграції ШІ в діяльність провідного міжнародного спортивного медіа для ілюстрації переваг і проблем, що виникають; проаналізувати результати впровадження ШІ з точки зору ефективності роботи редакцій, якості контенту і реакції аудиторії, зіставивши їх із результатами інших досліджень; узагальнити висновки щодо відповідності отриманих результатів поставленій меті та сформулювати рекомендації стосовно подальших досліджень і практичного використання ШІ в спортивній журналістиці.

Виклад основного матеріалу

Дослідження базується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи аналізу наукової літератури, контент-аналіз практичних кейсів та елементи комп'ютерного моделювання журналістських процесів із використанням ШІ.

Сучасна спортивна журналістика активно інтегрує алгоритми штучного інтелекту, зокрема моделі обробки природної мови (NLP). Ці моделі здатні розпізнавати та генерувати людську мову, що робить їх надзвичайно ефективними для автоматичного створення новинних текстів на основі статистичних даних матчів, машинного перекладу іноземних інтерв'ю або публікацій спортсменів у соціальних мережах, а також для підсумовування коментарів і пресконференцій. NLP-алгоритми пройшли шлях від простих шаблонних систем до сучасних трансформерних моделей на кшталт GPT-3 і GPT-4, що демонструють здатність створювати зв'язні й стилістично адаптовані тексти (Canavilhas, 2022).

Класифікаційні моделі машинного навчання застосовуються для обробки великих обсягів спортивного контенту. З їх допомогою можна автоматично розподіляти новини за тематиками (наприклад, футбол, баскетбол), визначати емоційне забарвлення текстів або виявляти образливі й неетичні коментарі користувачів. Ці завдання реалізуються за допомогою глибоких нейронних мереж для аналізу тональності, дерев рішень і наївних баєсівських класифікаторів для категоризації текстів.

Рекомендаційні системи також стали невіддільною частиною цифрових медіа. Вони формують персоналізовану стрічку новин, спираючись на історію переглядів, уподобання та підписки користувачів. У спортивній журналістиці це, наприклад, дає вболівальникам певної команди змогу отримувати релевантні матеріали насамперед про неї. Застосовуються і методи колаборативної фільтрації, і контент-орієнтовані алгоритми, а також гібридні підходи для підвищення точності, новизни та різноманіття рекомендацій.

Генеративні ШІ-системи, включаючи великі мовні моделі (LLM), використовуються для створення спортивного контенту: написання статей, зведень матчів, а також синтезу аудіо- або відеоглядів. Наприклад, трансформери типу GPT, натреновані на великому корпусі спортивних текстів, здатні генерувати цілісні матеріали з дотриманням жанрових і стилістичних вимог. Водночас дослідження (Sadri et al., 2025) указують на наявність викликів, пов'язаних із достовірністю таких текстів, потребою перевірки фактів і журналістським редагуванням результату.

Попри стрімкий розвиток генеративних моделей важливим аспектом залишається їхня інтеграція в реальні редакційні процеси. У практиці спортивної журналістики вже фіксуються випадки, коли алгоритми використовуються не лише для написання коротких звітів, а й для створення попередніх версій аналітичних матеріалів. Це допомагає журналістам заощаджувати час на збиранні даних і структуризації інформації, проте водночас залишає простір для творчого доопрацювання та інтерпретації. Таким чином, ШІ фактично виконує роль «чернеткового асистента», допомагаючи збудувати основу тексту, яку далі збагачують люди.

Крім текстового контенту, у спортивних медіа зростає використання генеративних систем для мультимедійного супроводу — автоматичного створення графіків, візуалізацій статистики чи навіть відеонарізок ключових моментів матчу. Такі інструменти роблять подачу матеріалів динамічнішою та привабливішою для аудиторії, що особливо важливо в середовищі соціальних мереж, де візуальний компонент визначає рівень залученості.

Разом із тим широке впровадження подібних технологій потребує регламентів і політик, які гарантують баланс між оперативністю та достовірністю. Якщо редакції зосередяться виключно на швидкості, існує ризик втрати унікального голосу журналістики та посилення залежності від алгоритмічних рішень.

Дослідження показало, що застосування ШІ в спортивній журналістиці зараз зосереджене на вирішенні відносно стандартизованих завдань. Ці результати узагальнено в таблиці 1.

Автоматичне написання спортивних новин уже застосовується, але переважно в онлайн-виданнях і на рівні простих жанрів (коротких звітів про матчі, статистичних оглядів). Важливо зазначити, що наведені вище числа відображають ситуацію в спеціалізованих спортивних медіа однієї країни, однак аналогічні тенденції фіксуються й на глобальному рівні.

Зокрема, за результатами опитування WAN-IFRA (2023), 54 % світових редакцій, які використовують генеративний ШІ, залучають його для створення текстового контенту, хоча здебільшого йдеться про обмежене генерування (швидкі новини, чернетки), і лише третина опитаних (32 %)

Таблиця 1
Міжнародні тенденції застосування ШІ в спортивній журналістиці

Напрямок застосування ШІ	Частка організацій / журналістів, що використовують ШІ, %
Генеративний ШІ (текст, зображення, резюме)	85
Щоденне або щотижневне використання ШІ в роботі	81,7
Покращення контенту (редагування, оптимізація)	55,3
Машинний переклад	51,8
Дослідження та натхнення для створення матеріалів	48,8
Аналіз даних	42,9
Фактчекінг	37,6
Автоматичне створення спортивних новин (на основі даних)	34,4

Джерело: сформовано на основі даних (Beckett & Yaseen, 2023), (Canavilhas, 2022), (Radcliffe, 2025).

пробували доручити ШІ повністю написати статтю. Іншими популярними напрямками є автоматизація дослідження інформації (пошукові запити, аналіз соцмереж) — 44 % та підготовка допоміжних матеріалів (чернеток, планів статей) чи коректура текстів (близько 43 % редакцій) (Maher, 2023).

Отже, роль ШІ поки допоміжна: він виступає як «цифровий асистент», що бере на себе частину стандартних операцій, тоді як творчі та відповідальні етапи все ще контролюють журналісти-люди.

Щоб продемонструвати можливості ШІ на практиці, доцільно розглянути кейс медіакомерції ESPN (2024) — глобальної спортивної мережі, яка у 2024 році оголосила про запуск експериментального проекту з використання генеративного ШІ для висвітлення змагань. У вересні 2024 року ESPN повідомила, що почне застосовувати власну генеративну ШІ-систему для написання текстових оглядів матчів у видах спорту, які раніше не мали детального висвітлення на їхніх платформах (зокрема, для Прем'єр-ліги з лакросу — PLL та Національної жіночої футбольної ліги — NWSL).

Мета цього кроку — розширити охоплення «недопредставлених» видів спорту, забезпечивши вболівальників оперативними звітами про кожен матч протягом сезону, чого раніше не робили через обмежені людські ресурси.

Важливо, що ESPN дотрималась кількох принципів умов впровадження ШІ в редакції: по-перше, кожен автоматично згенерований текст перед публікацією перевіряє і редагує людина-редактор; по-друге, читачів інформують про штучне походження тексту — у статтях зазначається авторство як «ESPN Generative AI Services» і додається примітка про те, що контент створено ШІ на основі даних матчу і редактор його перевірів. Таким чином, забезпечено прозорість і контроль якості, що відповідає найкращим практикам *augmented journalism* (доповненої журналістики).

Використана ESPN технологія базується на співпраці з корпорацією Microsoft і консультантами Accenture: була налаштована мовна модель (можливо, на основі OpenAI GPT), яку спеціально натренували на спортивних даних і стилістиці

ESPN. Система отримує структуровані дані матчів (рахунок, ключові події, статистику гравців) і транскрипти післяматчевих інтерв'ю та за заздалегідь визначеними промптами генерує короткий звіт — хто забив голи, як розвивалась гра, що це означає для турнірної таблиці тощо.

Реакція професійної спільноти на кейс ESPN була змішаною. З одного боку, багато хто відзначив відповідальне впровадження:

наявність редакторського контролю та чіткого маркування авторства ШІ відповідає етичним рекомендаціям. З іншого боку, профспілки журналістів висловили застереження, що поступова автоматизація навіть «недопредставлених» спортивних подій може стати прецедентом для розширення таких практик і скорочення штатів у майбутньому (Jones, 2024).

Для стислого узагальнення практик впровадження ШІ в спортивних медіа на міжнародному рівні складено таблицю 2. У ній наведені кілька прикладів організацій, що вже застосовують або тестують ШІ, з указанням конкретних сфер використання та цілей.

Таблиця 2
Приклади застосування ШІ в провідних спортивних медіа

Медіа / організація	Інструмент ШІ / сфера використання	Мета і результати
ESPN (США)	Генеративна мовна модель для автоматичного написання текстових оглядів матчів; персоналізація стрічки новин	Розширення покриття нішевих ліг (PLL, NWSL); індивідуальні стрічки новин; швидкість і прозорість публікацій
The Athletic (США / ВБ)	Рекомендаційна система на основі вподобань; аналітичні інструменти для пошуку спортивної статистики	Персоналізована стрічка; підвищення утримання підписників; допомога авторам у підготовці глибокого контенту
BBC Sport (ВБ)	ШІ-система для формування новинної стрічки; генеративний ШІ для маркетингу контенту	Персоналізація новинного досвіду; оптимізація промоматеріалів; залучення молодшої аудиторії
Associated Press (AP)	Система Wordsmith для автоматичного генерування коротких спортивних новин на основі даних	Автоматичне покриття тисяч подій (низько-рейтингові ліги); фактологічна точність; вивільнення часу журналістів

Джерело: сформував автор.

Як демонструє таблиця 2, підходи до використання ШІ можуть суттєво відрізнитись. Деякі організації (ESPN, AP) роблять акцент на оперативності та масштабованості: автоматизація дає можливість покривати значно більший обсяг спортивних подій у режимі реального часу, що особливо цінно для міжнародної аудиторії, яка очікує миттєвих новин про улюблені змагання незалежно від часових поясів. Інші (The Athletic,

BBC Sport) фокусуються на персоналізації й утриманні користувачів: за допомогою алгоритмів намагаються подати кожному читачеві ті спортивні історії, які його найбільше цікавлять, щоб той проводив більше часу на платформі та відчував, що контент «створений для нього». Попутно застосування ШІ спрощує роботу журналістів: наприклад, на The Athletic є інструменти, що автоматично зводять складні спортивні статистики в зручні таблиці чи графіки для статей, економлячи час автора на ручний пошук даних.

Вибір конкретних прикладів для аналізу зумовлений їхньою репрезентативністю та значущістю для галузі. ESPN, BBC, Associated Press та The Athletic були обрані як провідні міжнародні організації, які першими інтегрували алгоритми штучного інтелекту в спортивну журналістику.

Ці кейси дають змогу продемонструвати різні підходи — від автоматизації написання коротких новин до персоналізації стрічки контенту та створення нових форматів взаємодії з аудиторією. Такий добір сприяє не лише демонстрації технологічних можливостей ШІ, а й виявленню викликів, із якими стикаються редакції (ризиків шаблонізації, потреби в прозорості, етичних питань).

Отже, приклади обрані з огляду на їхню здатність відобразити ключові тенденції розвитку та сформувати комплексне уявлення про потенціал і обмеження використання ШІ в спортивних медіа.

Результати дослідження засвідчили, що застосування ШІ в спортивній журналістиці як має позитивні ефекти, так і породжує нові питання.

Однією з ключових переваг інтеграції автоматизованих систем у сферу спортивного медіа є підвищення оперативності та масштабів висвітлення подій. Застосування алгоритмів автоматичного генерування новинних повідомлень дає змогу публікувати стислий огляд матчу вже через кілька хвилин після завершення гри. Наприклад, у межах ініціативи ESPN матеріали такого типу з'являються практично миттєво, тоді як створення аналогічного тексту потребувало б від журналіста значно більше часу — від кількох десятків хвилин до години.

Крім того, упровадження ШІ сприяє оптимізації використання людських ресурсів. Завдяки автоматизації рутинних завдань, таких як оновлення турнірних таблиць або написання однотипних звітів, журналісти отримують можливість зосередитись на більш складних та аналітичних аспектах своєї діяльності, що підвищує загальну якість контенту.

Ще одним важливим аспектом є персоналізація контенту та зростання рівня залученості аудиторії. Сучасні рекомендаційні системи, інтегровані в спортивні платформи, демонструють здатність адаптувати інформаційний потік відповідно до індивідуальних інтересів користувачів, що, своєю чергою, позитивно впливає на показники утримання аудиторії та її активність. The Athletic повідомляла, що показник продовження

підписки в них перевищує 80 % багато в чому завдяки тому, що користувач одразу після реєстрації обирає свої улюблені команди і надалі бачить переважно релевантні матеріали (Kochava, 2019). Такий персоналізований підхід сприяє формуванню лояльної спільноти читачів, які отримують відчутну цінність — швидкий доступ до новин саме про «свої» команди, гравців, ліги. Персоналізація спортивного контенту покликана задовольнити ці очікування, і великі мовники на кшталт BBC бачать у цьому стратегічний крок для залучення покоління до 25 років (Savage, 2025).

Водночас результати дослідження підтверджують низку викликів і обмежень, що супроводжують упровадження ШІ.

Автоматизація новин висуває високі вимоги до якості вихідних даних і алгоритмів. Помилки або неточності, допущені ШІ, можуть прокрастися в публікацію, якщо відсутній належний контроль із боку людини. Наприклад, якщо статистична база містить некоректні дані про матч, то й автоматичний звіт відтворить їх як факти. Відомі випадки, коли автоматизовані спортивні тексти містили недоречні фрази через брак «розуміння» контексту (особливо на початку впровадження технології). Прозорість — критичний чинник: аудиторія має знати, коли новину пише не журналіст, а алгоритм.

Деякі дослідження (Toff & Simon, 2025) указують, що відсутність такої інформації може сприйматись як обман і підірвати довіру. Аналіз кейсів підтверджує: медіа, які відкрито повідомляють про використання ШІ (ESPN, AP), зазвичай уникають негативної реакції, тоді як приховування (Sports Illustrated) призводить до скандалів і звинувачень у недоброчесності.

Критики автоматизації застерігають, що масове генерування уніфікованих новинних текстів може зробити спортивну журналістику прісною та шаблонною (Galily, 2018). Алгоритми часто пишуть за формулою, уникаючи образності чи нестандартних підходів, валистих талановитим журналістам. Хоча новітні генеративні моделі здатні імітувати певний стиль, справжня креативність — придумати неочікуваний ракурс історії, провести паралель з історією чи культурою — поки що залишається поза межами досяжності ШІ. Існує ризик, що орієнтація на метрики залученості (які теж оптимізуються алгоритмами) може зменшити різноманітність тем і форматів: система рекомендуватиме переважно те, що отримує більше кліків, а отже, менш популярні, але потенційно важливі теми відходять на другий план. Це виклик для редакцій — зберегти баланс між популярністю та суспільною значущістю контенту.

Не всі медіа мають фінансову чи кадрову спроможність упровадити ШІ. Обмежені ресурси і нестача технічних фахівців — головні перепони на шляху до використання. До того ж мовні моделі працюють краще для англомовного контенту,

тоді як підтримка інших мов (української, іспанської тощо) може бути обмеженою. Відповідно міжнародний розвиток ШІ в журналістиці йде нерівномірно: великі гравці (в США, Західній Європі) просунулись далі, тоді як інші тільки розпочинають експерименти.

Висновки

Підсумовуючи результати, можна сказати, що застосування штучного інтелекту в спортивній журналістиці вже сьогодні дає відчутний ефект як кількісно (більше новин, швидша їх поява), так і якісно (нові сервіси персоналізації, глибший аналіз даних). Водночас це не панацея і не прямий шлях до повної автоматизації: поки що люди і машини працюють у тандемі. Журналістика, збагачена ШІ, стає більш продуктивною, але потребує нових правил і компетентностей, щоб підтримувати високі професійні стандарти.

З огляду на міжнародний досвід ключовим фактором успіху є поєднання технологічних можливостей із редакторським контролем і прозорим інформуванням аудиторії про використання алгоритмів. Кейс ESPN показує: належне маркування та перевірка контенту з боку людини знижують ризики втрати довіри, тоді як приховування фактів застосування ШІ призводить до скандалів. Це підтверджує, що майбутнє спортивної журналістики залежить не лише від технічних інновацій, а й від етичних практик.

Для україномовних медіа ці висновки мають особливе значення. З урахуванням зростання конкуренції за увагу аудиторії та обмежених ресурсів редакцій використання ШІ може стати інструментом масштабування контенту і оперативного висвітлення подій.

Водночас українським редакціям варто уникати сліпого копіювання глобальних практик і виробити власні підходи:

- поєднувати автоматизовані сервіси з культурно релевантним контентом;
- забезпечувати якісний переклад і локалізацію спортивних матеріалів;
- розробити прозорі політики маркування автоматично згенерованих новин;
- інвестувати в підготовку журналістів до співпраці з алгоритмами (фактчекінг, редагування, інтерпретація даних).

Таким чином, рекомендацією для українських редакцій є поступове впровадження ШІ як допоміжного інструменту, що знімає рутину, але не заміняє творчого ядра журналістики. Це дасть можливість збільшити продуктивність і залученість аудиторії, не жертвуючи довірою й професійною якістю.

Покликання

- Beckett, C., & Yaseen, M. (2023). *Generating Change. A global survey of what news organisations are doing with AI*. London School of Economics and Political Science. <https://www.journalismai.info/research/2023-generating-change>
- Canavilhas, J. (2022). Artificial intelligence and journalism: Current situation and expectations in the Portuguese sports media. *Journalism and Media*, 3(3), 510–520. <https://doi.org/10.3390/journalmedia3030035>
- Diakopoulos, N. (2019). *Automating the news: How algorithms are rewriting the media*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674239302>
- ESPN. (2024, September 5). Enhancing ESPN's game recaps for underserved sports using AI. *ESPN Front Row*. <https://espnfrontrow.com/2024/09/enhancing-espn-game-recaps-for-underserved-sports-using-ai/>
- Galily, Y. (2018). Artificial intelligence and sports journalism: Is it a sweeping change? *Technology in Society*, 54, 47–51. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2018.03.001>
- Helberger, N. (2019). On the democratic role of news recommenders. *Digital Journalism*, 7(8), 993–1012. <https://doi.org/10.1080/21670811.2019.1623700>
- Jones, T. (2024, September 6). Breaking down ESPN's decision to use AI to write some game stories. *Poynter*. <https://www.poynter.org/commentary/2024/espn-artificial-intelligence-pll-nwsl-coverage>
- Kochava. (2019). *Driving growth through personalized user experience: The Athletic case study*. <https://www.kochava.com/case-studies/the-athletic/>
- Maher, B. (2023, May 31). Survey: Half of newsrooms already 'actively working' with generative AI. *Press Gazette*. <https://pressgazette.co.uk/publishers/digital-journalism/wan-ifra-generative-ai-newsroom>
- Radcliffe, D. (2025). *Journalism in the AI era: Opportunities and challenges in the Global South and emerging economies*. Thomson Reuters Foundation. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5229014>
- Sadri, S. R., Payne, J. L., Brown, K. A., & Billings, A. C. (2025). Sports news and the artificial-intelligence-generated article: Examining identity and the influence of human versus AI authorship on perceptions of credibility and online share likelihood. *International Journal of Sport Communication*, 18(2), 160–174. <https://doi.org/10.1123/ijsc.2024-0208>
- Savage, M. (2025, March 6). BBC News to create AI department to offer more personalised content. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/media/2025/mar/06/bbc-news-ai-artificial-intelligence-department-personalised-content>
- Schapals, A. K., & Porlezza, C. (2020). Assistance or resistance? Evaluating the intersection of automated journalism and journalistic role conceptions. *Media and Communication*, 8(3), 16–26. <https://doi.org/10.17645/mac.v8i3.3054>
- Toff, B., & Simon, F. M. (2025). "Or they could just not use it?": The dilemma of AI disclosure for audience trust in news. *International Journal of Press/Politics*, 30(4), 881–903. <https://doi.org/10.1177/19401612241308697>

Bohdan Voichenko

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SPORTS JOURNALISM: FROM NEWS AUTOMATION TO CONTENT PERSONALIZATION

This article explores contemporary practices in the application of artificial intelligence (AI) within sports journalism, ranging from automated news production to personalized dissemination of multimedia content. The relevance of the topic is driven by the rapid advancement of digital technologies, the growing volume of both structured and unstructured sports data, and the urgent need for timely, accurate, and audience-tailored information delivery. Increasing competition for audience attention, shifts in news consumption behavior, and the expansion of generative algorithms make the integration of AI into editorial workflows not only desirable but a strategically necessary step for the development of modern media.

The object of the study is the role and functional application of artificial intelligence in the creation, adaptation, and distribution of sports content in digital environments. The analysis focuses on the impact of automation on the quality of journalistic materials, newsroom efficiency, team productivity, audience reactions to changes in authorship and content format, as well as the ethical, legal, and professional challenges arising from the digitalization of the field. The study aims to analyse current practices of AI application in sports journalism and assess their potential for the development of international sports journalism.

The study employs an interdisciplinary approach, combining perspectives from journalism studies, computer science, sociology, and media ethics. The methodology includes a critical review of recent academic literature, an empirical analysis of real-world AI implementation in leading media organizations (such as ESPN, BBC, and the Associated Press), and an overview of core algorithmic functions — including classification models, neural generative systems, recommender engines, and natural language processing (NLP) tools. Additionally, international surveys of journalists and editors are examined, along with statistics on audience retention and user perception of machine-generated content.

The findings demonstrate that AI integration in sports journalism serves as an effective tool for scaling content production, increasing editorial responsiveness and enhancing the personalization of informational offerings. However, the study also emphasizes that full automation entails risks of content homogenization and erosion of audience trust — especially in cases where transparency around AI authorship is lacking. The necessity of combining AI capabilities with editorial oversight, responsiveness to audience needs, and adherence to professional standards is underscored.

Keywords: artificial intelligence; sports journalism; news automation; content personalization; media ethics.

Стаття надійшла до редколегії 27.07.2025

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.13>
УДК 821.512.154-13.07

СКАЗАННЯ ПРО МИСЛИВЦЯ КОДЖОДЖАША Киргизький народний епос

Художній віршований переклад українською мовою:

Володимир Нарозя

Українське товариство Киргизької Республіки «Берегиня», Киргизстан

Науковий коментар:

Микола Васьків

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

вул. Ісаакяна, 18, Київ, 01135, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>

mykola.vaskiv@knu.ua

Право дав живому хто

Знищувати все живе?

Сказання про мисливця Коджджаша. Пісня 11

Чи ж то жити із народом —

В спокою, в достатку жить?

Жить з народом треба гордо,

Для народу треба жить!

Сказання про мисливця Коджджаша. Пісня 12

Для двобою треба сили,

Перемогу треба взяти,

То крокуй, що б не робили

Вороги твої затяті!

Сказання про мисливця Коджджаша. Пісня 13

ПІСНЯ ПЕРША

Про сина Карипбая мисливця Коджджаша, із роду китай

ПІСНЯ ДРУГА

Про дочку Каракоджо, названу Зулайкою

ПІСНЯ ТРЕТЯ

Про те, як здійснювалося й не здійснювалося бажання Зулайки

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

Про те, як Зулайка чекала Коджджаша, а Коджджаш чекав Зулайку

ПІСНЯ П'ЯТА

Про те, як не сподобався Зулайці Коджджаш

ПІСНЯ ШОСТА

Про те, як і на весіллі Акбаран (рушниця) знадобився Коджджашу

ПІСНЯ СЬОМА

Про те, як їхав і приїхав Коджджаш із Зулайкою на землю китаїв
і як він почав забувати про своє мисливське ремесло

ПІСНЯ ВОСЬМА

Про дивовижний сон, що наснився мисливцеві Коджджашу

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

Про страшний сон сірої кози Сур-ечкі

ПІСНЯ ДЕСЯТА

Зустріч Коджджаша із сірою козою

ПІСНЯ ОДИНАДЦЯТА Клятва Коджджаша, клятва Сур-ечкі

Чи ж на правду це було?..
Сталось у горах диво,
Людську мову вчув Коджо —
Сур-ечкі заговорила:
«Ти чого до нас прийшов,
У безлюддя гір безкрає?
...Як вода, убитих кров
По камінню протікає».

В неї очі запалали,
Здибилася шерсть на ній,
На чотири ока стали —
Слухає Коджо її.
«Я твоя рогата мати¹,
Посивіла Кайберен,
Залишилась без дитяток —
Всіх забрала люта смерть!
Ти чого до нас прийшов?
Ми не кликали тебе!
Право дав живому хто
Знищувати все живе?
Не суджу я, а благаю:
Алабаш іще живий,
Ранений лиш — жити має
Чоловік мій дорогий.
Ти його не добивай,
Він і так не може встати,
Сліз моїх не проливай,
Я прошу тебе як мати!
Він старий, слабкий і тихий,
Ти його не добивай,
Наодинці в горах диких
Неньку ти не залишай.
Коджджаше, ти один лиш
В батька син і цим щасливий,
І в кози є цап один лиш —
Алабаш, як голуб, сивий.
Вгомонися, Коджджаше,
Поступися, Коджджаше,
Виконай моє прохання,
Зла провідцю, Коджджаше.
Буду вдячна нескінченно
І тебе благословлю,
Як те зробиш, що прошу,
Із копитця Кайберена
Молочка тобі наллю!»

Круторога Сур-ечкі,
Тонкорога Сур-ечкі,
Вп'ялась в очі Коджджашу,
Не відходить Сур-ечкі.

Чи ж на правду це було?..
Кров застигла у Коджо,
Ну, а потім закипіла,

І сказав козі він сміло:
«Козо, бачу я, яка ти!
Ясно все, що тут казати:
Цапа ти собі візьмеш,
А сама куди підеш?
Ми з тобою — вороги,
З двох залишиться один!
Роги лиш одні у тебе,
Постріл лиш один у мене.
Ти гадаєш, що сильніша
Й не страшні тобі вовки,
Набирайся сил побільше —
Ось стою я — проковтни!»

«Що ж, — сказала Сур-ечкі,
Звузивши зіниці сині, —
Цапа віддаси мені
Й від нудьги тоді не згинеш.
Віри у добро не ймеш ти!..
Що стара я — зважиш це ти?..
Втім як влучний ти стрілець,
Дичину нараз уб'єш!
Я на білу скелю стану,
Зроблюсь ціллю, в очі гляну,
Застрели мене, мисливче,
А то я тебе достану!
Алабаш — моє страждання,
Алабаш — моє бажання,
Цапа віддавай, мисливче,
Бо діждешся покарання!
Я прошу смиренно й слізю,
Поступись, бо буде пізно,
Й за все зло тоді, мисливче,
Ти страшну заплатиш ціну!»

Відповів стрілець вогнисто:
«Я отой, що бив архарів,
Був пожежою і вихром,
Уникав стрімких обвалів.
Я зі скель валив ведмедів,
Чорно-бурих, рудих, сивих,
Їх тьму-тьменну я підстрелив.
Бив завжди з одного разу,
Не втрачав даремно часу!
Козо, зла і дурнувата,
Не віддам тобі я цапа!
Ти хоробра, а я сильний,
Мудра ти, а я розумний,
Хочеш виміряти сили —
Я стріляю, встань на схилі».

Стукнула коза копитом,
Мов із золота відлитим,
Встала, голову піднявши,
Каменем у камінь вбитим.
Постріл! — А коза стоїть...
Постріл! — А коза глядить...
Полум'я в її очах —

Пелехами шерсть димить...
Постріл! — А коза на скелі,
Рогами вчепившись в небо,
Нерухома й уціліла,
Як стояла, й так стоїть.
Коджджаш, немов заклятий,
Очманілий та затятий.
Скільки не стріляв би — марно,
Як не заряджав би — марно,
Врешті кулі закінчились,
Час він витратив надармо!
Нерухома Сур-ечкі,
Уціліла Сур-ечкі,
Перед ним в димку на скелі,
Як в серпанку, — Сур-ечкі!
«Бач, яка!» — завівсь мисливець,
І зі зла вчинив жахливе:
Голову відрізав цапу
І, вар'ят² мов, став сміятись.

Голову піднявши сиву,
Підійшла коза поволі:
«Хай», — як вистачило сил їй
Щось казати тій потворі?
«Я добра тобі бажала,
Та добра не дочекалась,
То приймай мою відплату —
На двобій готова стати.
Час, Коджо, готуйсь до бою,
Поквитаюсь я з тобою,
Грізну клятву маєш дати.
Як тебе просила сіра³,
Ти в її не вірив сили,
Сльози лити сіру змусив
І просити марно змусив.
Гірко їй одній лишатись,
По землі поневірятись
Безпритульною вдовою
Із побитою ногою.
Не чекай, Коджо, на милість,
Прийде мста на зло і дикість!
Пройде люта зима,
І тоді-то я сама
Стану над твоїм шляхом
Тінню сірою ізнов,
Перетнуся з табунами,
Гарцювати з кіньми стану,
І ув'яжеться за мною
Кінь красивий табуновий.
А тоді й мене злови,
А тоді вже і стріляй,
А тоді й убий в бою
Матір сивую свою!
В горах білий сніг розтане,
Бурий сніг в полях розтане,

¹ За однією з народних легенд, коза Кайберен — прамати киргизів.

² *Вар'ят* (укр. діал.) — божевільна, несамомота людина.

³ Тут: Сур-ечкі.

Повінню розпухне *сай*⁴.
Сірая коза кульгава,
Посивіла і поважна,
Я тоді сюди прийду,
І *айгіра*⁵ заманю,
Коджджаша *Ербатира*
За собою поведу.
Будеш ти, як я, блукати,
Кревні сльози проливати
Над життям твоїм паршивим,
Над гробком без домовини.
Серед темряви і тліну,
Вже по неживому тілу
Та й процокотять копита,
Чи не цапа, що убив ти?
Ріжки й ніжки Алабаша
З'їсть рідня велика ваша,
А козі одній — як бути?
Хворій і старій — як бути?
Я скажу: «Прощайте, гори,
Полонини і роздоли»,
Вмить хмариною розтану,
От тоді й мене не стане.
А тим часом я клянуса:
Ні на крок не відступлюся
Я від тебе, аж допоки
Гори вік твій не вкоротять.
Лід над горами розтане,
Зашумлять птахи крильми,
Ріки сповняться сльозами
Від твоєї Зулайки!» —
Так сказала Сур-ечкі.

Хоч мисливець був відважним,
Непокірним і безстрашним,
Та нахабство випирало —
Відповів козі зухвало:
«Слухай добре, сива козо,
Надто балакуча козо,

Силою ти не хизуйся,
Збіса гордовита козо.
Ще ніколи зроду-віку,
Ти не з'їла чоловіка⁶.
Я ж, народ щоб годувати,
Маю бити вас, рогатих.
Нащо з глузду ти збиваєш? —
Не зіб'єш, не залякаєш!
Цапа ти собі прохала,
Смертю ти мене лякала —
Алабаша я прирізав,
А не ти мене поклала.
Спробуй лиш пришкандибати,
Сива козо, і побачиш:
Без коня тебе спіймаю,
А не ти мене заманиш.
Прийде горе — подолаю...
Буде бій — звершу звитяжно.
Щоб мені не докоряли,
Відступитися не маю».
Стукнула коза копитом,
Встала, голову піднявши,
Каменем у камінь вбитим,
І проговорила клятву
Хриплим голосом сердитим:
«В тій порі, як зійде сніг
І коли розтане лід,
Як кульгавою до тебе
Не прийду я, от тоді
Хай гора впаде на мене,
І, куди б я не сховалась, —
Рухне синій купол неба,
Зрушаться нехай в провалля
Межигір'їв плоскі землі.
Як від слова відступлю я,
Падаллю нехай згнию я!
Слово клятви гір твердіш,
Смерть твоя, мисливче, в ній!» —
Так клянеться Сур-ечкі.

Каже вслід герой відкрито;
«У бою смерть — для *джигіта*,
Хто би стати зміг до бою
Із кульгавою козою?..
...Прийдеться — куди діватись?
Як сніги почнуть сповзати,
Ти прийдеш до мене, сіра,
Ледве-ледь пришкандибаєш.
Обійдусь без кінських сил я,
Й хай рушниця спочиває.
Я з тобою, козо сива,
Впораюся і шульгою!
Слово клятви, скель твердіше,
Не розійдеться зі мною.
Зрадити йому не зміг би —
Довелося б жити з ганьбою.
Хай про мене всі говорять,
Хай докором допікають!
А якщо я слову зраджу,
Хай на голову мені
Знак ганьби страшний —
штанці —
Привселюдно надівають,
Що належать Зулайці!⁹» —
Так клянеться Коджджаш.

Сур-ечкі на дибки встала,
«Будь що буде!» — відказала
І копитцями змахнула,
Ніби руки простягнула,
Чорним каменем Кунгею,
Сірим димом на прощання
Заклубилась над землею
І згубилась в тумані.

...Клятва видно, що тверда.
Та чи збудеться вона?..

ПІСНЯ ДВНАДЦЯТА Про те, як Сур-ечкі прийшла до Коджджаша

Восени пожовкле листя
Хоч-не-хоч дуби втрачають,
А коли зима притисне —
Сніг на гіллі колихають.
У людей свої прикмети:
Восени прийшов з ловитви —
Взимку в юрті гарно й тепло,
Повно м'яса — можна жити.
Зиму перейшли *китаї*
Безтурботно і безбідно.
...Вирнули пташині зграї
Понад долом пишноквітним.
Люди юрти розібрали,
Нарядилися в обнови

І з теплом відкочували
На пахучії *джайлоо*⁷.
Якось-то — було чи ні?
В горах ранок зажеврив,
Зорі — неба ліхтарі —
Згаснули за пасмом гір.
Вчувши гук пташиних зграй,
Встав на ноги Карипбай,
*Омовіння*⁸ учинив,
Чисту хустку розстелив,
На схід сонця, як годиться,

На колінах помолвився...
Враз, шугнувши над обривом
Димом з вогняним відливом,
Почало щось наблизатись,
Озираючись, хитатись,
Мружачись, у все вдивлятиись,
В щось нове перевертатись:
Перш з'явилась голова,
А за нею вся коза.
Встала проти Карипбая
Сірая коза кульгава,
Звично скубає травичку
Й навскіс дивиться сердито.
Що вчинилось, *бай* не знає,
Він табунщикам гукає:

⁴ *Сай* — русло річки.

⁵ *Айгір* — огир, жеребець.

⁶ Тут: людина.

⁷ *Джайлоо* — полонина, літне пасовище в горах.

⁸ *Омовіння* — частина священного ритуалу намазу.

⁹ Народна приговорка до клятви.

«Коне́й нашвидку сідлайте,
Сірюю козу впіймайте!
А впіймаєте — Каїпу¹⁰
Сірюю козу віддайте!»

Вмить табунщики зібрались
Та й за сірою погнались.
Кричучи за нею гнались,
Тільки, скільки б не кричали,
Тільки, скільки б не скакали —
Сірюю козу кульгаву
Не здогнали, не спіймали,
Тож Каїпу не віддали.
Тут і там коза з'являлась
І борідкою махала,
І ногою шкутильгала,
Зазиваючи, зникала
І, немов мара, розтала.
Заявилася під вечір
Поблизу отар овечих,
Їх настрашивши, розбила,
На урвистий схил загнала
Й пастушків наполошила.
Пастушки за нею бігли,
Все дарма — не наздогнали,
І ні з чим вертались звідти.

Підійшла коза кульгава
До юртини Коджджаша.
Коджджаш сидить, не знає,
Нащо брешуть так собаки
І доріжкою чому
Жіночки до нього йдуть.
«Гей, мисливче, як справунки?
Кажуть, що весна прийшла,
Час дістати обладунки,
Дичина сама прийшла.
Тільки зловите її,
Лиш підстрелите її,
З сіллю й борошном *баштангу*¹¹
Ми наваримо тоді».
Тут він, юрти повсть відкривши,
Чи побачив — не побачив,
Вистрілив, та запізнився —
Відвернулася рогата.
Головою похитавши,
Відійшла коза подальше,
На горбочку задрімала
Так, немов когось чекала.
Доли-гори тут високі,
А терени їх широкі,
Цілі дні і цілі ночі
З юрти білої мисливця
Сур-ечкі не зводить очі.

Про смертельну суперечку
Коджджаш не забував.

Зулайці, як другу, чесно
Все про клятву розказав:
«Зулайко, моє серденько,
Що робить мені, як быть?
Треба в гори йти швиденько,
Клятву ніяк оминуть.
Клятва, знай, міцніш за скелю,
Й від вогню вона міцніш,
Зачекалася на мене
На горбочку Сур-ечкі.
Тож тебе лишити мушу,
Доки не пройду вершини,
Я повірити всіх змушу,
Що понад усе людина,
І ніхто їй, заповзятій,
Не посміє щось сказати.
...Треба в гори Коджджашу,
Треба в гори — вже на часі.
Ти, моя тендітна серно,
Кароока ти моя,
Умовлятимеш, напевно,
Щоб не йшов у гори я.
Ти розумниця, я знаю,
І відважна, й мудра ти.
З чим залишитися маю,
Як від клятви відійти?
Я піду, є в мене сили,
Я од всіх сильніш на світі,
Втім прошу тебе похилих
Батька й матір пожаліти.
Чи призначено вернутись,
Чи загинути в борні?
Чи призначено всміхнутись
Знов, кохана, тобі?
Серце туга зачувала,
Голова — мов у вогні...
Зачекалася кульгава
На горбочку кам'янім.
Ти лисицею рудою
Сяла, Зулайко, мені,
Ти дружиною й сестрою
Стала, Зулайко, мені.
Дай-но руку на прощання,
Притулися до грудей
І в тяжке випробування
З Богом проведи мене!»

Каже сумно Зулайка:
«Ти, стригунчику, лоша,
Нетямуще жереб'я,
Ти в Карипа, у вітця
Не одне хіба дитя?
І у матері Бійкеч —
Не один синочок теж?
То кому ж, як не тобі,
Помагати треба їм.
Стригунця ти молодого
За скакуна не приймай,
Почерез порожнє слово —
Долю з вітром не пускай.
Хто б додумавсь до такого,

Бздур в голові зігрів —
Рідних кидати прожогом,
Заприсягшись тій козі?
Все це проклятуці лови
І рушниці звабний постріл!
Як поцілив у *джамби* ти,
Моє серце вщент розбив ти.
Твоя пристрасть гірш від смерті,
Від кохання мук страшніш,
То почуй мене нарешті,
Пристрасть подолай скоріш.
Чом тобі не жити з людом,
Чом тобі не быть, як всі?
Нащо в гори, мов відлюдник,
Йдеш по вранішній росі?
В себе ти всмоктав свист кулі
Й небезпеку звідусюди,
Ти начеб вогнистий вугіль
Кидаєш мені на груди.
Ти береш його по жмені
Й спалюєш життя усім.
...Постривай, послаб реміні,
Як ще мила я тобі!
А коза? Лишень примара,
Дмухнеш — і розтане дим.
...Постривай, чекає зрада
За тим маревом пустим.
Як народ свій кинеш, милий,
Жалю лиш душі завдаш,
Й от тоді вже, без могили,
Без горбочка й домовини
Підеш в засвіти завчас,
Й от тоді мені без вістки
Не дізнатись, де ти дівся,
Як прожив останні днини
І чи мужньо ти загинув.
...Постривай, мій любий друже,
Непокірний і відлюдний,
Не гонися за козою.
Залишайсь, прошу, зі мною!»

Дармо Зулайка просила:
Коджджаш не слухав слів.
Дармо Зулайка молила:
Коджджаш не бачив сліз.
«Слово клятви, — він сказав, —
Криця, вилита з вогню!»
І в похід приготував.
Зброю шестинарізну.
Серед гір знайшов хлопчину
Й припровадив до аїлу,
Сарткошчу-хлопчина встав
І, нахмурившись, сказав:
«Коджджаше, старший брате,
Я тобі чужий чи свій?
Коджджаше, старший брате,
Як все ж свій — приймай тоді.
Я в дорозі допоможу,
Завжди буду при тобі,
Як побачу щось негоже —
Не дам статися біді!»

¹⁰ *Каїп* — покровитель диких жуйних тварин, скорочене від Кайберен.

¹¹ *Баштанга* — страва, яку готують на дівич-вечорі.

Коджджаш в одвіт сказав:
«Ти, хлопчиську, підростай
І батьків оберігай,
Вдвічі краще у біді
Цим поможеш ти мені.
Скоро виростеш джигітом
З серцем сильним і відкритим,
Будеш другом всій родині,
І мені, й моїй дружині».
Батько й мати сльози лили —
Не послухав Коджджаш,
Друзі й родичі просили —
Не послухав Коджджаш!
Він сказав їм: «Не зостануться!
В боягузи запишуться,
Як від битви заховаюсь
І від клятви відступлюсь.
З неоліття сам ходив я
Із рушницею в руках.
Видно, що на світ з'явився я
Кайберенам всім на страх.
Чи ж то жити із народом:
В спокою, в достатку жить?
Жить з народом треба гордо,
Для народу треба жить!
Зрів я на чотири ока,
Думав: краще б не прийшла,
А прийшла — на ноги скочив —
Не страшна мені коза.
Шлях гірський лякає часто,
Шкода і життя, й дружину,
Та в крутій дорозі щастя

Нею до кінця ітиму.
Задля честі суперечку
У двобою порішу,
Через скелі велетеньські
Й повні ріки перейду.
Я зловлю козу кульгаву,
І в казан вам покладу,
І звершу двобій на славу!
Ви ж шануйте Зулайку,
Хоча й з розумом сама,
Бережіть її, прошу,
Щоб не плакала вона».

Зулайка його руками
Молодими обхопила,
Рясно вмилася сльозами
Й шлях йому загородила.
А Коджо з землі дружину
Підійняв, немов дитину,
Сильно до грудей притиснув:
«Прощавай, — сказав, — єдина!»
А жура, немов пожежа,
У його душі палає,
І на батьківських теренах
Щастя він усім бажає:
«Прощавай, народе рідний,
Побажай мені вернутись,
Смерть приходиться без повістки —
Вдома чи на ловах бути.
Люди йдуть в дорогу дальню
Й залишаються живими,
Інші ж смерть приймають наглу

В рідній батьківській *юртині*.
Прощавай, мій Караколе,
Квітни, сильним будь, живи,
Хай твої *джайлоо* й доли
Будуть вільними завжди!»
Йшло за ним людей багато,
Спомагали на прощання,
Проводжав мисливця натовп
На важке випробування.

А за рученьку тримала
Й поруч бігла Зулайка!
З-під вій сльози випадали
На траву весняним градом,
Ручаями бризкотіли,
Серце тануло снігами,
Обіймала, цілувала,
«Мій єдиний!» — шепотіла.
Як востаннє, обійнялись
І, вже мовчки, попрощались,
А під скелею гінкою,
Над зеленою водою
Сур-ечкі лежить кульгава
На каменю й головою,
Дивлячись на шлях, хитає.

Доли-гори тут високі,
А терени їх широкі,
Ручаї всяк перескочить...
Бачить сіра — на тім боці
Блисконули чийсь очі...

ПІСНЯ ТРИНАДЦЯТА

Про те, як гнався Коджджаш за Сур-ечкі

Сур-ечкі, мов поле, сіра,
Непохитна, як гора.
Де ж її кульгавість ділась?
Хитрою коза була.
Тонкорога Сур-ечкі,
Прудконога Сур-ечкі,
Наче чвара¹², поскакала
Вздовж відноги Сур-ечкі.
Та безстрашний Коджджаш,
Відчайдушний Коджджаш,
Добродушний і відкритий,
Лютий в гніві Коджджаш
Звиклим був до бур і бід,
До поразок і звитяг.
За козою гнався він:
Знався добре на слідах.
Кроком велетня ішов,
Чи гора, чи діл — ішов,
Чи ріка, чи бір — ішов,
Схилом, ковзавши, ішов,
Без привалу він ішов,
Не зморившись, він ішов,

Під дощами він ішов,
Зрошуючи міць, ішов,
Під зірками він ішов,
Дух гартуючи, ішов!
Глибочезними снігами,
Вмерзлими льодовиками,
Височезними горами,
Панівними стрімчаками
Йшов мисливець дні і ночі.
Темрява темнила очі,
Білизна сліпила очі...
...Йшов мисливець дні і ночі:
Крізь стрімкі й могутні кручі,
Крізь чагарники колючі,
Через урвища темнючі,
Через прохолодні луки,
Дубняком під листопадом,
Горами під снігопадом,
Крізь обриви і провали,
Крізь завали небувалі,
Крізь грайливі водоспади,
Кременисті перекасти,
Голі і скелясті скати,

Проти вітру, проти бурі,
Крізь громадини похмурі
Йшов мисливець дні і ночі,
Не робився шлях коротшим.

Сур-ечкі, мов знавісніла,
Деся то тут, то там мигтіла,
Зазивала, пропадала,
Козячий слід, ледь помітний,
За собою залишала.
Слідом йшов Коджо суворо,
Забираючись у гори.
А в душі в зустрічнім вітрі
Жар пекучий розгорався.
А в кози по шерсті сірій
Дим вогнисто клуботався.
Наче поруч... Ні, не поруч!
Знов по кам'яних громадах
Треба вперто йти угору,
Треба перти, треба гнати,
Ноги деручи до крові,
Понад хмарами йти треба,
Доторкаючись до неба.
Шлях важкий — нема й стежинки,

¹² Тут: буря.

А трудніш всього — зупинка!
Встанеш — над тобою скелі
Скалять зуби навжені,
Сходять з гуркогом обвали,
Небо шкірою рябою
Знавісніло нависає,
Ніби тигр, стає до бою,
Нападе — лиш зупинися.
Зупинивсь — настала тиша,
Ніби ти — малий листочок,
А вона — як ліс, велика,
Ніби ти — лише димочок,
Щезнеш — сліду не залишиш.

Для двобою треба сили,
Перемогу треба взяти,
То ж крокуй, що б не робили
Вороги твої затяті.
Тільки вічний рух невинний
Прокладе шлях до вершини!
Подолає той лиш ціль ту,
Хто прямує проти вітру!

Кажуть, наче Коджджаша
Зустрічали на Кашгарі,
Там, де озеро, як чаша,
Й скелі — роги мов архара.
Кажуть, наче слід мандрики
То щезав, то появлявся
Серед гір камінно-диких,
На ушаруваннях сланцю.
Видно, що цей нещасливець
У злощасний день родився!
Крізь потоки йти бурхливі
Й через гори він рішився.
А коза все миготала,
Немов блискавка скакала.
Він твердив: «Схоплю тебе», —
І шугав чимдуж вперед.

А вона ізнов блищала,
Із обмерзлого каміння
Іскри-бризки висікала,
Край потоків білопінних,
Як веселка, вигравала.
Ніби й вже схопити можна,
Руку тягнеш — та нема,
Й знову йди непереможцем
По козячих тих слідах,
Ще повзи по каменюках
За суперником летючим,
За видінням-сновидінням,
За рогатим миготінням.
Через скелі й стромовини,
Через води та вершини,
Через гори Ала-Тоо,
Водоспади і бистрини
Йшов безстрашний Коджджаш.
Крізь гранатову¹³ рівнину

Чорно-сірого Кочкору,
Через Ат-Басан вершину
І Нарина косогори.
Через ріки, через гори,
Через снігові затори,
Через доли неозорі
Йшов відважний Коджджаш.
Йшов Чаримом і Челеком,
Йшов шляхом гірським далеким,
А коза все миготіла,
Пролітала димом сірим.
Гналися одне за одним,
Раз у раз, за колом коло,
То підтюпцем, то стрибками
Ці два дива над горами.
Над горою кам'яною
Ці два дива, тільки двоє.
Над рікою степовою
Ці два дива, знову двоє!

А коза підупадала
Й рух щоразу сповільняла,
Раз за разом за уступом,
Причаївшись, спочивала.
Коджджаш за нею гнався,
Свіжих сил знов набирався.
Він на каменю пекучим,
Як залізо, гартувався.
Від засмаги в нього тіло,
Ніби лита мідь, блищало,
Блиском віддавав залізним
Акбаран шестинарізний.
Курява за ним вставала,
А земля іскрить, здавалось.
Сукня на плечах зотліла,
Чарики пороздирались.
Перейшов Кетмень-Тюбе він
І в Алайській був долині,
На таких стояв він скелях,
Де ніхто б не встояв нині.
Переходив трясовиння,
Де і лебідь не сідав,
Скрізь був, де від сотворіння¹⁴
І Всевишній не бував.

Бачив рік гірських початок
І льодовиків світіння,
Рух незримий скель рогатих
І джерел гірських кипіння.
Бачив гір ліси соснові,
Трави й квіти медоборні,
Бачив скелі бурштинові
Й гори різнокольорові.
І щасливий, і нещасний,
Він побачив світ прекрасний,
Чорний — ніччю, днями — ясний,
Світ прихований, злощасний.
Він міркує: «Все ж недарма
Мчусь як вітер я буранный,

На кін голову поклавши
І життя заради слави,
Залишивши неньку й батька,
Й Зулайку на Божу ласку,
Щоб спіймать козу кульгаву.
Зараз же її схоплю я,
Сіре чудище провчу я».

Руки витягне — чортма! —
Й сліду від кози нема;
Слід знайде — й немає сліду,
Світло вбачить — вже й по світлу!
Він летить Сари-Ункуром,
Крізь відроги темно-бурі,
Через закрути Ак-Саю,
Де тісна крейдяна є.
Він летить Узюн-Кунгеєм —
Камінь там синіший неба.
Горами Сари-Булака,
Де дзвінких джерел багато
І кричать улари різко
Серед сонячного блиску —
За козою він так гнався,
Хто уздрів би — здивувався.

Вздвож ріки ішов Лейлеком¹⁵,
Де гніздилися лелеки.
У Кизил-Кия долині
Бачив зграї журавлині.
Швидко навкоси пройшов
Сари-Бель і Карачок.
Плаєм, де проходив як¹⁶,
Перетнув Кара-Кияк.
Ось і Сари-Бель — круті
Влоговини золоті.
Сяють камені пред ним
Сяйвом золота живим.
Скільки золота — диви!
Хочеш — жменями бери!
Та йому той скарб для чого —
Є силеча сил у нього.
Здичавилий, одержимий,
Гнаний пристрастю страшною,
Поспішає по стежині
За кошлатою козою.
Побік чутно вже стриб лиха,
Він 'дним диханням з ним диха.
Озирається козиця,
Бачить він її зіниці,
І хавчить коза, як буря...
Обіч на Алма-Конгурі,
Мов із золота, з рогами,
З виточеними ногами.
Круторогі і смагляві,
На хребті стоять архари.

¹⁵ Тут: у Киргизстані є Лейлекський район (Лейлек району), назва якого співзвучна з українською назвою роду птахів із родини лелекових.

¹⁶ Як — довгошерстий бик, що трапляється переважно в Центральній Азії.

¹³ Тут: кольору крові.

¹⁴ Тут: від сотворіння землі.

Саме час згадати звичку:
З кроком стрельнути з рушниць,
Вивірити Акбарана
І поцілити в архару.
Він ледь придивився — промах.
Тіпнув головою — промах...
І ще в путь важку й прекрасну —
За козою, за нещастям...
А коза занепадала,
Дихання її збивалось,
Вірити переставала,
Без надії залишалась.
«Від мисливця я загину», —
Думка сили забирала.
Мчалася по Шамишкалу,
Кизилчанському провалу,
Там, де мармурові східці
Навперейми йшли обвалу.
А як пробігав мисливець
По вершинах Мазар-Саю,
Говорив: «Бач, не втекла ти,
Кóзо, від Коджо, кульгава!
Зараз я тебе спіймаю
І руками обхоплю,
Сіру шкуру розпластаю
Й м'ясо людям віднесу.
Занемігши від погоні,
Дичавіючи поволі,
Від кози я не залишу
І печіночки вороні.
Скільки рік і гір пройшов я,
Простір весь земний пройшов я!
Повела коза лукава,
Свій залишив Каракол я.
Там дружину я залишив,
Батька й неньку там залишив,
Ніг розтріскались підошви,
Нелегка мені ця ноша.
Весь Талас в сльозах залишив.
Моя юності бездомна,
Де ти, де ти ходиш-бродиш?..
Важчою стає дорога,
Ноги вже від неї зводить.
Чи здійсниться, чи то ні
Те омріяне бажання?
Чи сміятимусь, чи ні?
Чи минуть поневіряння?
Чи піду рука з рукою
По дорозі з Зулайкою?..»
Думав думу, сумував він,
Із собою міркував він,
Самітний, відлюдкуватий,
Вічний мандрівник затятий.
Тільки-но він засумує,
Веселіш коза тупцює,
Знов копитцями каміння
Вже поодаль б'є сумлінно.

Ось і скелі Капка-Таш,
Темні та червоні враз,
Крізь їх кам'яні ворота

Йде похмуро Коджджаш.
Кок-Мойнок, Чат-Карагай —
В шпилькових деревах край,
Солов'їв веселих спів,
Щебет-свист пташиних зграй.
Чим скоріш мисливця крок,
Тим кози чутніший скок.
Коджджаш козу кульгаву
В Манка-Бель загнав, до яру,
А вона ізнов скакнула,
Кулею мов, промайнула,
Тааргаром і Корумом
Перебігши, драпонула.
Всі Талаські доли й верхи
Знов облазив Коджджаш,
Чон-Кошоя, Уч-Чурека
Гребнем лазив Коджджаш.
Опустившись у пониззя
Кара-Чок і Шолпилдак,
Геть забув про Акбарана
Й клятву тим зберіг отак.
Стрибонувши в сідловину,
Ані мертва, ні жива,
За Джелькекськую рівнину
Припустилася коза.
Озирнулась, захиталась,
Захлинулась, розгубилась.
Подумки собі сказала:
«В пастку я таки попала!
Все, мисливцеві досталась!»
Той рішив: «Туди в долину
Зажену козу я сиву.
Там її наздожену я,
Захоплю і освіжую!»

Чим скоріш мисливця крок,
Тим кози чутніший скок.
Коджджаш не новачок,
У ловитві знає товк.
Мукачі, Калбу, Бешташ
Пробігає Коджджаш,
А коза іде міжгір'ям,
Огинає Талди-таш.
Обігнула, зупинилась
Біля джерела Талди,
Муравою підкріпилась,
Напилась з ключа води.
Озирнулась — не лишилось
Непроторених шляхів,
Гори-доли всі сходили —
Перейти ще б хтось зумів?
Пустка навкруги, лиш двоє —
Лиш мисливець і коза,
Синє небо над скалою
Й синя, мов з небес, вода.
Під брунатною скалою,
Де Талас-ріка текла,
Близ ріки стояли двоє,
Доля в них важка була.
Сур-ечкі пішла водою,
Бродом річку перейшла.

А попереду Кенкола
Рясно квітнули поля.
Білі юрти вирізнялись
Серед щедрої долини,
Край без бідних і багатих
Був зеленим і щасливим.
Сірим димом з жовтизною,
Сірим з вогняним відливом
Промела коза Кенколом,
Краєм тихим, серцю милим.
Пролетіла і пропала,
Наче й зовсім не бувала.

Там, на кам'янім підніжжі,
В травах, зеленіш атласу,
Для таласців і приїжджих
Височить *гумбез*¹⁷ Манаса.
Кажуть, в цеглі мавзолею
Шерсть корів є й диких кіз,
І варили, кажуть, цеглу
(Щоб міцною бути їй)
В цапів салі, в казані.
Арка мавзолею прямо
Сонцю дивиться у вічі,
Мавзолей понад горами
Височіє крізь сторіччя.
Розписами сяйно грає,
Золотом горять вони,
Щоб Манаса пам'ятали
Краю рідного сини.

Тонкорога Сур-ечкі,
Прудконога Сур-ечкі.
Хтозна, де би їй подітись,
Де дорóга Сур-ечкі?
Крейдяним горбом летить,
По камінню ковза вниз,
А слідком Сари-Булаком
Догори Коджо спішить.
Камені, немовби квіти,
Небувалої краси.
А на каменях потоки
Швидкоплинної води.
Над потоками архари
Вклякнули на крутизні,
Яро-руді, не примари,
Блискотять в височині.
Кок-Дунаном голубиним
Знову вниз коза біжить,
По бистринах, по долинах,
Слід у слід Коджо спішить.
Ось і поле... Полю рада,
Вскач пустилась під укіс,
Вгледівши козяче стадо,
Замішалась серед кіз.
Кіз багато, та такої,
Щоб як Сур-ечкі була,
Не було й бодай одної,
Й знов Коджо її погнав.

¹⁷ *Гумбез* — мавзолей.

На шляху ізнову річка,
Більш глибока, не гірська,
Гусям і качкам потіха,
То якраз для них вода.
Ось фортеця Тагаймата,
Що садами так багата,
Де гуляють кобилиці
Й забавляються лошата.
А коза ізнов майнула
І кудись-то завернула:
Десь неподалік Таласа
Наша сіра віднайшлася.

Чим скоріш мисливця крок,
Тим кози чутніший скок.

За плечем у Коджджаша
В Акбарана є *кошок*.
«В тій долині я спіймаю, —
Міркував, — козу кульгаву.
В чорній кам'яній долині
Шлях мій завершиться нині!»

Був безстрашним Коджджаш,
Був відважним Коджджаш,

Загартованим, як криця,
Вернидубом¹⁹ — у боях.

Слово клятви, він сказав,
Не розійдеться зі мною,
Слово клятви, він сказав,
Скель твердіш, сильніше грому.

Він спускається в тіснину,
У Талаську долину.
Що на нього тут чекає,
Що під силу *Ербатуру*?..

ПІСНЯ ЧОТИРНАДЦЯТА

Про те, як Зулайка шукала Коджджаша

Круглолиця Зулайка,
Кароока Зулайка,
Щічки-ружі Зулайка,
Вродою всіх осявала,
Діамант мов, Зулайка.
Вродою всіх осявала —
Коджджаша дочекалась.
Коджджаша проводжала —
Коси плачучи сплітала,
Каменем край скель стояла,
На дорогу споглядала,
Сумувала Зулайка.

Якось-то їй сон наснився:
В квітах діл перед очима.
Мов Таласька це долина?
Скелі з чотирьох сторін,
А вона — з коханим поруч,
Дивиться щасливо він,
І разом ідуть угору.
Як од сну вже відійшла,
Усміхнулась Зулайка,
І надумала в дорогу
Вирушити Зулайка:
«Чи згадає хтось мандрику,
Що блукає божим світом?..
Де затримався мисливець?
Чи ловитва йде щасливо?
Як із м'ясом — величають,
А пропав — і не згадають.
Рік минув — немає звістки,
Хай живим вернувся б звідти!
По його слідах піду я,
Верховинами піду я,
Хоч куди б зайшов далеко —
Друга милого знайду я».

Карипбай пита невістку:
«Чутно щось?» — «Немає звістки!
Що ж робить нам, батьку мій?
В гори підемо чи ні?»

«Скинути б літ половину,
То пішов би я за сином.

А так нині на що здатен?
Лиш на старість нарікати».

«В путь іти мені дозвольте,
І прошу, благословіть,
І на пошук Коджджаша
Зулайку Ви відпустіть!»

«Жінка, бачу, ти розумна,
Донька в мене ти одна лиш,
Мого сина не забула,
Йти в дорогу намір маєш.
Потихеньку-помаленьку
Ти весь край наш обійди
І хорошу вість, рідненька,
Нам про сина принеси!»

Розгубився Карипбай,
І заплакав Карипбай,
Плаче і невістку гладить,
Як дитину, Карипбай:
«Кепські справи, доню, в нас,
Рід *китаїв* — двадцять ватр,
Помогти ж в лиху годину
Жоден не прийшов з родини.
Сарткошчу ще замалий,
Він в походах не бував,
В горах не знайде сліди,
Як би довго не шукав.
Ти лиш в горі допомгла,
В тебе серце є й душа,
Чорного не одягла
І на розшуки пішла.
В путь тебе благословляю
І *ак джол*¹⁸ тобі бажаю.
Щоб здійснились сподівання,
Від душі тобі бажаю!»

Після щедрих побажань
Зулайка мов підросла,
В білу юрту без вагань
Білим місяцем ввійшла.

В нелегкий шлях готувалась,
В чоловіче зодягалась,
В *чарики* узувши ноги,
Нищечком собі всміхалась,
Коси чорні підбрала,
На зашийку зав'язала,
З лиса *тубетей*²⁰ оділа,
І ще кращою зробилась.
Стала юнаком пригожим,
На мисливця дуже схожим.
Взявши посох, як в блукальця,
На шлях вийшла, попрощавшись.

Долами низин ішла,
Горами вершин ішла,
Крізь тіснини сирі йшла,
Через пінні броди йшла,
Йшла вона, не сумувала,
Милого сліди шукала
І сама собі в дорозі
Стиха словом помагала:
«Він далеко, знати б, де він,
Та потрібен, як дощ з неба.
Землю всю за ним пройду я,
Як далеко би не був він.
Хай би лиш коханий мій
Був на просторі земнім».

День і ніч вона іде,
Не під силу їй — іде,
І нема того, хто б їй тут
Допоміг, — однак іде.
День і ніч, без відпочинку
Бігла легко, мов хмаринка,
Як багаття, що палає,
Світло й іскри розсипає.
Всі вершини огляділа,
Сильно схудла, засмагліла.
І, страждаючи душею,
Наодинці помужніла.
В Ала-Тоо нема дороги,

¹⁹ Тут: богатирем.

¹⁸ *Ак джол* (*ак жол*) — світла дорога. У киргизів — побажання щасливої дороги.

²⁰ *Лисичий тубетей* — головний убір мисливця із хутра лиса.

Кам'янисті гір відроги.
Як вона пересувала
Здерті до кровіці ноги?
Скільки з неї сил й терпіння
Доля видерла злощасна,
Скільки стійкості й горіння
Має жінка ця прекрасна!
Де мисливець? Хто розкаже?
Хто дорогу їй покаже?..
Чи ж то звір він нерозумний,
Щоб ховатись за камінням?
Чи ж то хлопець він безглуздий,
Щоб йти горами безцільно?
В нього є своя робота
І таємна є турбота.
Зулайка все ж тямовита,
Зна, пощо йому ловитва.
Найсильнішим хоче бути,
Поступитись йому годі!
Щоб так жити, як же мусить
Край він свій любити в собі?
Чи ж дружина кожна зможе
Зрозуміти чоловіка?..
Чи ж дружина кожна зможе
Слід у слід йти з чоловіком?..
Чи ж дружина кожна годна
З Зулайки узяти приклад?..
Як їй бути? Зголодніла,
Пожовтіла і змарніла,
Від засмаги загрубіла,
Від нічних вітрів оглухла,
Часом плакала нечутно,
Тільки вітер плач той слухав:
«Юності я не спізнала,
Мало у житті щастило,
Квітка долі поламалась!..
Ах, куди тебе, мисливцю,
Завела коза кульгава?
Мій помічнику, без тебе
По землі одна ступаю.
В ліжку я вже рік без тебе,
Як у лід, одна лягаю.
Боязно одній в дорозі,
Ледве-ледь ступають нозі.
Над самотньою, одною
Не прокряче й чорний ворон.
Тільки шлях та шлях далекий,
Тільки гори, тільки гори...»

Зулайка і знемагала,
І стогнала у цей час,
По чагарниках блукала,
Ночувала у цей час.
Шкіра щік її квітучих
Луцилася у цей час.
В горах диких позабутих
Сумувала у цей час!
День у день і крок за кроком
Зір втрачала у цей час.
Сльози немалі горохом
Розсипала у цей час.
Через скелі, через гори,
Крізь здичавілі розлоги,
Де не бродять, хоч і ярі,
Навіть чорнії архари,
Пробиралась Зулайка.
Через темні тіснини,
Крізь гірськії стромовини,
Де вода кипить, як племінь,
Та летять вітри зі зворів,
Пробиралась Зулайка.
Через вибоїни, нетрі,
Крізь гущавини нестерпні,
Гори шкребучи шпилясті,
Беручи сліди козячі,
Пробиралась Зулайка.
Через чорний діл пустельний,
Де й травинки не росте в нім,
Де будь із давен донині
Не трафлялося людині,
Ночі йшла вона за днями,
З затверділими ступнями,
З огрубілими руками,
Сухотіла і мала
Жінка ця проста була.
Зулайкою називалась.
Хтозна-як поневірялась,
Витерпіла всі страждання,
Вибрана за вподобанням,
Серцем щирим, невдержимим,
Пожаданим — за дружину.
Перед гребнем перевалу
Несподівано втомлялась,
Сил не мала Зулайка.
І на камінь обгорілий,
Від вітрів і сонця білий,
Припадала Зулайка.

«Ой, як шкода, що без нього
День останній на порозі
Юного життя могого!
Не видати Коджджаша,
Не видати Коджджаша,
Важчає все більш дорога...
З милим серцем не живу я,
Верхогір'ями іду я.
Друга милого шукаю
І стаю все більш слабкою.
Де мисливець? Хто підкаже
І до нього плай покаже?
Коджджаше! Зупинися,
На мій голос озовися.
Усміхнися Зулайці,
Руку любці дай своїй.
Батько твій в роках ридає,
І дружина знемагає,
Горами вона блукає.
Мандрівницю пожалій,
Поможи в дорозі їй!»

Гірко Зулайка ридала,
З розпачу лементувала,
Гори-скелі прокинала,
Друга зниклого шукала.
Верхи снігові Таласа
Врешті взріла і впізнала,
Верхи снігові Таласа
І велику котловину
Розгляділа Зулайка:
Там струмки чистіш алмазу
Горами біжать в долину,
Й ними повниться ріка;
Там сніги від сонця тануть
І прогалини зростають,
Білогрудії злітають
Ластівки під небеса;
Ясно небокрай синіє,
Трави рясно зеленіють...
Там знесилена й сумна
Тихо встала Зулайка.
...І уздріла Коджджаша
Біля спадини вона.

Доли-гори там високі,
А терени в них широкі,
Їх прозірчасті струмки —
Наче сльози Зулайки.

ПІСНЯ П'ЯТНАДЦЯТА

Про те, як зустрілися Зулайка і Коджджаш

Все приходить і відходить,
В цьому плін і суть життя;
Радість, зло, печаль, добро —
Ними сповнене воно.
Білий сніг і лід — в Таласі,
Чисті ручаї — в Таласі.
В серці сніжних скель — долина,
В зелен-травах — полонина.

Хто мигтить, мов навіжений,
Тінню сірою край скелі?
То коза втікає сіра
Від мисливця крутосхилом.
Хто летить над крутосхилом,
Наче коструб крутокрилий,
І от-от козу настигне?..
Це ж то він — Коджо нестримний.

Хто, понадивившись їх,
Сльози лле з очей своїх?
Це ж то Зулайка, й безсило
Біля скелі зупинилась.
«Коджджаше, обернися,
Коджджаше, озовися!
Бачу, ти ж бо — не примара.
На дружину подивися!

Скільки я доріг пройшла,
Скільки днів, ночей пройшла,
Й зрештою тебе, мій милий,
Мій єдиний, віднайшла!»

Коджоджаш призупинився,
Озирнувся, розгубився,
«Чи не сон це?» — зміркувавши,
Зчудувався-здивувався:
«Скільки гір пройшла за мною,
І долин пройшла одною!
Скільки сил знайшла в своєму
Серці жіночки слабкому?»
Знову звиділися двоє,
Стрілись, як рука з рукою,
Стрілись, як щока з щокою,
Рідні душі стрілись знову,
Друг із подругою — двоє,
З подругою дорогою.
Всадовилися удвох
На горбочку за струмком.
Хто би знав, у чому щастя?..
Неба сяйно-синій клаптик,
Що змайнув посеред зливи?..
Ока чорного зінія,
У якій твій променистий
Лик відбився й миттю злинув?..
Вітер? Сонце? Рід? Земля? —
Щастя — це ж бо Зулайка!
Зулайка — вода
у пустелі безводній,
Зулайка — худа,
як лебідка голодна,
Як горіх, міцна,
Як трістя²¹, тонка,
Хоч до чого знадобиться
Головата мандрівниця —
Зулайка...

А докіль вони удвох,
Сур-ечкі від них тайком
За струмочком підкріпилась:
Скільки хтіла — їла й пила.
Гризла молоду травичку,
На людей дивилась хитро:
Відпочить, мовляв, ще дайте
І тоді козу долайте!
Зулайка сидить близенько,
Смирно, наче соловейко,
І арман²² свій Коджоджашу
Мовить голосом тихенько.
«Все, що можна, ти звершив,
Все погане пережив,
Ти не зрадив даній клятві —
Час вертатися в *аїл*.
Юні роки не втрачай,
Рід під корінь не рубай,
Зулайці, своїй дружині,
Болю більш не завдавай!»

Зулайка до нього тислась
І крізь сльози усміхалась,
Наче жайвір беззахисний,
Прихистку собі шукала.
Відповів мисливець строго:
«Всякому — своя дорога.
Сумувати нам, дружино,
Вже залишилось недовго.
Скоро відійдуть страждання,
Злигодні, поневіряння.
Межи Сур-ечкі та мною
Лікоть²³ відстані всього лиш.
Ми з козою клятву дали,
Скелі клятву ту чували.
Дуже близько час двобою —
Буде все, як ми сказали:
Голою візьму шульгою
Сірюю козу кульгаву.
Мотузком козу пов'яжу
І в *аїл* її спроваджу.
Щось змінити я не годен,
І назад вертатись годі.
Ти не клич мене — не варто,
Слів не витрачай надармо.
Бач, допоки був з тобою,
Запаслась коза травою,
Запаслась коза водою.
Відпусти мене, дружино,
У гонитву за козою!»

Він схопився і чує: стиха
Стукотить коза копитом,
Шерсть її валує димом —
Сірим з вогняним відливом.

Засмутилась Зулайка,
Зажурилась Зулайка:
«Видко, що прийшла я марно», —
Загнівилась Зулайка.
Та подумавши: «Чи ж гарно —
Втримувати Коджоджаша?..
Постараюсь усміхнутись,
Так, гадаю, буде краще.
Що бажання, що хотіння?
Сила жінки — у терпінні».
Біль ховаючи, гойднулась,
Через силу усміхнулась,
І йому потисла руку
На прощання, на розпуку.
«Що ж, — сказала, — я пішла...
Бачиш, сліз не пролила!
Всякому — своя дорога.
Справи в кожного свої,
Хоч мисливця шлях суворий,
Та не зійде з нього він.
Може, й так, козу доженеш,
І додому знов повернеш.
Будь міцним в поневіряннях,
Без страху — в випробуваннях,
Будь здоров — даруй на слові...
Наостанок слово мовиш?»

До грудей її притисши,
Попрощався словом тихим:
«За крутих верхів їв брили,
Де архари не ходили,
Де верткі льоди, як риби,
За потоки рік прекрасні —
Від душі тобі я вдячний!

За непрохідну дорогу,
За щодобову тривогу,
За омріяну підмогу,
За кохання переможне,
За невиплакані сльози,
За приховані загрози,
За негоди і морози,
За той усміх незрівнянний,
За весні гірські троянди —
Від душі тобі я вдячний!

Кривду не тримай на мене,
Вірна подруго моя!
Ти одна в житті моєму,
Ти обраниця моя!
Батьку передай: гаразд, мов,
З сином, мандрівна моя,
Вернуся у свій *аїл*, мов,
Я, красунечко моя!
Від кози я не відстану,
Не присяду, не втомлюся,
А споживу як дістану,
До *аїлу* повернуся.
Обійму тебе за плечі,
Голос твій почую знову...
Буде день, і буде вечір,
Стрінемось ізнов з тобою!»
Він сказав і відвернувся,
З рук коханої рвонувся
І погнався по сліду знову
Здобувати перемогу.
Постояла Зулайка,
Помовчала Зулайка
І назад у путь-дорогу,
Ніг не чуючи, пішла.

Доли-гори в них високі,
А терени їх широкі,
Там сердець двох таємниці
Скелями й вітрами скриті.
Скелям тим віки стояти,
А вітрам віки не спати.
Горам тим віки стояти,
А струмкам віки дзюрчати.
Там плями в піднебесі
Пройде лиш хіба шалений,
А стежин там перехресних
Проторовано тьму-тьменну.

Чи важка, легка стежина,
Та веде ген-ген невинно.
Всякому — своя дорога,
А для неї сил не шкода.

²¹ *Трістя* (укр., діал.) — очерет.

²² *Арман* — заповітна мрія, невиконане бажання.

²³ Тут: лікоть — міра довжини (38–46 см).

ПІСНЯ ШІСТНАДЦЯТА

Про те, як зійшов Коджджаш на неприступну скелю Аблетим

Доли-гори в них високі,
А терени їх широкі.
Горами ведуть дороги,
Їх пройти не кожен годен.

І докіль шляхом зворотним
Пробиралась Зулайка,
То місцинам вже знайомим
Усміхалась Зулайка;
Утішала Карипбая:
«Син ваш, мов, живий-здоровий».
Сльози від людей ховала,
Як входила в рідні двори,
Не згиналась, випрямлялась,
З піднятою головою
Лебедицею здавалася,
Що панує над водою.
І коли вона приймала
З двадцяти юртин *китаїв*,
Оповідкою вражала
Їх — і де, і як бувала...
А коли це відбувалось —
Вздовж гори і вздовж ріки
Коджджаша привертала
За собою Сур-ечкі.
Верхоріччям Кумиш-Тага,
Не сповільнюючи кроку,
Йшла й манила Коджджаша,
Гадку маючи жорстоку.

Над зорею й небокраєм
Чорним каменем стальним,
Чорним дзеркалом блищала
Чи не скеля Аблетим?
Аблетим — вершина дивна,
Підступитись неможливо,
І лише коза кульгава
Хитрий хід до неї знала.
Коджджаш її в Таласі
Ледь за шию не зловив.
А тепер, мов у гарячці,
Мчить коза на Аблетим.
З каменю стриба на камінь,
Вище, ще і ще стрибок...
Коджджаш — услід стрибками
Пре у гору, до зірок!

Ось підйому половина,
Кара таш гладкий мигтить.
...Аблетима серцевина
Ніби затрусилась вмиль.
І туман, густий і білий,
Зрушився з вершин і скель:
«Щось не те?..» Коджо хоч смілий,
Знав би — кинув шлях оцей.
Він повзе, з очей стирає,
Мов краплини сліз, туман...
І ніхто із нас не знає,

Як він повз і падав там.
Як на скелі пік залізши,
Наді світом на нім встав!

То ж вона, коза кульгава,
Навела густий туман,
Стрільцю темряву наслала,
Щоб він шлях один лиш мав.
Щоб над скелею піднявшись,
Там назавсіді зостався!
Потемнів туман білястий
І зробивсь іще щільніш.
А за ним — стриб! —

щось кошлате,
Й на *Кизил-Кунгей* стоїть.
Над гранатовим²⁴ камінням,
В Аблетим уперши очі
Й роги — у небес склепіння,
Встала сіра, наче сокіл.
Почала товкти суворо
Клятвене козяче слово:
«Ось він, гори всі сходивши,
Кайберенів підкосивши,
Винищивши їх потомство,
Цапа-батька їх убивши,
Ворог мій, ще до знайомства.
А тепер стоїть один
Він на скелі Аблетим...
Хай назад не хлинуть ріки
Й сонце не зіб'є землі,
Хай залишиться навіки
Він на скелі кам'яній!»

Враз туман заколихався
І розсіявся, як дим.
Коджджаш, не сподівавшись,
Зрить зі скелі Аблетим.
Озирнувся Коджджаш,
Розгубився Коджджаш!
Чорний камінь під ногою
Чорним дзеркалом блищав;
Злискотілою²⁵ стіною,
Достобіса крутизною
З верху до землі збігав.
Прірва — тут же, під ногою,
Небеса — над головою.
Коджджаш, як воронятко,
На тій скелі влаштувався.
А вже з іншої зрить скелі
Сур-ечкі, мов навіжена.

І сказав він, бідолашний,
До спробунків повсякчасний:
«Козо, ти лукава й зла,
Спір нечисто ти вела.

Застрелить тебе я міг би,
Ти б від мене не втекла.
Ти ж туману напустила,
На вершину заманила.
Хоч сиджу тут, як ворона,
Ти мене не поборолася.
Хоч мені вже й не вернутись,
З честю вже тобі не бути.
Хай над скелею один я,
Поміж небом і землею —
Аж допоки не загину,
Сміх лиш чутимеш від мене.
Посміюсь я над тобою,
Посміюсь над крутизною,
Посміюсь над висотою,
Гордо жив — загину гордо,
З піднятою головою!»

А коза в одвіт: «Прощайте,
Богу душу віддавайте,
Крукам станьте за поживу
В гості їх скоріш скликайте».
«Ме-е!» з криком заскакала,
Бородою замахала
І копитами по схилу
Здалеку зацокотала.
Закипів Коджо від гніву,
Акбаран миттєво скинув,
Розстрошив козі він ногу:
Вистрілом її настигнув.
Похитнулася коза,
Обернулася коза,
І копитом на мисливця
Замахнулася коза:
«Ач, мені пошкодив ногу,
Кість на пам'ять роздробив ти!..
Все ж за мною перемога,
І мене не перемиг ти!
На цій скелі, знай, сконаєш
Ти приреченим, самотнім,
І кістки твої зотліють,
Під гірським засохнуть сонцем.
Буде твій народ в тривозі,
Потім прийде забуття,
Відіб'ють новітні грози
Пам'ять про Коджо-стрільця!
Та навіки воєдино
Будуть Коджджаша ймення
Й Аблетим — могутня скеля,
На якій мисливець згинув».
Як коза оце сказала,
Димом клуботіти стала
Сірим, з вогняним відливом,
І в ту ж мить кудись пропала.

Мертва тиша враз настала,
Зір червоних дивні сяйва
Попід скелею гойдались,

²⁴ Тут: кольору крові.

²⁵ *Злискотілий* (неол.) — гладка, мов відполірована, поверхня.

Ніби ватри в ніч палали.
Тиша навкруги така —
Кінця-краю їй нема,
Тільки в скронях кров ходила:
«Ти живи!» — мов говорила.

Вище скелі — блиск багрянний,
Під ногою — чорний камінь,
Чорний з блиском крижаним
Схил вершини Аблетим.

Вниз спуститись неможливо,
Вверх піднятись неможливо,
Крилець Бог не дав людині,
Видко, Коджджаш загине.
Та душа його крилата
Не поникне в час розплати,
Хай і є в заціпенінні
І у самотині клятій.
«Гордо жив —
загинь теж гордо» —

Так велить закон народу.
Славиться життям і смертю
Богатирська порода.

Доли-гори в них високі,
А терени їх широкі.
Коджджаш на вічній скелі,
Вічний, супротивно смерті.

ПІСНЯ СІМНАДЦЯТА

Про те, як рятували і не рятували Коджджаша китаї

Чорний камінь нерухомий,
Чорний камінь Аблетим.
Коджджаш — авжеж, не камінь.
Що в душі його, що з ним?

Сонце гасне, спіпить очі,
Зорі спопеляють ночі,
Очі лиш його не гаснуть,
День і ніч глядять щомоці.

А щорана — сонце сходить,
А щовечора — заходить,
Ходить день за днем по колу,
Й так життя-буття проходить,
Розтрощивши чашу неба,
Частокіл гір вбивши в землю.
Доле, що ти з ним зробила,
Кинувши його на скелю?..
Утішає тільки вітер,
Як несе повітря гріте,
Й чебрецем гір духмяніє
І гуляє по камінню.

Тьху, так ніби чути плач,
Стукання копит ускач.
Через гори, через ріки
Хто з людей женеться так?
Це старенький Карипбай,
Залишивши рідний край,
Переймається за сина,
І немарно, Карипбай...

Неосяжний, нерухомий
Аблетима камінь чорний
Упирається у небо
Гостряком своїм потворним.
Коджджаша на тій брилі
Вгледіти хіба змогли би
Хворі очі Карипбая?
Вік його там не знайшли би.
Батька сам Коджо помітив,
Здалеку коня примітив,
Крикнув: «Карипбай», — і відгук
З гір приніс Карипу вітер.
Встав Карип край Аблетима,
Зір його прикрило димом.

Чи ж не сам то чорний камінь
Голосом озвався сина?
Наче скеля загойдалась,
Наче небо відірвалось,
І, мов блискавка, надія
Серце батькове осяла.
«Де ти, сину мій єдиний?
Я тебе не бачу, сину...
Чи ж то ти, чи чорний камінь
Голос проронив безсилий?»
І знов чує він далекий
Голос тихий, напівмертвий:
«Я, мій батьку. Твій наступник,
Годувальник твій, заступник,
Я, загублений тобою,
Кіз і диких гір заручник!»

Упізнавши голос рідний,
Карипбай напружив зір свій,
Дивиться, а скраю глиби
Цяточка рухлива ніби.
Упізнаючи в ній сина,
Батенько сльози не втримав:
«Горе сина від мойого
Набагато тяжче, видно!..
Ти літав, мов соколонько,
І у гори завжди линув,
Не боліла головонька.
Хто тобі поранив крила?
Хто без кулі в тебе вцілив,
Соколоньку білий,
Соколоньку білий?!
Ти скакуном був сердитим,
Не міг жити без ловитви,
Перешкод не мав ніколи.
Хто розбив тобі копита?
Хто з коня зробив шкапину,
Дитинчатко миле,
Дитинчатко миле!?
Серед гір тебе шукав я,
Відшукавши, не впізнав я.
Як без крил зійду на скелю,
Як зніму тебе я з неї?
Над тобою гірко плачу —
Більш тебе не вбачу,
Більш тебе не вбачу...»

Вп'ялися в Коджо, мов кліщі,
Батька сльози безутішні:
«Сивий батьку мій, не плач,
Хоч біда прийшла — не плач!
Я, вважай, козу настигнув,
Вже й схопив за хвіст. Не плач.
А вона із рук сковзнула,
Дмухнула й туман надула,
Скелю до небес жбурнула.
Тут під скелею — не плач!
Краще повертайсь додому,
Розкажи про все народу,
І зрихтуйте краще сходи
Ви до скелі тут. Не плач!»

Чорний камінь нерухомий,
Чорний камінь Аблетим.
Коджджаш, авжеж, не камінь —
Він живий, надія з ним.

Чути здалеку чийсь плач,
Стукання копит ускач.
Через гори, через ріки
Що за люди так спішать?
Чапраки коняк розшиті,
Гриви вітерцем завиті,
Наближаються до скелі
Чорноброві *ер-джигіти*.
Як під Аблетима встали,
Юрти вмить порозставляли,
Вогнища ж під казанами
Молодиці влаштували.

Темрява вкриває гори
Й небокраї неозорі;
В ній зоря край Аблетима,
Чи позір Коджо з вершини?..
Зулайка глядить на небо.
Мала б крила — достеменно
До коханого злетіла б,
Принесла води і хліба!

Як зустрінешся з коханням,
Не все йтиме за бажанням,
Свій воно веде рахунок
За відмови і мовчання.

Ти за ним — воно втікає,
В небі соколом зникає,
Ти від нього — здоганяє
І, мов коструб, насідає.
Скажеш: «Що було — пройшло,
Наче літо відгуло...»
А воно все знову й знову
Зіркою в п'ятні багріє.
...Хто не йшов з коханням поруч,
Той цього не зрозуміє.

Зулайці украй сутужно
Тут під скелею стояти
Та у безнадійній тузі
Коджджаша споглядати.
...Ось вони й зустрілись врешті,
Ставши небом і землею,
Невеселі, нетутешні,
Без *аїлу*, без оселі.
Вперш без зустрічі стрічались,
Без прощання розлучались,
Поміж ними скеля встала
Й звидітися не давала.

Зулайка до неї каже:
«Доли-гори тут високі,
А терени їх широкі.
Чи тобі, мисливче, чутний
Мій слабенький голосочок?
Пожадань моїх не чув ти,
Непорушним був і гордим.
А тепер, як хоч, живи
На вершині Аблетим!
Хто тебе дістане з неї,
Хто підтримає на скелі?
І жалітися на долю
Будеш вітру — більш нікому!
Звиклись ми зі всім на світі,
Витримали й лихоліття,
Але зараз я зомліла
Й перед горем цим безсила.
Я багаттям, що палає,
Й полум'ям пекучим стала.
І розпеченим вугіллям,
Що на землю впало, стала.
Ліс сосновий під горою,
На горі — сосна одна...
Стала б жертвою твого
Жеребу сумного я!»

Темна нічка гори вкрила,
В темряві ріка блищить,

Вітер дмухнув з Аблетима,
З вітром слово вниз летить:
«Зулайко, ти не ридай,
Щось роби, допомагай!
На горі сосна одна,
Під горою ж сосен рай.
Вірубати ліс оцей,
Зулайко, навчи людей.
Як сосну до сосни скласти,
Як по двоє їх зв'язати...
Вийде гарною драбина,
Вишиною з Аблетима.
А як буде замала,
То кидайте горба.
А як буде знов малою,
Міст зробіть міцний, щоб встояв.
З допомогою родини
Переможем Аблетима!»

Рано-вранці на зорі
Встали дружно рубачі.
Із сокирами й ножами
Геть-усі *китаї* встали;
Що й до чого, знали всі,
Й за роботу взялись всі:
І з підніжжя, вздовж гори,
Ліс рубати почали.
...В ті часи не мали пил —
Дерево валив топір²⁶.
Люди ліс густий рубали,
Сосни вікові рубали,
Жалю до дерев не мали,
Круглі стовбури стругали
І арканами в'язали.
...Все робилось без цвяхів,
Не було їх в ті часи.
Лиш аркан і лиш топір
Чудеса творить могли
У руках отих майстрів!

Як драбину змайстрували,
До вершини спрямували.
Білі стовбури скриплять,
А на них вузли тріщать.
Хоч була й драбина довга,
Йти по ній було не можна.
Хоч була й драбина знатна,
Та для справи — непридатна!
...Стали дружно землю рити,
Брили кам'яні носити,
Із піску, землі й каміння
Пагорок змогли створити.

Знов драбину ревно тягнуть
І ривком вверху піднімають.
Сосни гнутьсь і скриплять,
Ще й вузли на них тріщать.
Не було ніде до нині
Вищої за цю драбини.
Хоч була й драбина знатна,
Та для справи — непридатна!

Неприступний, страшнуватий
Чорний камінь Аблетим.
Коджджаш, мов воронятко,
Знизу вигляда на нім.
Плаче Зулайка навзрид,
Сліз не стримує й Карип.
...Люди руку протягли,
Та чи вистачить руки?!
День минув, минула й ніч —
Що ж робити? В чому річ?
Чи ж то видумка людська
Все ж поступиться біді?..
Із драбиною — не вийшло,
Із горбиною — не вийшло,
Спосіб мав би бути інший,
Але й з ним також — не вийшло!
Люди в юрти повбігали,
Всі аркани познімали
І в один аркан з'єднали,
Й міцно-міцно зав'язали.
Люди на гору влізали
Догори аркан кидали,
Та хоч скільки б не кидали —
Коджджаша не дістали.
Знову день і знову ніч,
Нічим допомгти в біді?..

Розпалили люди ватри,
Вздовж вершини мовчки сіли,
Вдячних слів *китаї* варті,
Хоч біду й не подолили.
А що вдіяти з бідною,
Як в ній сила незборима?
То прийми її сувором,
Щоб біда не повторилась!

Вздовж вершини Аблетима —
Ані руху, ані слова,
Люди голови схилили,
Приголомшені бідною.

...Як із каменю споруди,
Вздовж вершини вклякли люди...

ПІСНЯ ВІСІМНАДЦЯТА Смерть Коджджаша

Неприступний, нерухомий
Чорний камінь Аблетим.
Важко бути нерухомим
На скеліні ще живим.

Скільки виходив вершин
Коджджаш, Карипа син!

Й ось, у гір ланцюг закутий,
Він залишився один...
Гір роздолля — перед ним,
Рік потоки — перед ним,

²⁶ *Топір* (укр., діал.) — сокира з довгим держаком.

Вся родина, всі *кутаї*
Таборяться! — перед ним.
Чує він людей мовчання,
Чує він важке зітхання...

Сивий Карипбай встає
І говорить на прощання:
«Бачиш, ми прикочували,
Як один на поміч встали,
Та зі скелі не дістали
Вороняtko, Кодждоджаше!
Вершником ти був відважним,
І стрільцем ти був безстрашним,
А мене не поховав ти,
Мій синочку Кодждоджаше!
На важкім підйомі в гору,
Я в тобі лиш мав підпору,
В тебе брав я сили в горі,
Стригунцю мій Кодждоджаше!
На шляху із верховини
Ти підтримував, мій сину,
Ох, голубоньку єдиний,
Янголе мій Кодждоджаше!
Блиск в моїх очах єдиний,
Мною зрощений, мій сину,
Заарканений камінням,
Мій мисливче Кодждоджаше!
Сотні ти *киїків* вбивши,
Барсів, тигрів, левів звівши,
Чи й в нещасті ти таким ще
Є могутнім, Кодждоджаше? —
Ти заввишки був до неба,
Навіть сосни й навіть скелі
Меншими були від тебе.
Де ж ти зараз, Кодждоджаше?..
Як з життям ти розпрощався,
Видно, в пекло зготувався.
Пригадай тих, хто zostався,
Пригадай нас, Кодждоджаше!
Я помру — зміркуй, що буде?
Що із Зулайкою буде?
Із гуртами, господарством
Як самотній жінці буде?
На землі ми — ти на скелі,
Заповіт залиш нам з неї.
За поради будем вдячні
Й виконаєм, Кодждоджаше!
Миць еси в гірській породі,
Гордо жив — то згибни гордо,
І в піснях тебе народ твій
Не забуде, Кодждоджаше!»
Так сказав він, заридав він,
«Жереб'ятко!..» — закричав він,
На Кизил-Кунгей забіг він,
Без свідомості упав він
На замшілий зимний камінь,
Кодждоджаша неньо рідний.
Весь народ захвилювався,
Біля нього вмить зібрався.
...Звісно, що батькам нелегко,
Звісно, що старим нелегко;
Вчасно мати відійшла,

До біди не дожила!..

Дивлячись на батька, вперше
Кодждоджаш заплакав тут.
Сльози, начебто із серця,
По його щоках течуть:
«Батеньку, не плач, мій милий,
Сивочолий, сумовитий!
Певно, долю не змінити,
Скільки б не вкладали сил Ви.
Доручаю я народу
За своїм вітцем турботу,
У невзгодинах і в горі
Наш народ для нас підпора!
Зулайко, моя єдина,
Ти розумна й одержима,
Скоро будеш удовою,
Без Коджо, моя дружино.
Поміж нами — бач — стіна,
Плач, не плач — стоїть вона.
На землі ти — я на скелі,
Співрозмовнице моя.
До стрільби я був невтримний,
На дружину й не дивився...
Акбаран далекобійний —
Ось і все, чим я гордився.
Вдарив грім — сповзла лавина,
Відлетіли дні — не видно,
Чуєш, серця половино,
Камінь — я, а ти — перлина.
Перлом камінь пом'яни,
Шестимісячного сина
Ти під серцем збережи!»

Застогнала Зулайка,
Заридала Зулайка.
Шкода стало братову,
Й став казати Сарткошчу:
«Можна Вас мені спитати
В час лихий, мій старший брате:
Сарткошчу як існувати
Вже без Вас, мій старший брате?..
Ви згадали про дружину,
Про вітця, а я — чужинець?..
Чи ж то степом, як прибуду,
Маю плентатись безглуздо?
Може, краще геть піти,
Як ніхто не оцінив?
Може, хтось узбіч шляхів
Назове мене своїм?»

Промовляє Кодждоджаш:
«Що ж, таким є звичай наш:
Наперед дай старшим слово,
А пізніш хай менші мовлять.
Як би першим ти не встав,
Слово б у свій час тримав.
Я прошу, піклуйсь про батька,
Я прошу, підтримуй батька,
Бережи не так себе,
Як *джигіта* славу й честь.
Марно не кажи: піду

Світ за очі й не прийду —
До гнізда свого й лелеки
Повертаються здалека.
Молодецтвом не хизуйся,
Не будь впертим до безумства,
Щоб не видався Зулайці
Ти хлоп'ягою зеленим!
Смерті дивлячись в лице,
Віддаю тобі я все:
За дружину ти бери-но
Зулайку, мою дружину.
Ось і все звершив, сказав,
Все, чим дорожив, — віддав...
Чи ж для цього, мій народе,
Я у тебе сили брав?
Чи ж для цього зараз я
У біді сильніш від вас
І щоб кинутись зі скелі
Й вмерти не своєю смертю?..
Ні, я в гору йти родився,
У дорозі знадобився,
Щоб народ жив у добрі —
Треба встояти в борні
На цій скелі Кодждоджашу.
Так велять закони наші!»

А в аїлі здичавіла
Худобина заревіла,
І не їла, і не пила,
І недоена в ці днини.
Позабувши про турботи,
Не розходиться народ.
Молодиці плач розносять,
З ними й дітки — заодно.
А чоловіки мовчать
І під скелею стоять.
Парубки щось ніби знали
Й теж під скелею в ряд стали.
Закричав старий причинно:
«Кидайся зі скелі, сину!»
Неприступний, нерухоми
Чорний камінь Аблетим.
А хіба людина камінь,
Щоб суперничати з ним?
Не було ще зроду-віку
На землі такої долі,
Ні такого чоловіка,
Ні погибелі такої!

Тут, під скелею, стояла
Зулайка, його дружина,
З розплетеною косою
Й піднятими вверх очима.
Над землею тріпотіла
Чорним полум'ям вона,
Зірка небо збагровіла,
Й обізвалася Зулайка:
«Мій мисливче, подивися —
Світло кров'яне зорі,
Сосни, що велів валити,
Голі й мертві на землі;
Батько твій zostавсь без сил,

Падає, ледь встаючи;
Плачуть діти і жінки,
Ніби винні в чімсь вони.
Ти на скелі знемагаєш,
На землі в розпуці ми!
Всім народом працювали,
Все зробили, що змогли.
Всенькі сили віддали,
Та тебе не врятували.
То для чого ця борня?
Доля в кожного ж своя!
Ти собі накликав долю,
Як погнався за козою.
Сильним був ти, сильним став,
Скільки сил в тобі спізнав.
Скажеш: є в цій силі щастя?
Щастя це або ж нещастя?..
Ти батьків своїх замучив,
Ти мене страждати змусив,
Навіть брата Сарткошчу,
Бідолашного, замучив.
В кожного — своя стежина,
Доля — в кожного своя.
Хай у тебе і висока,
В мене ж є своя жура:
Прийде в світ цей сиротою
Ріднее твоє дитя.

Сірі гуси пролітали,
Гелґотали над полями,
Червоненькі шиї мали.
Сірі гуси пролітали,
Десь на болотах сідали,
З чорним пір'ям шиї мали.
Гуси різні є на світі,
Люди різні є на світі.
Вже не бути нам з тобою,
Будем разом на тім світі».
А в той час зоря багряна
В сірім небі догорала...
...Нелегким бува кохання,
Впорається з ним не всякий.
Відповів Коджо вогняно:
«Що ж, тепер мені все ясно —
За життя тримаюсь жарно
Й боротьбу веду надармо.
В кожного — своя стежина,
Доля — в кожного своя.
Хто мій біль порозуміє,
Як я прагну до життя?
За козою довго гнався,
Понад хмари я забрався,
Щоб мій шлях важкий,
безстрашний
В людській пам'яті зостався.
Більш вас мучити не стану,
Зводити гурти не стану
І на скелі неприступній
З вашим горем жить не стану!
Зулайко, залиш тривогу,
Споряджай людей в дорогу,
У край рідний із Карипом

Відправляйтеся потроху.
Бити в саму душу — нащо?
Опускатися вниз — нащо?
Мертвечину ворон чує
Й біля мене, бач, ночує.
Вже й на шиї смертний зашморґ,
А земля мені прекрасніш!
Важко тут мені, дружино,
З миттю кожною все важче...
Як дочку, дасть Бог, народиш,
Назови її Каниш.
Коджджашеву породу
Зростиш у колиці ти.
А як буде син у нас,
Назови-но Молдоджаш,
Буде пам'яттю й дарунком,
Що залишив Коджджаш.
Хай богатирем росте,
Сміливо землею йде,
Хай мою рушницю візьме
І кістки мої знайде.
Ох, як важко помирати,
Рідну землю залишати!..
Навіть Акбаран з собою
В засвіти не зможу взяти!
Скину вниз його зі скелі.
Подивись-но, Зулайко,
Всі шматки його крицеві
Повизбируй, Зулайко.
Ось і все... Все, прощайте,
Хай життя вам йде на краще,
Буде важко — пригадайте
Ви мисливця Коджджаша».
Гіри ці слова вбирали
Й відгуком передавали,
А під скелею китаї
Смерть Коджо передчували:
«Горе! Він за крок до смерті,
Зараз кинеться зі скелі!»
«Вже й проголосив предсмертну
Заповідь сім'ї священну!»
І кривавими сльозами
Щоки Зулайка вмиває,
Серце вирватись бажає,
Розум, що робить, — не знає!
І під каменем завмерши,
Стала каменем сама.
Жити хочеться — не вмерти,
Як жага життя жива!
...Кинутися міг вже тричі
Коджджаш з отої скелі,
Зволикав... Дивився вниз він...
А дружина, як із печі
Жар сердечний заливала, —
Воду жадібно ковтала.

Той, хто має вуха, чує,
Той, хто має очі, — бачить,
Той хто має розум, — знає,
Що життя біжить добряче...
Тяжко в муках помирає
Й наодинці та людина,

Що собі вік вкоротила.
А як бачити це друзям?
А як бачити краянам?
І яку все ж мати мужність,
Щоб цю смерть знести
й страждання.
Кажуть, що мисливець тут же
Із плеча зірвав рушницю,
Обернув її тугіше,
Мотузком перев'язав,
І жбурнув, піднявши руки,
У безодню Акбаран.

...Не минувши жоден камінь,
Він розбився, і шматками
Став дрібними Акбаран.
Кажуть, в темряві шукала
Ці шматочки Зулайка,
Камінці перебирала
В злій напасті Зулайка.
І один малий осколок
Ледве-ледве відшукала,
Був, як шило довжиною,
Видно, з цівки Акбарана.
Як осколок підійняла,
То до уст його приклала,
«Пам'яттю про Коджджаша
Буде він!» — в сльозах сказала.

Коджджаш у смертній муці
Роздивився скель вершини.
«Мій народе!..» — і вже в русі
Він прорік це непохитно.
І, ступивши навстріч смерті,
В прірву кинувся батир.
...А вечірній вітер теплий
І громад гранітних шир
Вигук цей у світ понесли,
Щоб в серцях людей він жив.
Щоби в пам'яті зостався
Гордий голос Коджджаша!
Закінчився шлях мисливця,
Шлях земний, та відродився
Він легендою в народі,
Піснею звитяги її щастя...
Щастя це, чи то нещастя?
Це відомо лиш живим
Та вершині Аблетим.

Звісно, з мертвим не вмирають,
Із *кошоком*²⁷ проводжають...
І живуть, бо жити мають
В праці звичній на землі...
А *китаї* виїжджають,
Дикі гори покидають,
Виїжджаючи, лишають
Коджджаша в вишині...

²⁷ *Кошбк* — один із найбільш унікальних фольклорних жанрів, що існує від давніх часів у киргизів та охоплює плач і голо-сіння; його виконують жінки на весіллях, похоронах і при народженні дітей.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Про те, як ішли дні й у Зулайки народився син Молдоджаш

ПІСНЯ ДВАДЦЯТА

**Про те, як Зулайка стала дружиною Сарткошчу,
а її син Молдоджаш зустрів у горах мисливців**

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

**Про те, як Молдоджаш увійшов до юрти Зулайки
й почув її розповідь про свого батька**

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГА

**Молдоджаш радиться з народом, отримує від Зулайки
рушницю Алмабаш і вирушає на пошуки скелі Аблетим**

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Про те, як Молдоджаш мандрував і почув голос гори Мискин

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

Зустріч Молдоджаша із сірою козою, довга дорога крутими горами

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТА

Про те, як зловив Молдоджаш Сур-ечкі й завів її на аблетимський камінь

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

**Про те, як прийшов Молдоджаш у гості до Сур-ечкі
й побачив казкову дівчину Аш-Айран**

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМА

**Про те, як Молдоджаш повернувся з молодою
дружиною на землю китаїв**

КОДЖОДЖАШ, МОЛДОДЖАШ І ЖИТТЯ ЛЮДСТВА

Науковий коментар до: Володимир Нарозі (Художній віршований переклад), Сказання про мисливця Коджджаша. Киргизький героїчний епос [Рукопис]

Микола Васьків

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Ісаакяна, 18, Київ, 01135, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
mykola.vaskiv@knu.ua

«Енергія міфу — це, можна сказати, те, що живить сучасну літературу потужною первісною поезією людського духу, мужності та сподівань. Якщо белетристика є похмурим копіїзмом, заціклює людство на себе, на побут, відчужуючи його від турбот і тривог усього світу, то міф, що включився в реалізм і сам став реальністю життєвідчуття людини, — свіжий вітер, що наповнює вітрила часу й літератури, спрямовуючи їх до безкінечного горизонту пізнання істини та краси», — писав Чингіз Айтматов (1988, с. 232), який і сам у тексти майже кожного твору вмонтовував міфологічні сюжети. Від цього конкретні, ледь не випадкові сьогочасні літературні історії отримували позачасове узагальнення, набували статусу закономірностей розвитку окремих етносів і всього людства.

Зрештою, йдеться не тільки й не стільки про літературу, скільки про повсякденне та трансцендентне буття людини, яка живе сьогоденням, але не забуває звертати свої кроки, вчинки, думки, почуття із минулим заради визначення, якого ж майбутнього вона хоче й буде всіма силами домогатися. Тому міфологія, героїчний епос — це не лише цікаві, захопливі перекази, джерело для казок, пісень, байок, а й узагальнення багатовікового досвіду в доступній формі, без позірною філософування, який передається наступним і наступним поколінням. Цей досвід можна зігнорувати. А можна засвоїти, щоби потім не набивати собі гулі й не наступати вкотре на одні й ті самі граблі.

Ми, українці, маємо свої багатющі міфологію, фольклор, де вирізняється потужний пласт героїчного епосу. Маємо, але не завжди, на жаль, добре знаємо, тому повинні їх ще засвоювати й засвоювати. Та це не означає, що поки можемо ігнорувати міфологічно-фольклорні надбання інших етносів, тим паче, коли вони поєднують високий гуманістичний загальнолюдський зміст із високоестетичною формою. І це не обов'язково міфологія та фольклор лише європейських народів, бо часто непроминальні цінності пропонують

народи, які навіть не спадають на думку, коли йдеться про можливість запозичення корисного, важливого, естетично довершеного в інших етносів. Наприклад, у киргизів із їх багатющим героїчним народним епосом.

Уже в минулому той період, коли вивчення героїчного епосу в школі чи, тим паче, у вишах обмежувалося «Піснею про Роланда», «Піснею про Нібелунгів» чи «Піснею про Сіда». Значним поступом до розширення героїкоепічної «географії» в 1970-ті роки стало включення в університетські підручники із зарубіжної літератури розділу про сербські юнацькі пісні. Пішли згадки про епоси азійських, африканських народів. Серед них — і про киргизький «Манас» із неодмінною вказівкою, що це найбільший у світі за обсягом твір серед усіх народнопоетичних і писемних. У 1995 році, за активного лобювання Ч. Айтматова, цей монументальний епос потрапив до офіційного календаря ЮНЕСКО.

Так «Манас» поступово все більше входив у загальносвітовий культурно-науковий простір, у європейський і зокрема — в український. Однак знання та зацікавлення киргизьким народним епосом звелось винятково до оповідей про Манаса, його сина Семетея та внука Сейтека. А виявляється, що й без «Манаса», який постає недосяжною вершиною, киргизький епос заслуговує на увагу всієї світової спільноти. Саме цю думку доносить до українських читачів відомий перекладач киргизьких фольклорних творів Володимир Володимирович Нарозя, який фактично на волонтерських засадах ретранслює їх українською мовою й докладає неймовірних зусиль для видання.

Завдяки його багаторічній перекладацькій праці ми у 2017 році отримали «Сказання про Манаса, Семетея і Сейтека», надруковане в Бішкеку (видавництво «Турар») «у межах Програми малих грантів на проекти по зміцненню єдності народу та міжетнічних відносин в Киргизькій Республіці» (Байджиєв, 2017, с. 2). Це був сконденсований, доступний для масового читача

поетичний виклад багатотомного «Манаса», тексту якого передувала високофахова передмова Георгія Хлипенка (1938–2019) — етнічного українця, що народився в далекому Киргизстані, протягом усього життя досліджував і пропагував здобутки української літератури та українсько-киргизькі культурні взаємозв'язки.

Через сім років український читач отримав ще одне видання киргизького героїчного епосу — «Ер-Тоштюк» (Ер-Тоштюк, 2024), окремі сюжетні мотиви й персонажі якого перегукуються із творами українських міфів, казок, переказів. Спільними чи спорідненими є й головні ідеї, особливості поетики киргизького та українського, зрештою — усього світового народного героїчного епосу: захист рідної землі та рідного етносу, дружба, всенародна згуртованість, непереможне кохання, єдність людини зі світом природи, передусім — тваринами-соратниками, багатство художньої фантазії... Презентації «Сказання про Манаса, Семетея і Сейтека» та «Ер-Тоштюка» в Києві в роки їх публікації викликали значний резонанс у масмедіа й у наукових колах. Традиційно для перекладів із тюркських мов — значний резонанс, але в дуже вузьких колах. Сподівання на широкі читацькі й дослідницькі кола — поки примарні, на далеку-далеку перспективу, але ми до цього повинні прагнути.

І ось перед нами ще один твір киргизького героїчного епосу в перекладі В. Нарозі українською мовою — «Сказання про мисливця Кодждожджаша». Маємо вже «трилогію» епічної спадщини киргизів (сподіваємося, що буде не один іще переклад, навіть не одна трилогія). Про що цей твір? Про вдатного мисливця, слава про якого поширилась на далекі простори («Кодждожджаш був смілим, жвавим, / Чорним оком гостро правив, / Пристрасть мав до полювань, / Задля них би все віддав»), про його сватання й одруження з не менш славетною красунею Зулайкою (яка виявилась ще й дуже мудрою порадиницею, вірною дружиною, в разі потреби — сміливим воїном і мисливцем), про його популярність серед співвітчизників, бо він забезпечує їх усіх м'ясом («Кодждожджаш — заступник наш», «Годувальник — Кодждожджаш»), про спритність і сміливість, влучність, які в певний момент призводять до самозакоханості.

У погоні за мисливською славою, в азарті знищення диких кіз (киїків) і козенят заради самого знищення, а не задля харчування земляків Кодждожджаш не має стриму й готовий убити навіть тотемну козу-матір Сур-ечкі, вигубивши всіх кіз до ноги. Серед киргизів не віталось таке нестримне вбивство, навпаки, спільнота накладала певні жорсткі обмеження на мисливців.

За народним повір'ям, не можна вбивати їх [киїків] понад тисячу. Тисяча перший кийк нібито дає знати про це мисливцеві, встаючи на задні ноги, або ж мисливцеві сняться сни, які

попереджають про небезпеку. Та якщо мисливець не зверне на це уваги, його спостигає кара — він сліпне, глохне, трагічно помирає або, як у поемі «Карагул ботом» стріляє у свою єдину дитину, вважаючи її за киїка. (Баялиева, 1972, с. 18)

Тут ідеться не лише про той золотий період «дитинства» киргизів, як і всіх інших етносів світу, коли вони жили в повній гармонії з довкіллям.

Епос «Кодждожджаш» і доволі актуальна для сучасного життя концепція, що впливає з нього, переконливо свідчить про те, як здавна народна свідомість звертає прискіпливу увагу на осмислення стосунків «людина — природа». Така властивість притаманна для колективних уявлень і фольклорної творчості всіх, без винятку, народів світу. (Ібраимов, 2018, с. 78)

Багато важили суто утилітарні чинники.

Необхідно було постійно утримувати в достатній кількості популяцію кіз та інших тварин, які становили основу кормової бази для киргизів, бо ті не могли займатися в горах землеробством — лише здобувати собі їжу переважно на полюванні. «До прикладу, з регіонів, де мисливці безжально знищували всю здобич, цілі популяції тварин тікали в інші регіони, а окремі види просто щезали. Як згадують про це зараз науковці, все це стало причиною першої економічної кризи в житті первісних племен» (Ібраимов, 2018, с. 77). Тому «для давнього мисливця тварини були й необхідною для існування здобиччю, й друзями, й ворогами» (Ібраимов, 2018, с. 59). Для примирення людей, які мусять харчуватись, і тварин, які стають безневинними жертвами такої людської потреби, у скотарів навіть виробилась певна «сакральна формула, яку незмінно промовляє киргиз при забої худоби: <...> “Злидні напали на мене й на тебе. Я не маю їжі, ти не маєш провини. Пробач, любя особо!”» (Ібраимов, 2018, с. 82). Від промовляння цієї формули, видається, тварині-жертві легше не стане, хоча хтозна... А от для тих киргизів, які з потреби, а не забаганки вбивають тварину, які від покоління до покоління передають таке заклинання, дуже важливо вкотре закарбовувати собі й іншим думку, що не можна безпричинно або з вигаданих міркувань знищувати живу істоту.

Заради власної слави й мисливського азарту Кодждожджаш руйнує споконвічний консенсус між людиною та природою. Він без обмежень починає вбивати не лише цапів і кіз, а й козенят, які можуть дати мізерну кількість м'яса й ніколи не виростуть до кондиційних розмірів, а головне — не дадуть потомства, відтворення кіз перерветься («Козенят всіх, що побачив, / До останку постріляв!»; «Тридцять козликів — убив, / Сорок кізочок — убив — / Цим погубу запустив, / Перед Вишнім завинив»).

Ч. Айтматов часто звертався до епосу про Коджджаша, вважаючи, що в ньому закодовані дуже важливі для киргизів істини. Як і кожен етнос, киргизи отримали свої, «Богом дані», землі.

Ми живемо в горах і серед гір у долинах... <...>
Це наша батьківська земля — Ала-Тоо, колиска киргизького народу. Тут визначено нам історією місце в світі, тут наші предки відстояли в суворій боротьбі за існування й у війнах, відбиваючи чужоземні навали, свій життєвий простір... (Айтматов, 1988, с. 194–195)

Треба берегти свій рідний дім, аби передати його цілісним, у всій первозданній красі та в багатстві, своїм нащадкам.

Киргизький фольклор дуже насичений тваринним світом, бо це фольклор скотарів. І поруч із героєм — обов'язково його кінь. <...>
Є в нас дивовижний, дуже давній епос «Коджджаш», який походить із тих часів, коли людина й природа, тваринний світ ще не були розчленовані, не були розділені. <...> Ще в давнину людина застерігала себе від нерозумного ставлення до природи, й зокрема винищення тварин, навіть заради своїх життєвих потреб. (Айтматов, 1988, с. 305)

Значно гірше, коли людина егоїстично й самозакохано руйнує довкілля не заради потреби, а нерозумного звеличення себе, зверхнього ставлення до всього, що її оточує.

В епосі про Коджджаша мисливець переходить такі популярні зараз «червоні лінії», він чинить святотатство. Однак він також оспівується як народний герой, захисник і провідник співвітчизників. Коджджаш прагне підтверджувати своє мисливське реноме, як він собі його уявляє, усе множачи і множачи вбивства тварин. Знищивши рід Сур-ечкі, він заповзався також звести зі світу й цю священну козу. Починається двобій, у якому перемогу здобуває тварина: вона зманює мисливця на таку скелю, звідки він уже не може зійти. Високий естетичний і духовно-аксіологічний потенціал епосу зростає нерозв'язною трагічністю фіналу (на цьому наголошував Мухтар Шаханов у діалогах із Чингізом Айтматовим: «Притча про Кожжаша — це найвищий ступінь страждання. Людина оцінює ситуацію з різних точок зору, по-різному розуміє її, але єдиний шлях до розуміння лежить через трагедію» (Айтматов, Шаханов, 2016, с. 263)) життя Коджджаша: він приречений стовбичити на скелі до моменту неминучої смерті, переосмислюючи свої нерозумні вчинки, які виправити вже не може. Лихо в тому, що й не хоче їх виправляти.

Коджджаш є вірним сином свого народу, у народних устах він оспівується як захисник співвітчизників і рідної землі, який повністю віддається такому служінню: «Чи ж то жити із

народом: / В спокою, в достатку жить? / Жить з народом треба гордо, / Для народу треба жить!» (саме ці рядки перекладач В. Нарозя взяв за один із епіграфів до «Сказання про мисливця Коджджаша»). І для мисливця, скотаря-кочівника не однаково, де скласти свою голову, — померти потрібно на землі предків, у родинному й родовому колі. Таких переконань, що цікаво, дотримується й цап Алабаш, «чоловік» Сур-ечкі, що ставить світ людей і світ диких кіз на один рівень.

Рідну землю гріх лишати,
Мала б ти, нещасна, знати!
Хто Вітчизну покидає,
Той безбатченком блукає,
Не знаходить, а втрачає. <...>
А як прийдуть нас вбивати —
В ріднім краї помремо!
Чи в чужій землі лежати,
Чи в своїй — не все одно!

Невипадково Молдоджаш, син Коджджаша, коли вирушає помститися за смерть батька, першим завданням ставить собі знайти його прах і перепоховати на родовій землі. Проте свої нічим не виправдані вбивства диких тварин Коджджаш не вважає злочинами. Навпаки, він (як і оповідачі-манасчи) до останнього подиху переконаний, що треба незламно дотримуватись мисливського кодексу честі («Хоч мисливця шлях суворий, / Та не зійде з нього він»).

Молдоджаш виявляється ще вправнішим мисливцем, аніж Коджджаш. Він звершує те, чого не зумів зробити батько, — заганяє та голіруч ловить Сур-ечкі. Але не вбиває її, як і не знищує без потреби інших тварин. До того ж між Молдоджашем і Сур-ечкі, між світом людей і світом тварин настає повне примирення, родичання — молодий мисливець одружується із донькою священної кози, яка перетворюється в дівчину-красуню. Дика коза стає тотемною твариною для нащадків Молдоджаша в момент переходу від матриархату Сур-ечкі до патріархату скотарсько-мисливського буття киргизів.

Коли виходить друком перекладна книга, завжди постає запитання про актуальність такої ретрансляції саме цією мовою й саме зараз. Уже йшлося про те, що міфологія, героїчний епос і їх переклади завжди актуальні, бо через події певного часу йдеться про позачасові етнічні цінності, які тісно корелюють із загальнолюдськими. «Зростає роль фольклорно-міфологічної архаїки як етнічного субстрату, як основи етнокультурної стійкості народу в ускладненому світі сучасної цивілізації. На цьому тлі професійна творчість намагається проникнути в його семантику, соціальну природу, осмислити й відтворити не лише етнічну, а й філософсько-естетичну субстанцію» (Ібраїмов, 2018, с. 69). Масмедіа, культура повинні донести високогуманістичний зміст міфологічних і фольклорних творів, сконденсований

у них досвід десятків, сотень поколінь до все нових і нових генерацій.

Передусім ідеться, безперечно, про те, що зараз прийнято називати екологічною проблематикою, зокрема і про духовну екологію. У давні часи етноси шукали й, головне, досягали гармонії співіснування з довкіллям:

Давня ідеологія намагалася заглушити в людині небезпечні для інтересів общини біологічні інстинкти й загнуждати своєкорисливий егоїзм, інакше кажучи, намагалася гармонізувати взаємини між індивідом і соціумом, суспільством і природою. Таке актуальне значення концепції людини та природи в предків. <...> Апофеозом цієї концепції, випрацюваної віковичним досвідом соціально-історичного розвитку киргизького народу, можна було би назвати поему «Карагул ботом» і епос «Коджджаш». (Ібраїмов, 2018, с. 77)

Потім людство втратило цю гармонію.

Утратило через власну недосконалість і прагнення вилагатися із природи, вивищитися над нею. Людина відчуває злочинність такого протистояння із природою, а сьогодні стала нагальною необхідністю збереження довкілля, органічного співіснування з ним:

Сама вона (людина. — М. В.) стихія мисляча, що намагається згадати, як здається, з тугою той час, коли розуміла мову птахів і звірів, убачаючи в них не «здобич», а «братів наших менших»? / Я не закликаю до вегетаріанства. Я проти нелюдності, яка стала нормою, виправдовує винищення всього живого на догоду нашому череву. (Айтматов, Шаханов, 2016, с. 270)

Але є таки й те, що робить «Сказання про мисливця Коджджаша» дуже важливим для українців часів широкомасштабного вторгнення росії до України. Уже йшлося про високий патріотичний пафос цього твору. Захист своїх співвітчизників, своєї рідної землі, любов до всього рідного, яка спонукає жертвувати собою заради всього найдорожчого, — це те, що єднає епос про Коджджаша й Молдоджаша як із українським героїчним епосом, так і з сучасним світобаченням українців, коли «Слава Україні!» й «Героям слава!», коли «Україна — понад усе!» Сміливість, завзяття, спритність, міць і влучність батька й сина мали вартість тільки у служінні землякам і Вітчизні, а не заради власного самовдоволення.

Жанрове визначення «героїчний епос» указує на те, що у творі є герой чи герої. Такими героями є Коджджаш і Молдоджаш. Героїзм їх частково полягає в їхній мисливській вправності, виняткових особистих здібностях і вміннях. Та в «Сказанні про мисливця Коджджаша» прямо й чітко наголошується на тому, що героїзм двох головних

персонажів, батька й сина, полягає в саможертвувальному служінні громаді, в захисті рідної землі, у їх прагненні як провідників зробити все можливе для добробуту й щасливого життя співвітчизників. Епос має ідилічне завершення, коли рід Коджджаша й рід Сур-ечкі від ворожнечі переходять до родинного єднання в шлюбі Молдоджаша й доньки Сірої кози. Набагато важливіше те, що

Був знедоленим весь люд,
Невдоволеним був люд,
А свою відчувши силу —
Задоволеним став люд.

Другий потужний актуальний аспект сучасного прочитання «Сказання про мисливця Коджджаша» — в його гуманістичному пафосі поваги до кожної живої істоти, визнання її неперебутної цінності, й стосується це передусім людини. Ч. Айтматов неодноразово звертався у своїх творах до саме цього героїчного епосу, трансформував його мотиви в текстах повістей і романів, експериментував із їх продовженням чи варіантами. У «Прощай, Гульсарі!» історія Коджджаша синтезувалася з епосом «Карагул ботом», аби довести: знищення, нічим не виправдане «вбивство» природи, тварини призводить до вбивства свого майбутнього, не абстрактного, а цілком конкретного майбутнього — власного сина.

Співзвучною із міфологічною Сур-ечкі постає Рогата Мати-Олениця в «Білому пароплаві (Після казки)». В образі хлопчика

сходяться початки й кінці того велетенського світу, втіленням яких є в повісті поетичний міф-сказання про Рогату Матір-Оленицю, що розповідає про трагічну історію народу. <...> Історія Рогатої Матері-Олениці якоюсь мірою повторюється в теперішньому житті народу. І стане зрозуміло, що вміщені в легенді заповітні традиції та звичаї предків із часом усе більше й більше забуваються, перетворюючись на очак сучасних людей у щось штибу нікчемних наївних казок для малюків. (Ібраїмов, 2018, с. 74)

Зв'язок часів і поколінь, ідилічне співбуття людини й довкілля знищує Орозкул (одне із тлумачень цього імені — «Раб росіян», яке старанно оминали згадувати в радянські часи, а часто й зараз, проте киргизька інтелігенція завжди про нього пам'ятала в глибинах свідомості), по-браконьєрськи вбиваючи самку оленя, яку хлопчик сприймав за оту казкову Рогату Матір-Оленицю, виводячи від неї власний рід і знаючи на зубок не менше семи поколінь своїх предків. Утративши віру хоч би в щось хороше в людях, хлопчик гине у хвилях Іссик-Куля. Рід обривається.

Про невинувдане знищення неймовірної кількості тварин як жахливий злочин проти людності

Йдеться в романі «Плаха», коли відтворюється жорстоке вбивство беззахисних сайгаків заради латання продовольчих дір у Радянському Союзі, порятувати який від розпаду вже було неможливо. Це вбивство не було вигадкою письменника, воно мало реально основу: «у Торгайській області в 1988 році загинуло біля мільйонів сайгаків» (Айтматов, Шаханов, 2016, с. 268). Та йдеться у «Пласі» також про інше — про ставлення людини до людини. Коли заради задоволення власних тваринних інстинктів і бажань, у прагненні втримати владу людя від партійних керівників, викладачів духовної семінарії до напівкримінальників і кримінальників Обер-Кандалова, Мішаша, Аборигена-Узюкбая готові були вбити не лише тисячі тварин, а й людину.

І ось тут Чингіз Айтматов розширює суто екологічне тлумачення «Сказання про мисливця Коджджаша», кажучи про будь-яку живу істоту, маючи на увазі й людину, чи передусім людину, часто не називаючи її прямо: «Найголовніше — виховати в людях співчутливе, добре ставлення до всього живого, бажання допомогти йому та змінити ситуацію на краще» (Айтматов, Шаханов, 2016, с. 263). «Головна помилка людства, видається, полягає в повному ігноруванні почуттів і відчуттів, притаманних для інших представників живої природи» (Айтматов, Шаханов, 2016, с. 268). Але зрештою письменник ставить людину понад усі інші цінності, й робить він це в радянські часи, коли була небезпека наразитися на звинувачення в «абстрактному гуманізмі», бо вбивства на розв'язаних Союзом війнах уважалися виправданими й навіть потрібними.

Ч. Айтматов заявив: «Ми стверджуємо, що людське життя має абсолютну цінність» (Айтматов, 1988, с. 136). Таке гуманістичне розширення інтерпретації епосу про Коджджаша, яке заховане глибоко поміж рядками, подає не лише класик киргизької та світової літератури. Ця думка прямо постулюється в знятому за мотивами епосу про Коджджаша художньому фільмі «Нашадок Білого Барса» (1984), коли чітко звучить: навіть за нагальної потреби не можна бездумно зазіхати на життя тварини, тим паче — на життя іншої людини. Про це нібито не йдеться прямо у віршах «Сказання про мисливця Коджджаша», але загальний дух епосу просякнутий цією думкою, бо мисливці добувають м'ясо тварин заради порятунку людей від голодної смерті, заради їхнього життя.

На тлі цього злочинами проти людства та злочинами проти природи, її споконвічних законів постають вчинки тих, хто розв'язав і провадить злочинну війну проти іншого народу лише заради знищення цього народу, у порушення всіх норм писаного міжнародного права й неписаного звичаєвого права, загальнолюдських устоїв гуманізму. І нема виправдання таким паліям війни, рано чи пізно вони приречені в пустельній самоті очікувати на невідворотну розплату за свої злочини проти людяності.

У XXI столітті, у роки жорстокої безпричинної агресії «зростає роль фольклорно-міфологічної архаїки як етнічного субстрату, як основи етнокультурної стійкості народу в ускладненому світі сучасної цивілізації. На цьому тлі професійна творчість намагається проникнути в його семантику, соціальну природу, осмислити й відтворити не лише етнічну, а й філософсько-естетичну субстанцію» (Ібраїмов, 2018, с. 310). Ч. Айтматов закликав:

Людство в моральному вимірі не встигає за тими досягненнями, які воно створює за допомогою розуму й рук своїх, надзвичайно важливо, аби література й мистецтво своїми засобами справляли максимальний вплив на людину, сказали їй, що немає таких переконань, мети й завдань, ціна для яких — життя людства. (Айтматов, 1988, с. 310)

Можливо, таке прагнення письменника видається воланням у пустелі. Але «Сказання про мисливця Коджджаша» має неймовірно потужний гуманістичний потенціал у захисті «життя людства», тому є сподівання, що хай лише невелика частка читачів, зокрема й українських, а таки перейметься його загальнолюдським звучанням, запозичить ідеї екзотичного нібито далекого киргизького твору й киргизького народу, які насправді є такими близькими для кожного мешканця планети Земля.

За можливість читати «Сказання про мисливця Коджджаша», переживати за долю Коджджаша й Молдоджаша, Сірої кози Сур-ечкі та її роду, за сучасність і майбутність киргизів, інших народів світу, усього людства ще раз висловлюю вдячність Володимирові Володимировичу Нарозі за натхненний і високофаховий переклад твору.

Покликання

- Айтматов, Ч. (1988). *Статті, виступлення, діалоги, інтерв'ю*. Издательство Агентства печати «Новости».
- Айтматов, Ч., & Шаханов, М. (2016). *Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью)*. Келешек.
- Байджиєв, М. (2017). *Сказання про Манаса, Семетея і Сейтека / переклад українською мовою Володимира Нарозі і Миколи Бондаренка*. Турар.
- Баялиева, Т. (1972). *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. Илим.
- Ер-Тошток (киргизький народний епос)* (2024) / оповідач — манасчі Саякбай Каралаєв, переклад українською мовою Володимира Нарозі; передмова М. Васьківа. ПП «АВІА3».
- Ібраїмов, К. (2018). *Чингиз Айтматов как мифотворец — мудрец века*. Турар.

References (translated and transliterated)

- Aytmatov, Ch. (1988). *Stati, vystupleniya, dialogi, intervyyu* [Articles, speeches, dialogues, interviews]. Izdatelstvo Agentstva pechati "Novosti".
- Aytmatov, Ch., & Shakhanov, M. (2016). *Ispoved na iskhode veka (Plach okhotnika nad propastyu)* [Confession at the End of the Century (Lament of the Hunter over the Abyss)]. Keleshek.
- Baidzhyiev, M. (2017). *Skazannia pro Manasa, Semeteia i Seitek* [The Tale of Manas, Semetei, and Seitek] / Ukrainian translation by Volodymyr Narozya & Mykola Bondarenko. Turar.

Bayalieva, T. (1972). *Doislamskie verovaniya i ikh perezhitki u kirgizov* [Pre-Islamic beliefs and their remnants among the Kyrgyz]. Ilim.
Er-Toshtiuk (kyrgyzskiy narodnyi epos) [Er-Toshtyuk (Kyrgyz folk epic)] (2024) / narrator — manaschi Saiakbai Karalaiev,

Ukrainian translation by Volodymyr Narozya; foreword by M. Vaskiv. PP "AVIAZ".
Ibraimov, K. (2018). Chingiz Aytmatov kak mifotvorets — mudrets veka [Chinghiz Aytmatov as a myth-maker — the sage of the century]. Turar.

THE LEGEND OF THE HUNTER KOJOJASH Kyrgyz heroic epic

Artistic poetic translation into Ukrainian:

Volodymyr Narozya

Ukrainian Society of the Kyrgyz Republic "Berehynia", Kyrgyzstan

Scientific commentary:

Mykola Vaskiv

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Переклад та коментар надійшли до редколегії 30.07.2025